

JAARBOEKJE

VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1954



GEDRUKT VOOR DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

LEIDS JAARBOEKJE

1954



SPOORWEGOVERGANG AAN DE RIJNSBURGERWEG

met de stoomtram van de Rijnlandsche Stoomtrammaatschappij, Leiden — Katwijk, geopend 1881

Links het oude koffiehuis Zomerzorg. — Foto Prentverzameling Gemeentearchief.

Vergelijk afbeelding in Leidsch Jaarboekje 1943 t.o. blz. 78.

JAARBOEKJE

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN OMSTREKEN

1954

ZES EN VEERTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR A. W. SIJTHOFF'S UITG.MIJ N.V. TE LEIDEN

WOORD VOORAF

Het is de Commissie een genoegen wederom de leden een nieuwe jaargang van ons Jaarboekje te mogen voorleggen.

Bijzonder verheugend is, dat — voortgaande op een oude traditie en vooral in aanvulling op het door de Vereeniging uitgegeven Kastelenboek — een belangrijke, ~~was~~ zij het misschien in verhouding tot de overige bijdragen wat omvangrijke — bijdrage over één der Rijnlandse adellijke huizen kon worden opgenomen.

Een wat vreemde maar niettemin welkome eend in de bijt is een natuurhistorische bijdrage, een aanhangsel bij een historisch artikel, terwijl dit maal — met het oog op de toekomst — ook naast de kroniek het jongste verleden een groter plaats werd ingeruimd, met name de hun voltooiing naderende spoorwegwerken.

Zonder een volledige bibliographie na te streven, is de lijst van recente uitgaven met betrekking tot Leiden en omgeving niet meer strikt overeenkomstig de aanwinsten van het Gemeente-archief.

Tot haar leedwezen moest de commissie zich neerleggen bij het besluit van Mr **S. J. FOCKEMA ANDREÆ**, om wegens drukke werkzaamheden zich uit de Redactie terug te trekken. Na reeds van 1930—1935 zitting in deze Commissie te hebben gehad, trad hij in 1948 wederom in haar midden. De Commissie hoopt evenwel niet alleen bij zich voordoende problemen een beroep op de veelzijdige kennis van de heer **FOCKEMA ANDREÆ** te mogen doen, maar ook in de toekomst nog zijn zeer gewaardeerde bijdragen te mogen publiceren.

DE REDACTIE

VERENIGING „, OUD-LEIDEN”

OPGERICHT OP 5 NOVEMBER 1902

door

PROF. DR P. J. BLOK EN MR DR J. C. OVERVOORDE

BESTUUR :

DR A. KESSEN (1952), *Voorzitter*.

DR W. C. BRAAT (1931), *Onder- Voorzitter*.

J. HENNES (1952), *Secretaris*, Franchimontlaan 47, tel. 23756.

Mejuffrouw F. A. LE POOLE (1946), *Penningmeesteres*, Van Slingelandtlaan 5, girorek. 175228.

A. BICKER CAARTEN (1936).

E. PELINCK (1949).

Mevrouw J. TERWEN-DE LOOS (1946).

Mejuffrouw A. J. VAN NIENES (1954).

JHR MR F. H. VAN KINSCHOT, aangewezen door het Gemeentebestuur (1946).

IR D. BOOGERD (1945), *Directeur der Gemeentewerken*.

J. G. F. A. HAGE (1953), aangewezen door het L.S.C.

Mejuffrouw R. C. LINDEMAN (1951), aangewezen door de V.V.S.L.

Ere-Lid : **IR G. L. DRIESSEN**

Lid van verdienste : **G. VAN DER MARK.**

Voor aanmelding nieuwe leden en administratie ledenlijst.:
Het Secretariaat.

Commissie voor de redactie van het Leidse Jaarboekje.

Ingesteld December 1902.

E. PELINCK (1938), Voorzitter.

MR N. KOLFF (1943), *Secretaris*, Beestenmarkt 14, tel. 24472.

Mejuffrouw F. A. LE POOLE (1937).

MR R. VAN ROIJEN (1938).

.

Commissie „Het Leidsche Woonhuis”.

(Beheerster van het gelijknamige Fonds, waarin
opgenomen het legaat MR E. RIJKE).

Ingesteld op 1 Juni 1945.

PROF. MR A. N. MOLENAAR, *Voorzitter*.

A. BICKER CAARTEN, *Secretaris*, Maredijk 23, tel. 24054.

J. C. VAN ECK, NOTARIS, *Penningmeester*, Breestraat 56,
girorek. 85873.

G. VAN DER MARK.

MR J. SLAGTER.

Commissie voor Volkskunde.

Opgericht 11 September 1950.

A. BICKER CAARTEN, *Voorzitter*.

Mejuffrouw L. G. DE GRAAF, *Secretaresse*, Johan de Witt-
straat 26.

NIC. VAN BEELEN, Katwijk.

H. J. DE KORT, Hazerswoude.

Mevrouw M. C. VAN OVEN-VAN DOORN.

E. PELINCK.

L. C. J. ROOZEN.

Bestuurskamer : Regentenkamer van het Brouhovenhof,
Papengracht 16.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

VOOR :

Aarlanderveen: Mevrouw F. TH. VAN DER WIND-PEERE-
BOOM VOLLER (1945).

Alkemade : G. M. ZOETEMELK (1946).

Alphen aan den Rijn : E. VAN ELK (1945).

Hazerswoude-Dorp : B. OFFRINGA (1936).

Hazerswoude-Rijndijk : H. J. DE KORT (1950).

Hoogmade: MR A. J. SORMANI (1941).

Katwijk: C. VARKEVISSER (1950).

Koudekerk aan den Rijn : J. W. VAN OMMERING (1938).

Leiderdorp: G. SCHEEPSTRA (1943).

Lisse :

Noordwijk: PROF. L. OSWALD WENCKEBACH (1941).

Noordwijkerhout: J. J. BERGMAN. (1950).

Oegstgeest: W. J. VAN VARIK (1941).

Rijnsburg: S. C. H. LEENHEER (1945).

Voorhout: C. J. N. DE GRAAFF (1949).

Voorschoten: D. J. BRINKS (1940).

Warmond : P. H. ROMEIJN (1936).

Wassenaar: DR H. J. HONDERS (1942).

Woubrugge: J. C. VAN WAGENINGEN (1953).

Zoeterwoude: A. H. J. PAARDEKOOPER (1944).

Vertegenwoordiger van „Oud-Leiden” in de Monumenten-
commissie der gemeente Voorhout :

E. PELINCK (1942).

Idem in die der gemeente Rijnsburg :

IR H. A. VAN OERLE (1944).

TWEEDE AANVULLENDE LEDENLIJST

PER 18 JANUARI 1954 OP DE OORSPRONKELIJKE LEDENLIJST,
OPGENOMEN IN HET JAARBOEKJE 1952. ZIE VOOR EERSTE
AANVULLING HET JAARBOEKJE 1953

ALKEMADE. GEMEENTEBESTUUR VAN
BAARS. H. = Delft
BAKKER. MEJ. H. A. A.
BALJET. A. T.
BARENS. F. J.
BENT-BOONE. MEVR. J. VAN DEN
BERG. PROF. DR C. C.
BERG. J. VAN DEN = Pretoria
BLANGÉ. 1.
BLOTE. DR H. C. = Voorschoten
BÖTTCHER. PROF. DR C. J. F.
BOUWMEESTER. MEJ. A. H. M.
BRAND. MEJ. M. = Oegstgeest
CHATEL. J. VAN ROSSUM DU
COHEN. J. J.
COLENBRANDER. PROF. M. C.
DEVILÉ. W. M.
DIEPENINGEN. K. VAN = Leiderdorp
DOORNINK. DR F. J.
DRIESSEN. C. P. G.
DUUT. MEJ. T. = Oegstgeest
DIJK-ZEELNBERG. MEVR. C. A. VAN
= Groningen
EGMOND. C. VAN = Leiderdorp
FRUIN. R.
GEMEENTE-ARCHIVARIS = Delft
GO. L. S. = Oegstgeest
GRAAF. MR M. C. DE = Noordwijk
GRAAFF. G. P. DE = Hillegom
GRÜNDEMANN. MR G. W. M.
HABERMEHL. MEJ. 1.
HAGE, J. G. F. A.
HALDEREN. MEJ. A. VAN
HEEROMA. PROF. DR K. = Oegst-
geest
HELFRICH. O. L. = Voorburg
HOORN. DRA. J. L. VAN
HULKENBERG. A. M. = Lisse
JANSSEN. DEKEN M. A.
JONGH. PROF. S. E. DE
KAMPEN. W. VAN = Oegstgeest

KONING. MR D. = Den Haag
KORENHOF-ZWARTJES. MEVR. W.
KOSTER. DR A. J.
KRÜGER. F. W. = Lisse
LEEMANS. MR A. F. = Warmond
LEM. IR D. Y.
MARTENS. MEJ. T. = Rotterdam
MARYT. TH.
MESTERS. MEVR. A.
MINGELEN. DR P. C. R. = Utrecht
NAT. W. H. VAN DER = Voorschoten
NEUTEBOOM. G.
OLIVIER. T.
OORT. W. H. VAN
PLATTEEL. MEJ. A. L.
ROGGEN. J. F. GRAADT VAN
Roos. M. = Sassenheim
SARABER. MEJ. M. H.
SCHALIJ. IR F.
SCHELLAERT. A. 1. J. M. = Wasse-
naar
SCHOONDERGANG. J.
SCHUKKING. W. H. = Den Haag
SIEMENS. MEJ. E. H.
STRATEN. MEJ. C. E. VAN
STRATEN. H. VAN
STRATEN. R. J. VAN
STRICKER-SCHAEFFER. MEVR. C. =
Oegstgeest
SUCHTELEN. JHR B. C. C. M. M. VAN
= Oegstgeest
UITERWIJK-KORENHOF. MEVR. C. L.
= Rijswijk
UITENHOUT. TH. C. M. J.
VERCOUTEREN. F.
WESSEM. J. N. VAN = Oegstgeest
WOLF-VAN DOORNINCK. MEVR. DE =
Wassenaar
WIJNTJES. J. E.
ZEELNBERG. MEJ. MR M.
ZOUTENDIJK. G.
ZWERVER. C.

JAARVERSLAG DER VERENIGING „OUD-LEIDEN” OVER 1953

ALGEMEEN

De verwachting, uitgesproken aan het slot van het verslag over 1952, is in vervulling gegaan. Ook 1953 is voor onze vereniging een goed jaar geworden. Er was veel activiteit, getuige o.a. 6 lezingen en 5 excursies. Schier maandelijks gingen convocaties aan de leden uit. Het aantal leden, in 1952 met grote sprongen vooruit gegaan, beweegt zich nog steeds in stijgende lijn.

Het bestuur was vertegenwoordigd bij vele en onderscheidene gebeurtenissen; meestal uit de aard der zaak in Leiden zelf, doch ook wel daarbuiten, zoals o.a. te Woubrugge, alwaar enkele bestuursleden de opening van de Oudheidkamer bijwoonden.

Meermalen werd een beroep op „Oud-Leiden” gedaan door bevriende verenigingen en anderen om bij een bezoek aan Leiden medewerking te willen verlenen. Zo werden o.a. rondgeleid een aantal leden van de afd. Alphen aan den Rijn van de Ned. Ver. van Huisvrouwen, afgevaardigden van de Vereniging Oost en West uit Arnhem en een groot aantal leden van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland, terwijl in de groentijd de traditionele rondleidingen voor de groenen plaats vonden. Het is verheugend, dat het bestuur telken jare een aantal leden bereid vindt bij al deze rondleidingen te willen assisteren. Ook dit jaar moest af en toe een beroep op enkele leden worden gedaan. Een woord van dank voor deze medewerking mag hier niet ontbreken.

Aan het begin van het jaar werden we helaas op minder prettige wijze herinnerd aan ons zo luisterrijk gevierd Jubileum. Het koppel zwanen, op 5 November 1952 aan de Gemeente Leiden aangeboden (zie jaarverslag 1952), sneuvelde ten gevolge van een massale olielozing op het Leidse grachtenwater (3 Januari). Het Gemeentebestuur heeft aanstonds gezorgd voor een nieuw koppel.

Overigens geloven wij te kunnen constateren, dat de aanbidding van de zwanen stimulerend heeft gewerkt op de aanschaffing van zwanen, eenden en ganzen voor de Leidse plantsoenen en grachten. Deze levende „stofferij” geeft aan het stadsbeeld een geheel eigen bekooring.

BESTUUR

Dr T. P. **SEVENSMA**, gedurende meer dan 10 jaar onze Voorzitter, trad af. In zijn plaats werd benoemd het lid van het bestuur Dr A. **KESSEN**, Bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek hier ter stede. Een woord van oprechte dank aan onze oud-Voorzitter voor het werk voor onze Vereniging gedaan (veelal onder moeilijke omstandigheden, men denke aan de oorlogsjaren) mag hier niet ontbreken.

De heer **VAN BEYMA THOE KINGMA**, vertegenwoordiger van het Leidsche Studentencorps zag zich om gezondheidsredenen genoodzaakt zijn zetel beschikbaar te stellen. Het Collegium wees als opvolger aan de heer J. G. F. A. **HAGE**, die op zo Mei als zodanig werd geïnstalleerd. De heer **VAN BEYMA THOE KINGMA** zij hier dank gebracht voor zijn enthousiaste medewerking. Moge hij spoedig weer te Leiden terugkeren ten einde zijn studie te kunnen voltooien.

De periodiek aftredende leden van het bestuur de heren **PELINCK** en **KESSEN** werden door de algemene ledenvergadering herkozen.

CONTRIBUTIE

Kon over het verslagjaar de wel zeer lage, uit 1920 daterende, contributie worden gehandhaafd, voor 1954 is het bestuur genoodzaakt de ledenvergadering voor te stellen een geringe verhoging in te voeren. Alleen reeds het jaarboek verslindt nagenoeg de gehele contributie-opbrengst. Ook de onkosten, verbonden aan lezingen en excursies (honoraria sprekers, zaalhuur, drukwerk, porti enz.) zijn vele. Gelet op het tegenwoordige prijsniveau, zal een ieder deze helaas noodzakelijke maatregel wel kunnen billijken.

LEDENVERGADERING

Deze werd gehouden op 30 Januari 1953 in het Stedelijk Museum „De Lakenhal”. Een flink aantal leden was aan-

wezig. Na een vlotte afdoening van de agenda, tijdens welke woorden van dank werden gesproken aan het adres van de scheidende Voorzitter, Dr T. P. **SEVENSMA**, volgde een voordracht van ons bestuurslid, de heer **BICKER CAARTEN** over *Het Volksleven op de molens in Rijnland*. Deze met veel enthousiasme voorgedragen lezing viel zeer in de smaak. De lichtbeelden waren voortreffelijk. De heer **BICKER CAARTEN** heeft deze voordracht in de loop van het jaar ook elders o.a. voor onze Zustervereniging „Haerlem” gehouden en ook daar was het succes groot.

JAARBOEKJE 1953

Dank zij de nimmer aflatende activiteit van de redactie-commissie kwam het jaarboekje (de naam jaarboek zou juister zijn om een der plaatselijke bladen te citeren) op 26 Maart 1953 reeds van de persen van de N.V. A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij. De telken jare hooggespannen verwachtingen werden ook thans niet teleurgesteld. De plaatselijke pers gaf aan de verschijning ruime publiciteit. Reacties van de leden worden zelden of nooit vernomen. Het bestuur en de redactiecommissie houden zich echter te allen tijde voor op- of aanmerkingen aanbevolen.

Voor het vele en belangrijke werk wordt de commissie van redactie gaarne alle hulde gebracht.

LEDENSTAND

zoals het jaarverslag 1952 vermeldde werd 1953 ingegaan met **1128** leden. In de loop van het verslagjaar meldden zich 77 nieuwe leden aan. Echter moet hieraan terstond worden toegevoegd, dat dit jaar een groot aantal leden, vooral studentenleden, moest worden afgevoerd wegens het niet betalen van de contributie.

1954 werd ingegaan met 1070 leden. In feite dus een achteruitgang van 58 leden, hoofdzakelijk te wijten aan de afvoering van de vele wanbetalers.

Overigens zijn we met dit aantal leden niet ontevreden, maar indien allen eens willen trachten een nieuw lid te werven zal dit zeer op prijs worden gesteld. Meer leden betekent immers meer mogelijkheden.

LEZINGEN

De lezing van de heer **BICKER CAARTEN** tijdens de algemene ledenvergadering, werd gevolgd door een voordracht met lichtbeelden over *De opgravingen in de Abdijkerk te Rijnsburg* op 6 Maart 1953. Sprekers waren de heren **W. GLASBERGEN** en Dr B. K. S. **DIJKSTRA**, beiden uit Groningen. Behalve de locale pers wijdde ook de landelijke pers hieraan aandacht. De belangstelling — vele autoriteiten uit Rijnsburg en omgeving waren uitgenodigd — was buitengewoon groot. Ook de Commissaris der Koningin was met mevrouw **KESPER** aanwezig. De gedegen en duidelijke voordrachten oogstten een groot succes.

Een *Leidsch complot tegen Willem V?* was het onderwerp van een lezing, welke de heer H. A. **HÖWELER**, Bibliothecaris van de Vrije Universiteit te Amsterdam, op 24 April voor onze leden hield. Op boeiende wijze wist de heer **HÖWELER** zijn aandachtig gehoor te bepalen bij de juridische praktijk uit die dagen. Hier werd een stuk politieke geschiedenis tot levende werkelijkheid gemaakt. Ook hier weer aandacht van locale en landelijke pers.

De eerste lezing in het seizoen 1953/1954 werd gehouden door de *Kolonel der Genie b.d. W. H. SCHUKKING* op 9 October. Onderwerp : *Vestingbouw in de Rijnstreek*. Er was veel belangstelling. Het werd een leerzame avond, die velen nader tot de vestingbouw heeft gebracht. Met een groot aantal lichtbeelden verduidelijkte de heer **SCHUKKING** — deskundige bij uitstek — zijn voordracht.

Op 17 November mochten we Dr A. A. **KAMPMAN**, Hoofdconservator van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten alhier als spreker begroeten. Zijn onderwerp was *Kruisridderburchten in het Midden- Oosten*. Deze voortreffelijke lezing met gekleurde lichtbeelden werd bijgewoond door een zeer groot aantal leden. Het lichtbeeldenmateriaal was prachtig.

De laatste lezing in het verslagjaar werd verzorgd door de heer J. G. N. **RENAUD**, Conservator bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort (11 December). De heer **RENAUD** sprak over zijn *opgravingen in 1952 en 1953 naar de overblijfselen van het kasteel Ter Does* in de Gemeente Leiderdorp. Het werd een interessante avond

met uitstekend lichtbeeldenmateriaal. De opkomst van de leden was groot. Ook Leiderdorp was uitstekend vertegenwoordigd. We hopen de heer RENAUD nog dikwijls als spreker te mogen begroeten.

EXCURSIES

Op 2 Mei 1953 namen 140 leden deel aan een *excursie naar Schoonhoven*. Onder leiding van de heer LUGARD, archivaris van deze stad, werd het een kostelijke middag, waaraan ongetwijfeld alle deelnemers een prettige herinnering bewaren. Een woord van dank aan het adres van de heer LUGARD voor zijn buitengewoon gewaardeerde medewerking en aan het Gemeentebestuur voor de gastvrije ontvangst, mag hier niet ontbreken.

Op 26 Juni volgde een *avondwandeling op de Koninklijke landgoederen De Raaphorst en Ter Horst* onder de Gemeenten Wassenaar en Voorschoten. Ruim 125 leden hebben deze mooie wandeling meegemaakt. Aan het slot werd het fraaie interieur van Ter Horst bezichtigd. De weersomstandigheden waren ideaal.

Op 25 en 28 Juli vonden *Hofjes-excursies* in Leiden plaats, waarvoor veel belangstelling bestond. Deze belangstelling voor de Leidse Hofjes is een verheugend verschijnsel. Ze zijn een bezoek meer dan waard; echter moeten we onze ogen niet sluiten voor de realiteit; vele behoeven dringend restauratie. Moge dit zeer spoedig zijn beslag krijgen, niet het laatst in het belang van veelal bejaarde bewoners.

De zonsopkomstexcursie, in 1952 voor het eerst ondernomen, werd dit jaar gehouden op 18 Augustus. Het aantal deelnemers was gering (25). De neiging om „zich nog eens om te keren” schijnt ons nog altijd aangeboren. Had Hildebrand nog geleefd, hij zou zich beslist bij de deelnemers hebben bevonden.

Het werd een mooie tocht; de heer BICKER CAARTEN, die wederom de leiding had, gaf in alle vroegte een interessant waterstaatkundig college aan de boorden van de onvolprezen Jufferswatering bij Hoogrnade.

Wie op 18 Augustus tegen 7 uur des morgens door Hoogmade is gekomen, heeft daar een aantal Leidenaars vóór een plaatselijk établissement kunnen waarnemen, uitrustende

van de heerlijke ochtendwandeling, genietend van een kopje koffie en de heerlijke ochtendzon.

Op de terugtocht wist de heer **BICKER CAARTEN** de deelnemers nog verrassend mooie plekjes te wijzen.

COMMISSIES

De Redactiecommissie voor het Leidse Jaarboekje stelt wederom alles in het werk om de verschijning van het Jaarboekje 1954 zo vroeg mogelijk te doen plaats hebben.

Jammer is het, dat Mr S. J. **FOCKEMA ANDREÆ**, vele jaren lid van deze Commissie, aan het einde van het jaar heeft gemeend zijn functie te moeten neerleggen. Dit mag met recht als een verlies worden beschouwd. Een woord van dank aan de heer **FOCKEMA ANDREÆ** voor het vele uitstekende werk voor deze Commissie gedaan, mag hier niet ontbreken.

De Commissie voor Volkskunde was ook dit jaar weer actief en diligent. Bij het ter perse gaan van dit verslag zal het boekje „Leids Volksleven” zijn verschenen.

De verzamelingen krantenknipsels, op folklore betrekking hebbend, werd aangevuld.

Voorts organiseerde de Commissie twee avonden voor belangstellende leden; een op 1 April in de Lakenhal, waar mevr. M. C. **VAN OVEN-VAN DOORN** sprak over de folklore van het brood, en een ten huize van mevr. B. **SIMONS—KERSTENS** op 17 December, waar het woord gevoerd werd door de heer **BICKER CAARTEN** (Boerenwagenrijmen), de heer **ZWERVER** (Toestanden in de bakkerij voor 50 jaar) en mej. **DE GRAAF** (Leids dialect). Beide avonden kunnen zeer zeker geslaagd genoemd worden. In ieder geval is er uit gebleken, dat de Volkskunde in bredere kring belangstelling begint te wekken.

Het aan de Vereniging „Oud-Leiden” in eigendom toebehorende huis Kloksteeg 2 bevindt zich in uitstekende staat. Het pand werd in het voorjaar geheel geveerd.

Pogingen, door de Commissie „Het Leidsche Woonhuis” ondernomen, om een gaaf wevershuis aan te kopen mochten nog geen succes boeken.

CORRESPONDENTSCHAPPEN

Evenals in 1952 werd van de correspondenten ook dit jaar weinig of niets vernomen. Wellicht kan in 1954 eens een

gemeenschappelijke bijeenkomst worden belegd van alle correspondenten met het bestuur.

De burgemeester van de Gemeente Woubrugge, de heer J. C. VAN WAGENINGEN, werd bereid gevonden als correspondent voor Woubrugge op te treden.

RIJKSSUBSIDIE

Ook voor 1953 werd een subsidie van duizend gulden toegekend, waarvoor hier een woord van dank wordt gesproken aan het adres van de afdeling O.K.N. van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, met welk departement „Oud-Leiden” zulke prettige relaties mag onderhouden.

RESTAURATIES

De onderhandelingen met de eigenaar van het pand Oude Singel, hoek Korte Mare (zie het jaarverslag 1952) zijn tot een goed einde gebracht. Dank zij een door „Oud-Leiden” verleend subsidie is de afschuwelijke reclame verdwenen, terwijl beide gevels keurig werden geschilderd.

De eigenaar van het pand Gerecht 8 ontving een subsidie in de kosten van het herstel van gehavende stoeppalen. In samenwerking met de Gemeente Oegstgeest zal een merkwaardige natuurstenen 16de eeuwse put bij het kasteel „Oud Poelgeest” worden gerestaureerd, terwijl de eigenaars van de panden Hoogstraat 5 en Nieuwe Rijn 1 subsidie zullen ontvangen in de kosten van het opnieuw schilderen van het bekende opschrift over de Burgertrouw.

Pogingen worden aangewend om te komen tot restauratie van een oud poortje aan de Vliet.

Bij alle objecten werd overleg gepleegd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Voorstellen voor eventuele restauraties kunnen te allen tijde door de leden bij het bestuur worden ingediend. Zie ook het artikel in dit Jaarboekje over de „Leidse Monumenten”.

OPGRAVINGEN

De door onze Vereniging gehouden opgravingen naar de overblijfselen van het kasteel „Ter Does” onder Leiderdorp

vonden hun bekroning in de lezing van de heer **RENAUD** op 11 December en in het uitvoerig artikel van zijn hand, opgenomen in dit jaarboekje.

De opgravingen naar het voormalig kasteel Boshuysen hebben ook in 1953 niet kunnen plaats vinden. Wel zijn opgravingen gedaan onder de Gemeente Voorschoten naar het voormalig kasteel Ter Lips. Hierover kan nog niets worden gepubliceerd. De resultaten zijn tot nu toe bevredigend.

Ten tijde van het maken van dit verslag zijn onderhandelingen gaande over een opgraving onder de Gemeente Noordwijkerhout naar de restanten van het kasteel De Boekhorst.

Van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort werd wederom alle mogelijke medewerking ondervonden, waarvoor hier nog eens gaarne dank wordt gebracht.

De secretaris,
HENNES

Leiden, 4 Januari 1954.

Goedgekeurd door de algemene ledenvergadering, gehouden op 29 Januari 1954.

REKENING EN VERANTWOORDING OV

Saldo Postcheque en Girodienst	f 2813.67	
„ Amsterdamsche Bank Leiden	„ 1303.91	
„ Leidsche Spaarbank	„ 633.18	
„ Rijks Postspaarbank	„ 125.64	
Ontvangen : Contributies per giro	f 3875.50	f 487
„ „ Amsterd. Bank	„ 356.—	
Contributie over 1954		„ 423
Verkochte Jaarboekjes		„ 320
„ registers op Jaarboekjes		„ 100
In rekening gebrachte incassokosten		„ 20
Rijkssubsidie voor oudheidk. bodemonderzoek		„ 500
Terugontvangen voor restauraties		„ 100
Opbrengsten bij excursies		„ 158
Doorbetaling		„ 475
Terug voorschot afrekening Kastelenboek		„ 1400
Afrekening Kastelenboek		„ 2
Verhuur lantaarnplaatjes		„ 58
Een „Poldernamen in Rijnland”		
Rente Amsterdamsche Bank	f 9.90	
„ Leidsche Spaarbank	„ 15.19	
„ Rijks Postspaarbank	„ 33.80	
		„ 58
		f 12179

BALANS PE

ACTIVA

Postcheque- en Girodienst	f 1110
Amsterdamsche Bank	„ 1648
Leidsche Spaarbank	„ 648
Rijks Postspaarbank	„ 1559
132 Kastelenboeken P.M.	—
	f 4960

Gezien en accoord:
Leiden, 18 Januari 1953.

A. J. VAN NIENES
J. C. VAN ECK

3 VAN DE VERENIGING „OUD-LEIDEN”

INGAVEN		
trboekje 1953	f	3732.58
ringen en excursies	„	874.19
retariaatskosten	„	37.31
kosten Penningmeesteres	„	25.14
tributies aan Verenigingen	„	42.50
ksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek	„	786.10
paratie stoeppalen Gerecht 8	„	75.—
rven muur N. Mare	„	250.—
Olivier voor perceel Rapenburg 41-45	„	45.21
orbetaling	„	475.—
lracht Leidsche Woonhuis	„	515.70
„ gift voor Leidsche Woonhuis	„	1.—
ekenkast voor bestuurskamer	„	120.—
mrantie inventaris bestuurskamer	„	7.50
rtier Brouchovenhof	„	20.—
ikwerk	„	24.—
bbel betaalde contributie retour	„	29.80
asso-retourkosten	„	30.35
kosten Amsterdamsche Bank	„	13.50
ddernamen in Rijnland” doorbetaling	„	1.90
emene kosten	„	59.03
gaven in verband met Jubileum 1952	„	46.71
do Postcheque en Girodienst	f	1110.31
, Amsterdamsche Bank Leiden	„	1648.46
, Leidsche Spaarbank	„	648.37
, Rijks Postspaarbank	„	1559.44
	f	4966.58
	f	12179.10

JUARI 1954

SSIVA		
ruut betaalde contributies	f	329.50
z te betalen rekeningen	„	225.31
ids voor bijzondere publicaties	„	1559.44
kssubsidie	f	2347.31
	„	1276.66
ptitaal Vereniging	„	1070.65
	„	1781.68
	f	4966.58

ari 1953

De Penningmeesteres :
F. A. LE POOLE

KORTE KRONIEK
VAN LEIDEN EN OMSTREKEN VAN 1953
(VANDEPERSONEN, ACHTERWIERNAAMEEN * ISGEPLAATST,
IS IN DIT JAARBOEKJE EEN LEVENSBERICHT OPGENOMEN)
JANUARI

- 2 Zilveren jubileum van S. G. **VAN LOOY** als directeur van A. W. Sij thoff's Uitgeversmaatschappij.
- Sole Mio in Noordwijk in gebruik genomen als eerste volwaardige rheumakliniek in Nederland.
- Gouden jubileum van **RINSKE KINKEL** als kosteres der Ned. Herv. Kerk te Rijsaterwoude, ter gelegenheid waarvan haar de zilveren medaille der Orde van Oranje-Nassau wordt toegekend.
- Prof. Dr J. H. **KERNKAMP** tot dusver bijzonder hoogleraar in de Oeconomische Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden tot buitengewoon hoogleraar benoemd.
- 3 Bij zijn afscheid als directeur der Alphensche Bank ontvangt L. **DE GRAAF** de zilveren ere-penning der Gemeente Alphen aan den Rijn.
- 6 Benoemd tot Voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland T. M. H. **VAN WAVEREN** en tot ondervoorzitters Ir J. J. G. **VAN HOEK** en C. F. **MEER-POEL** (de laatste aftredend).
- 10 Overleden in de leeftijd van 57 jaar J. M. J. **DE GREEF**, wethouder van Warmond.
- 18 Viering door de Vereeniging voor Christelijk Onderwijs te Leiden, die een aantal lagere scholen en enkele kleuterscholen exploiteert met in totaal 2400 leerlingen, voor het feit, dat honderd jaar geleden, op verzoek van **17** ingezetenen, B. en W. hun goedkeuring hechtten aan de oprichting ener bijzondere school.
- 19 De Gemeenteraad van Leiden gaat, na geheime zitting, accoord met de wijziging in het Rijkswegenplan, ten

JANUARI

gevolge waarvan de betonskeletten aan de Slaagh, destijds bestemd een belangrijke verkeersschakel te vormen, eerlang zullen verdwijnen.

Afscheid van de Christelijke (Herv.) school te Rijnsburg van de hoofdonderwijzer **JOH. VOOYS**, die 40 jaar aan deze instelling verbonden is geweest, waarvan 30 jaar als hoofd.

22 Het Gemeentebestuur van Oegstgeest biedt de Gemeente Leiden twee nieuwe stadswanen aan ter vervanging van de beide, door Oud-Leiden bij haar jubileum aangeboden swanen, die onlangs door olieverstikking om het leven zijn gekomen.

27 Overleden in de leeftijd van 76 jaar **A. VAN ROSMALEN**, van 1923 tot 1941 lid van de Gemeenteraad van Leiden voor de Christelijk-Historische Unie.

28 Verzet in de Gemeenteraad van Oegstgeest tegen de grondaankoop der Gemeente Leiden op Oegstgeests grondgebied.

31 Afscheid van Mejuffrouw Dr F. **TH. A. VOIGT**, conservatrice der Universiteitsbibliotheek te Leiden na meer dan 30 jaar aldaar werkzaam te zijn geweest.

Afscheid van **P. DE WOLF**, technisch assistent A aan het Rijksmuseum van Oudheden, waar hij 30 jaar in betrekking was.

FEBRUARI

1 In Leiden en omstreken is de ergste schade van de nationale watersnoodramp die aan de boulevards van Katwijk en Noordwijk.

3 Overleden in de leeftijd van 69 jaar **H. BEIJ**, schrijver van de gidsjes voor het nieuwe Leidse stadhuis, die vele jaren bij de huishoudelijke dienst ten stadhuize is werkzaam geweest.

6 Ds **P. KLOEK**, Ned. Hervormd predikant te Leiden belast met de geestelijke zorg voor de vluchtelingen voor de watersnood te Oudenbosch.

FEBRUARI

- 7 Onder grote belangstelling vindt in de Petruskerk de uitvaartdienst plaats voor de 21-jarige korporaal L. N. POLANEN, die door een ongeval bij de hulpverlening te Oude-Tonge om het leven is gekomen.

Opening van het bureau van de Sociale Dienst der Gemeente Leiden in het voormalige Nutsgebouw.

Tot burgemeester der Gemeente Warffum is benoemd Mr W. J. GEERTSEMA, lid van de Leidse Gemeenteraad en Voorzitter der 3-October-Vereeniging.

- 8 Overleden in de leeftijd van 87 jaar in De Bilt W. VAN ERP, van 1893 tot 1915 kapelmeester van het 4de regiment Infanterie te Leiden.

Overleden, 73 jaar oud, Kolonel M. C. VAN HOUTEN, directeur van het Nederlands Legermuseum.

- g Rectorale rede van Prof. DUYVENDAK ter gelegenheid van de Dies der Leidse Hogeschool. Wegens de nationale ramp zijn alle feestelijkheden afgelast.

- 10 Zilveren ambtsjubileum van de Gemeentesecretaris van Leiderdorp B. G. CORTS.

- 16 Leiden, dat reeds sedert de oorlog Vlissingen „geadopteerd” heeft, krijgt door de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten het door de watersnood getroffen Nieuwe-Tonge ter adoptie toegewezen in samenwerking met Rijswijk en Leidschendam.

Overdracht op het vliegveld Valkenburg van het commando door Kapitein ter Zee-Vlieger Jhr P. J. ELIAS aan Kapitein ter Zee-Vlieger J. M. VAN OLM.

- 17 Terugkeer van militairen uit het rampgebied, waar de Leidse militaire Koksschool de maaltijden heeft verzorgd.
- 22 Bevestiging en intrede in de Marekerk van Ds J. SIERAT Jr, die als Ned. Herv. zendingspredikant naar Nieuw-Guinea zal vertrekken.
- 26 Vijftigjarig bestaan van Vroom en Dreesmann te Leiden.

FEBRUARI

- 27 Afscheidscollege van Prof. Dr S. T. **BOK** als hoogleraar in de Histologie en Microscopische Anatomie aan de Rijksuniversiteit te Leiden.
- 28 Burgemeester **VAN KINSCHOT** installeert in de Burgerzaal van het Leidse Stadhuis de zeven wijkhoofden van de organisatie Bescherming Burgerbevolking.

MAART

- 2 De Avifauna te Alphen aan den Rijn krijgt definitieve surséance van betaling.
- 4 Blijkens het verslag, overgelegd aan de Verenigde Vergadering bedraagt de schade van de watersnood voor het Hoogheemraadschap Rijnland $\pm$ f 145.000.—, welk bedrag hoofdzakelijk nodig zal zijn om de beschadigde duinkust met afrasteringen te voorzien en de waterkering o.a. langs de Hollandse 1 Jse! aan weerszijden op 4.50 m boven N.A.P. te brengen.
- g De Gemeenteraad van Leiden wijkt af van de voordracht van B. en W. inzake de woningbouw.
- 10 Officieel afscheid van mejuffrouw M. R. **DRIESENS** van de Openbare Leeszaal Reuvens, waarvan zij tot erelid wordt benoemd.

Overleden **JOHAN PARLEVLIET**, nestor der Katwijkse reders.

- 13 De Gemeenteraad van Oegstgeest besluit de gronden, vrijgekomen door omlegging van de geprojecteerde weg op het gebied der Gemeente, op welke gronden de Gemeente Leiden reeds een bod gedaan heeft, van de Rijks-waterstaat aan te kopen.
- 15 Bevestiging en intrede van Ds H. **SWEEPE** in de Gereformeerde Kerk van Leiderdorp.
- 16 Zeer drukke afscheidsreceptie van Dokter H. B. **HUPKES**, die ruim 31 jaar arts te Rijpwetering is geweest.
- 17 Receptie van de Sociale Raad, voorzitter Wethouder **MENKEN**, ter herdenking, dat 40 jaar geleden de Armen-raad te Leiden werd ingesteld.

MAART

De bouw van een Gereformeerde Kerk te Rijnsburg aanbesteed.

Ontvangst door de Burgemeester van Leiden in zijn qualiteit van vice-voorzitter van het Ned. Legermuseum, van de Belgische Vereniging van liefhebbers van wapens en wapenuitrustingen, welk bezoek plaats vond naar aanleiding van de inrichting der collectie **GEORGE DE BRUYNE**, waarmede het museum is verrijkt. Kol. b.d. C. A. **HARTMANS**, directeur van het museum als opvolger van Kolonel **VAN HOUTEN** wordt ere-lid der Belgische Vereniging ; de Voorzitter en secretaris dier Vereniging ere-lid der Stichting Ned. Legermuseum.

Het St Annahofje in de Zegersteeg viert zijn 450-jarig bestaan.

- 18** Op 69-jarige leeftijd overlijdt Dr G. **BROUWER**, oud-directeur van het districtsconsultatiebureau voor tuberculosebestrijding te Leiden en tot voor kort voorzitter der Ned. Herv. Diaconie.

- 19** De 4de bloemententoonstelling bij Keukenhof onder Lisse door de Minister-president geopend.

Medegedeeld wordt, dat Prof. **VAN GIFFEN** in de omgeving van Valkenburg de resten van een Romeinse tempel, waarschijnlijk daterend uit de 2de eeuw n. Chr., heeft gevonden.

- zo Inaugurale rede van Mr R. **FEENSTRA**, als gewoon hoogleraar in het Romeinse Recht en zijn geschiedenis aan de Leidse Universiteit, getiteld *Interpretatio multiplex*, een beschouwing over de zgn. crisis van het Romeinse Recht.

- 21** Installatie van Mr J. P. **DE HERDER** als burgemeester van Koudekerk aan den Rijn.

Receptie ter ere van het 50-jarig bestaan van de Leidse Christelijke Metaalbewerkerbond (opgericht **18** Maart 1903).

MAART

Onthulling in het plantsoen aan de Driftstraat door Wethouder **JONGELEEN** van de door Ir M. P. **SCHUTTE** ontworpen monumentale bank, aangeboden door de Woningbouwvereniging „De Eendracht” ter herinnering aan haar 40-jarig bestaan in het najaar van 1952.

- 23 De Burgemeester van Alphen aan den Rijn doet in de Gemeenteraad een scherpe aanval op het beleid van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting.
- 24 Paasveetentoonstelling onder auspiciën van het Vebo-bestuur.
- 27 Plotseling overlijden van C. F. M. **PIECK**, algemeen gewaardeerd oogarts te Leiden en baanbrekend ophthalmoloog *.
- 31 Huldiging bij A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij van de zetter-voorman C. **HES**, die 40 jaar aldaar werkzaam is.
De Stichting Gezondheidszorg te Voorschoten officieel in het leven geroepen als resultaat van de samenwerking der drie Kruisverenigingen.

Afscheid van de Rijnsburgse Boerenleenbank van Kassier **KROMHOUT**, de Voorzitter van het Bestuur **KRALT** en de Voorzitter van de Raad van Toezicht **VAN EGMOND**, die allen sedert de oprichting der Bank gefungeerd hebben. Beide laatstgenoemden zijn tot ere-lid benoemd.

APRIL

- I Honderdjarig bestaan van het schildersbedrijf H. **LOS & ZONEN** te Leiderdorp.
Brigadegeneraal **KROMHOUT** onthult een gedenkplaat in de Morspoortkazerne ter herinnering aan het werk van de manschappen der Leidse Koksschool bij de watersnood.
- 2 Overleden, 74 jaar oud, P. J. **JANSEN**, oprichter der N.V. Drukkerij P. J. **JANSEN** aan de Aalmarkt te Leiden, die ook in de Ned. Herv. Gemeente een belangrijke plaats heeft ingenomen.
- 4 Aftreden van L. **DE NEEF** als wethouder van Oegstgeest wegens gezondheidsredenen.

APRIL

- Dr C. J. **VAN HOUWENINGE GRAFTDIJK**, die 40 jaar geleden het arts-diploma verwierf, wordt ter ere daarvan in intieme kring in het Diaconessenhuis gehuldigd.
- 7 Het 33ste Natuur- en Geneeskundig congres wordt in het Groot-Auditorium der Leidse Hogeschool door Prof. Dr S. T. **Bok** geopend.
- 8 De Amerikaanse Ambassadeur reikt de Medal of Freedom uit aan enige Nederlanders, die zich in de strijd tegen de Duitse bezetter hebben onderscheiden, o.a. aan Prof. **CLEVERINGA**.
- 12 Afscheid van Ds M. J. J. **BONTING** van Rijnsburg wegens vertrek naar Australië.
- 15 Overleden in de leeftijd van 74 jaar A. H. M. J. **HOMULLE**, sedert 1929 Deken van Leiden *.
- 18 De voetgangerstunnel bij het Kerkehout te Wassenaar zonder officieel vertoon voor het publiek geopend.
Vijfenzeventig-jarig bestaan der Groeneveld-Stichting (tehuis voor predikantsweduwen).
Bezoek van H.K.H. Prinses Wilhelmina aan de conferentie voor Christelijk leiderschap in Oud-Poelgeest.
- 20 De eerste personentrein rijdt op de verhoogde spoorbaan, in de richting Den Haag.
- 21 Openbare les van Dr J. **VAN DEN HANDEL**, getiteld *Enige aspecten uit de ontwikkeling van de leer van het magnetisme*, ter aanvaarding van het lectoraat in de Natuurkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden.
- 23 Feestelijke viering van het 75-jarig bestaan der drie jeugdverenigingen der Ned. Herv. Wijkgemeente aan het Levendaal.
- 24 De personeelsvereniging der Stedelijke Lichtfabrieken biedt het Gemeentebestuur twee zwanen aan.
- 25 Viering van het zilveren ambtsjubileum van de burgemeester van Wassenaar, Dr S. F. A. C. M. Baron **VAN WIJNBERGE**, welke wegens de nationale ramp was uitgesteld.

APRIL

Schenking door de Rockefeller Foundation van \$ 15.000.— aan de Leidse Universiteit ter verbetering van de outillage van het laboratorium voor experimentele Histologie.

Plechtige herdenking in de Stadsgehoorzaal in het kader van de regionale eeuwfeestviering voor Leiden en omgeving van het herstel der Rooms-Katholieke Hiërarchie.

Pastoor M. A. **JANSEN**, tot deken van Leiden benoemd, neemt de Lodewijkskerk in gebruik en doet mededeling van het voornemen tot restauratie dezer kerk en aanwijzing tot dekenale kerk.

- 29 De Burgemeester van Leiden opent de 2de braderie, die tot en met 1 Mei zal duren.

Herdenking van het vijftigjarig bestaan van het Openbaar Slachthuis te Leiden.

MEI

- 3 Afscheid van de Herv. Gemeente van Oegstgeest van Ds W. F. **DANKBAAR**, zedingssecretaris der Ned. Herv. Kerk, benoemd tot hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Bevestiging en intrede van Ds W. J. H. **HUBEEK** als voorganger van de Ver. van Vrijzinnig Hervormden te Oegstgeest.

- 4 Het treinverkeer op de spoorlijn Amsterdam-Roosendaal loopt thans in Leiden geheel normaal over de verhoogde baan met viaduct over de Rijsburgerweg, waardoor aan de overwegmoeilijkheden een eind komt. Het Leidsch Dagblad laat ter ere hiervan een extra-editie met historische bijzonderheden betreffende de spoorverbinding van Leiden verschijnen.
- 5 Oranje-braderie te Oegstgeest.
- 7 Opening door de Burgemeester van de tentoonstelling van de Leidse landschapsschilder A. J. **VAN DRIESTEN** ter ere van zijn 75ste verjaardag.

MEI

- 8 Huldiging door de Leidse Damvereniging van haar lid **W. HUISMAN**, die het kampioenschap van Nederland heeft veroverd.
- 10 Diamanten bruiloft van het echtpaar **BARENDs—ZONNEVELD** te Warmond.
- 12 Inwijding van de St Jozefschool in de Goog te Alkemade door Deken **L. H. M. NIEUWENHUIZEN** uit Alphen aan den Rijn.
- 13 Ds P. **PRAS** 25 jaar Hervormd predikant te Katwijk aan Zee.
- 15 Viering van het 75-jarig bestaan der Leidsche Duinwatermaatschappij. Hierbij kan de directeur Dr Ir P. C. **LINDENBERGH** wegens een hem kort te voren overkomen ongeval niet aanwezig zijn.
Inaugurale rede van Dr C. H. **VAN SCHOONEVELD** als gewoon hoogleraar in de Balto-Slavische Talen aan de Rijksuniversiteit te Leiden, getiteld Over de *woordsoorten in het moderne Russisch*.
- 22 Afscheidscollege van Prof. Dr J. **DE ZWAAN**, sedert 1929 hoogleraar aan de Leidse Universiteit in de uitlegging van het Nieuwe Testament, wegens het bereiken van de leeftijdsgrens afgetreden.
- 29 Inaugurale rede van Prof. Dr W. J. C. **VERHAART** als gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden in de Histologie en Microscopische Anatomie, getiteld *Prikkelpatroon en vezelpatroon van het zenuwstelsel*.
- 30 Overleden in de leeftijd van 82 jaar te Zundert Prof. Dr P. C. T. **VAN DER HOEVEN**, oud-hoogleraar in de Verloskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden *.
- 31 Diamanten bruiloft van het echtpaar **BUSING-MEIJER** te Leiden.
Overleden in de leeftijd van 72 jaar te Heemstede Mr Dr C. E. **VAN STRIJEN**, Gemeentesecretaris van Leiden van 1911 tot 1945 (voordien sedert 1905 commies-redacteur ter secretarie).

MEI

- 31 Bevestiging en intrede van Ds E. **SARABER**, komende van Zandvoort als tweede Hervormde predikant van Voorschoten.

JUNI

- 1 Afscheid van Mr **W. J. GEERTSEMA** als voorzitter van de 3-October-Vereniging. Mr **J. F. DE RUYTER DE WILDT** volgt als vice-voorzitter Mr **F. J. J. TRAPMAN** op, die bij zijn aftreden als bestuurslid tot ere-lid wordt benoemd. Als nieuwe bestuursleden worden gekozen **J. HARTEVELD** en **W. BLOK**.
- 3 Bezoek van het Gemeentebestuur aan de na ingrijpende verbouwing geheel gemoderniseerde inrichting van de Gemeentelijke reinigings- en ontsmettingsdienst van Leiden.
- Overleden 0. L. J. **SIKKENS**, van 1942 tot aan de Bevrijding burgemeester van Oegstgeest.
- 5 Bij haar 160-jarig bestaan is aan de Bloembollenmaatschappij **H. DE GRAAFF EN ZONEN** te Lisse het praedicaat Koninklijk verleend.
- 6 De lustrumviering der Leidse R.K. Studentenvereniging Sanctus Augustinus ingezet.
- 8 Te 's-Gravenhage overlijdt in de leeftijd van 80 jaren **J. TERSTEEG**, van 1916 tot 1924 directeur van A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, als schrijver vooral bekend onder het pseudoniem **J. EILKEMA DE Roo**.
- 10 Receptie ter herdenking van het feit, dat vóór 100 jaar de Zusters Franciscanessen van Oirschot naar Wassenaar kwamen voor het geven van onderwijs.
- 13 Kapitein **KURT CARLSEN**, die als commandant van de na heldhaftige strijd ondergegene *Flying Enterprise*, in 1951 zich algemene bekendheid verwierf, treedt als peter op van een motorstrandreddingboot, aan Noordwijk geschonken door **VAN LEER'S** Vatenfabriek te Amsterdam.
- In het Morskwartier wordt een speeltuin geopend door Wethouder **VAN SCHAIK**.

JUNI

De Lakenhal verwerft als bruikleen van het Rijk negen reeds tevoren tentoongestelde schilderijen van Leidse 17de eeuwse meesters.

Speeltuín in het Morskwartier door Wethouder **VAN SCHAİK** geopend.

- 15 De Australische Ambassadeur draagt een collectie zeldzame planten uit Arnhemslánd over aan het Rijksherbarium te Leiden.
- 18 Een week voor de dag, waarop de feestelijke opening was bepaald van de aanbouw aan het gebouw der Coöperatieve Bloembollenveulingsvereniging H.B.G. te Lisse, brandt de centrale hal geheel af.
- 19 Eerste beëdiging van officieren bij de koksschool in de Doelenkazerne te Leiden.
- 20 Overlijden te 's-Gravenhage van Mejuffrouw H. **VAN DER HORST**, oud-directrice en oud-lerares van de Muziekschool der Maatschappij voor Toonkunst te Leiden.

In de leeftijd van 72 jaar overlijdt N. **HEERTJES**, een bekende en geziene figuur op kerkelijk en sociaal gebied in Oegstgeest.

- 22 Krachtens grondwettelijk voorschrift brengen ook in Leiden en omringende Gemeenten de burgemeesters de nieuw aangebrachte wijzigingen in de Grondwet ter kennis der ingezetenen vanaf de pui der Gemeentehuizen.

Bij de opening van het congres, georganiseerd door de Leidse Universiteit ter herdenking van het eerste eeuw-getij sedert de geboorte der eminente Leidse geleerden **LORENTZ** en **KAMERLINGH ONNES**, kondigt de President-Curator de instelling aan van een Lorentz-leerstoel, bij toerbeurt door een buitenlands geleerde te bezetten.

De Gemeenteraad van Leiden voteert gelden voor de noodzakelijke voorzieningen aan de Leidse Schouwburg ten einde de exploitatie nog tot 1958 te doen voortzetten, als wanneer een nieuwe zal dienen te worden gebouwd.

De Gemeenteraad benoemt voorlopig tot directeur van de Lakenhal J. N. **VAN WESSEM**.

JUNI

- 25 Dr **GOSLINGS** is benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de Leidse Universiteit in de Rheumatologie vanwege het Leidsche Universiteitsfonds.
- 27 Opening der tentoonstelling *Het Romeinse Portret* in het Rijksmuseum van Oudheden.
- 30 Prof. Dr J. H. **OORT** is benoemd tot curator van het Kon. Ned. Meteorologisch Instituut.

JULI

- 1 Opening te Noordwijk aan Zee van het eerste werkdudentencafé, ontstaan als initiatief van het Leidsche Studenten Corps.
- Opening der openbare kleuterschool in het Morskwartier.
- 4 Turnfeest ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Alphense gymnastiekvereniging.
- Bevestiging en intrede te Oegstgeest van Dr E. J. **JANSEN SCHOONHOVEN** en Ds H. A. C. **HILDERING** als predikant voor het zendingswerk.
- Een Baptistengemeente wordt te Leiden geïnstitueerd in het gebouw De Prediker.
- 8 De Burgemeester van het door Leiden geadopteerde Vlis-singen, Mr B. **KOLFF** reikt ten Stadhuize te Leiden oor-konden uit aan de Leidse scholen, wier leerlingen hebben deelgenomen aan de sigarenkistjesactie ten bate van de slachtoffers van de watersnood.
- De leden der Commissie van de Lakenhal, voor zover geen lid van de Gemeenteraad, bedanken naar aanleiding van een Raadsbesluit, tegen het advies der Commissie ge-nomen, voor hun functie.
- 14 Er wordt bekendgemaakt, dat de bedrijven Gebrs **VAN WIJK** en **VAN CRANENBURGH EN HERINGA** tot samenwer-king zullen komen.
- 15 Bezoek van de Burgemeester van het door Leiden na de watersnood geadopteerde Nieuwe Tonge om de dank hier Gemeente voor de verleende steun over te brengen,

JULI

waarbij aan de vrijwillige hulpkrachten, gerecruteerd uit de beide Leidse huishoudscholen een souvenir wordt aangeboden.

- 16 De Burgemeester opent in de Boerhaavezaal de tentoonstelling van schilderijen uit Bretagne van **LUCIA STEINBACH**.

- 17 Opening door de Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg Jhr Dr E. O. M. **VAN NISPEN TOT SEVENAER** van het door de kunsthandel **GERARD VAN SPAANDONK** ingebruikgenomen huis Breestraat 113, waarvan de vroeg-Middeleeuwse kelder is gerestaureerd.

De Avifauna failliet verklaard.

- 18 Opening van de zesde aquariumtentoonstelling in de Hortus Botanicus der Leidse Universiteit.

- 20 Overleden W. **BRINK**, bekend tuinder te Oegstgeest, medeoprichter van de Boerenleenbank Leiden-Oegstgeest.

Opening te Warmond van een braderie door de Burgemeester, die op het terrein per helicopter arriveerde.

- 21 Overleden de Neerlandicus Dr A. A. **VAN RIJNBACH***.

- 24 Afscheid van mej. A. J. **OUWEHAND** van de Christelijke Lagere School aan de Sluisweg te Katwijk aan Zee, waar zij 46 jaar werkzaam is geweest.

- 29 Bezoek van de Japanse Kroonprins aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

AUGUSTUS

- 4 Prof. Dr **M. DAVID**, tot dusver buitengewoon hoogleraar, is benoemd tot gewoon hoogleraar in de Vergelijkende Rechtsgeschiedenis der Oudheid.

- 10 De Gemeente Leiden verwerft drie schilderijen van de Leidse schilder **VAN DRIESTEN** voor de Lakenhal.

- 23 Bevestiging en intrede van Ds C. **VAN DER WEELE** als predikant der Christelijk Gereformeerde Kerk te Leiden.

- 24 Prof. Dr **SOPHIA ANTONIADIS**, sedert 1929 buitengewoon hoogleraar in de Nieuw-Griekse Taal- en Letterkunde, tot gewoon hoogleraar benoemd,

AUGUSTUS

25 Bloemencorso te Rijnsburg.

26 De bomen over de overweg Rijnsburgerweg voor het laatst gesloten.

Uitreiking van een gouden plaquette als hoogste Zweedse onderscheiding aan de Firma **BALLEGO** voor de dahlia-soort **Wilhelm Röpke**.

Overlijden in de leeftijd van 80 jaar van Dokter **F. G. HAASSE**, die meer dan 50 jaar arts is geweest in Lisse.

28 Aan het aftredend Lid van de Gemeenteraad van Voor-
schoten **O. R. 1. VIVEEN** wordt de eremedaille der Gemeente uitgereikt.

29 Overleden, 63 jaar oud, Dr **Th. RUIJS**, predikant der Gereformeerde Kerk te Lisse.

30 Afscheid van Ds **J. J. VAN DER KRIFT** als Hervormd predikant te Katwijk aan Zee.

SEPTEMBER

I Diamanten bruiloft van het echtpaar **DE BRAVE-BOCKENSTEIJN** in Ter Aar.

Eervol ontslag van **J. A. VAN ZANTEN** als directeur der Gemeentelijke Volkscredietbank.

De Gemeenteraad van Leiden in zijn nieuwe samenstelling herkiest de zittende Wethouders.

8 Huldiging van Ds **J. J. VAN DIJK** voor zijn 25-jarige ambtsvervulling te Leiderdorp.

Afscheid als Zendingsdirecteur van Dr **K. J. BROUWER**, die zich 28 jaar aan het zendingswerk der Ned. Hervormde Kerk heeft gegeven.

g Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland hebben hun goedkeuring gehecht aan de grondaankopen der Gemeente Leiden in het gebied der Gemeente Oegstgeest.

Officiële opening van een sociëteit voor ouden van dagen door de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers te Voorschoten.

SEPTEMBER

- 11** Een middenstandstentoonstelling (Leidato) in de Stadsgehoorzaal geopend.
Gemeentelijk oudheidkundig museum van Woubrugge geopend.
- 14** De Gemeenteraad van Alphen aan den Rijn besluit tot aankoop van de Avifauna.
- 15** Opening van het Christelijk Verenigingsgebouw te Koudekerk aan den Rijn, tot stand gekomen door samenwerking van Hervormden en Gereformeerden.
- 17** De Commissaris der Koningin opent de nieuwe Rijnbrug te Alphen aan den Rijn en de Vebo te Leiden.
- 18** De fabrieksruimte, waar laatstelijk het bedrijf van Colgate Palmolive is gevestigd geweest, is thans betrokken door de Amerikaanse schrijfmachine-industrie Royal.
- 19** Onthulling door Wethouder **JONGELEEN** van een monument in het plantsoen Marnixstraat ter ere van het 40-jarig bestaan der Woningbouwvereniging Ons Belang.
- 20** Overleden, 74 jaar oud, H. F. A. M. **WALENKAMP**, stichter van een bekend winkelbedrijf te Leiden.
Dr G. C. **VAN DORP**, directeur en oprichter van de chemische industrie te Katwijk viert zijn 80ste verjaardag.
- 21** Overdracht van het Rectoraat der Leidse Universiteit door Prof. **DUYVENDAK** aan Prof. **VAN BEMMELEN**.
Overleden in de leeftijd van 89 jaar Prof. Dr A. W. **NIEUWENHUIS**, oud-hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden van 1904—1934 in de Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, ontdekkingsreiziger en vestiger van het Nederlandse gezag in centraal Borneo.
- 25** Overlijden in de leeftijd van 86 jaar van de oud-hoogleraar Prof. Dr W. **BREDE KRISTENSEN**, die in ruimere kring bekendheid genoot als schrijver op het gebied van godsdienstgeschiedenis.
- 26** Zonder enig feestelijk vertoon wordt de nieuwe provinciale brug over de Heimanswetering te Woubrugge geopend.

SEPTEMBER

- 27 Bevestigingen intrede van Ds J. **VAN GOUDOEVER** als tweede predikant bij de Remonstrants-Gereformeerde Gemeente te Leiden, tevens Remonstrants studenten-predikant.
- 29 Het seinhuis aan de voormalige overweg Rijnsburgerweg gesloopt.
- 30 De Gemeenteraad van Warmond besluit tot afkoop van de bekende tol te Warmond, hetgeen mogelijk is door de bijdragen van verschillende belanghebbende Gemeenten. Oud Leerust wordt een openbaar park.

OCTOBER

- 2 Inaugurale rede van Dr P. **MUNTENDAM**, oud-Staatssecretaris, Directeur-Generaal van de Volksgezondheid als buitengewoon hoogleraar aan de Leidse Universiteit, getiteld *De bijdrage van de arts aan de bevordering der volksgezondheid*.
- 3 Traditionele 3-Octoberviering.
De dames **DEE** en **WILSCHUT** verlenen thans voor de 6oste maal haar medewerking aan de koraalzing in het Van der Werffpark.
De 's middags door de stad trekkende optocht, waarbij voor het eerst sedert jaren geen gelegenheid was de staatsiekaros uit de Maskerade van 1905 mede te voeren, was getiteld *Uyt Leidens scatcamere* en gewijd aan Leidse monumenten.
Huldiging op de Sociëteit Minerva van de vooral ook in studentenkringen bekende Leidse banketbakker G. **HULST**, ter gelegenheid van zijn 8oste verjaardag.
- 4 Diamanten bruiloft van het echtpaar **MULDER - BRAGGAAR** te Leiden.
- 5 Opening van de werkplaats der dagschool voor uitgebreid technisch onderwijs.
- 6 Het Rijkszuivelstation wordt na de voltooiing van verbouwing en uitbreiding officieel door Minister **MANSHOLT** geopend.

OCTOBER

8 De nieuwe neerzethal der Leidse groenteveiling geopend.

Bij het gouden jubileum dier instelling wordt een nieuw gebouw voor de Boerenleenbank te Noordwijkerhout in gebruik genomen.

13 Herdenking in het Groot-Auditorium der Universiteit en in de Pieterskerk van Jan Stolp, die vóór 300 jaar een belangrijk legaat aan de Leidse Hogeschool vermaakte waarvan hij de rente voor een ereprijs voor theologische verhandelingen en voor de aanschaffing van boeken bestemde.

15 De Amerikaanse Ambassadeur opent de montagehal der N.V. **TOKHEIM** aan de Trekvlieweg.

17 Terwijl in de Vlaamse Academie te Brussel een herdenkingsplechtigheid plaats vindt, wordt in de Pieterskerk een krans gelegd op het graf van **REMBERT DODOENS (DODONAEUS)** wegens de verschijning van zijn Cruydeboek vóór 400 jaar.

22 Huldiging in intieme kring van Prof. **RADEMAKER**, die vóór 25 jaar tot hoogleraar aan de Leidse Universiteit werd benoemd.

26 Afscheidsreceptie G. **VAN DER MARK**, sedert 26 October 1928 in dienst der Gemeente Leiden, thans benoemd tot Gemeente-architect voor de restauratie van oude gebouwen te Amersfoort, met wie een man met een warm hart voor de Leidse monumenten en een gewaardeerd medewerker aan het Leidse Jaarboekje de stad gaat verlaten.

27 Diamanten bruiloft van het echtpaar **VAN DAM-GORREE** te Leiden.

Viering van de Diamanten bruiloft van het echtpaar **VELDHUYZEN VAN ZANTEN-TER HAGEN** te Lisse, waarvan de diamanten bruidegom op 85-jarige leeftijd nog een der meest vooraanstaande figuren in de bloembollenhandel is.

OCTOBER

- 30 Intrede van Ds W. **DE WIT** als predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Leiden.

Inaugurale rede, getiteld *Het Dichteroog* in de Engelse *Letterkunde* van Dr A. G. H. **BACHRACH**, benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

- 31 Prof. Dr G . **SEVENSTER**, tot dusver bijzonder hoogleraar vanwege de Ned. Hervormde Kerk, benoemd tot gewoon hoogleraar in de Exegese van het Nieuwe Testament, de Oud-Christelijke Letterkunde en de Inleidingswetenschap.

Afscheid van G. **VAN ETTEKOVEN** als stationschef na 47 dienstjaren bij de Spoorwegen.

NOVEMBER

- 3 Receptie voor het 50-jarig bestaan der Vereniging Kinderzorg die te Voorschoten het kinderkuis Nieuw Voordorp exploiteert.
- 11 Overleden **JOHANNA EGGINK**, die bekendheid genoot in Hervormde kringen, in het bijzonder in het Wijkgebouw Levendaal.
- 12 Receptie voor het 18de lustrum van het Leidsche Studenten-Schaakgenootschap Morphy, ter ere waarvan een internationaal schaaktournooi wordt gehouden.
- 14 De Gemeentelijke tol in de kom van Leimuiden opgeheven.
- 15 Diamanten bruiloft van het echtpaar **PRINS-DE BOLSTER** te Leiden.
- 18 Mr L. G. **KORTENHORST** is als curator der Leidse Hogeschool afgetreden en als zodanig door Mr J. A. L. M. **LOEFF** vervangen.

S. J. **VISSER** wordt ter gelegenheid van zijn 30-jarig Raadslidmaatschap, waarvan hij 28 als wethouder heeft gefungeerd, de eerste Ereburger van Rijnsaterwoude.

NOVEMBER

- zo Inaugurale rede van Dr H. **VELDSTRA**, benoemd tot buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden in de Biochemie: *Vorm en werking op moleculair niveau*.
- 23 Overleden, 60 jaar oud, R. **VAN TIL**, die meer dan 30 jaar hoofd ener Christelijke school te Oegstgeest is geweest en vele functies heeft bekleed in het kerkelijk en openbaar leven aldaar.
- Begin van de Lichtweek als Sinterklaasreclame van de Leidse middenstand.
- Dr D. **WIERSMA** is benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de forensische Psychiatrie te Leiden.
- 27 Inaugurale rede van Dr W. **FROENTJES**, bijzonder hoogleraar vanwege de Modderman-Stichting : *Criminalistiek als wetenschap*.
- 28 Huldiging van Mr Dr W. **HUGENHOLTZ**, die 25 jaar de advocaten-practijk te Leiden heeft uitgeoefend.

DECEMBER

- 3 Troepeninspectie op het Schuttersveld ter ere van het 125-jarig bestaan van het dienstvak Intendance door Brigade-Generaal A. F. **KROMHOUT**.
- De eerste paal voor de nieuwe Marebrug over de Oude Vest in aanwezigheid van autoriteiten ingeslagen.
- 5 De reizigerstunnel voor het tweede perron in het nieuwe station voor het publiek geopend.
- g De nieuwe werkplaats na de verbouwing van de Stadstimmerwerf officieel door Wethouder **JONGELEEN** geopend.
- 12 Herdenking in het Groot-Auditorium der Leidse Universiteit van de uitvinding van de snaargalvanometer door Prof. Dr W. **EINTHOVEN**.
- Het studentengezelschap Lugdunum Batavorum viert zijn 19de lustrum, ter gelegenheid waarvan het als geschenk aan de stad, waaraan het zijn naam ontleent, de wapenschilden op het stadhuisbordes weer in kleuren heeft laten aanbrengen.

DECEMBER

- 17 C. VAN VLIET**, die 50 jaar een leidende persoonlijkheid is geweest in de Tuinbouwwereld, treedt, na een 30-jarige werkzaamheid als Voorzitter van de Coöperatieve Fruit- en Bloemenveiling te Leiden en Omstreken, als zodanig af en wordt benoemd tot erevoorzitter.
- 21** Diamanten bruiloft van het echtpaar **PLUG-AMMERAAL** te Noordwijk aan Zee.
- 22** Opening in de Lakenhal van de tentoonstelling *Tussen Romantiek en Haagse School*, omvattende 56 schilderijen.
- 30** Daar Alphen aan den Rijn, na de ingebruikneming van de gaspersleiding tussen Alphen en Leiden, voortaan het gas van de Stedelijke Lichtfabrieken te Leiden zal betrekken, wordt de gasproductie aldaar, waarmede men in **1858** was begonnen en die sedert 1902 in Gemeentelijke exploitatie geschiedde, stopgezet.

IN MEMORIAM

C. F. M. PIECK

11 JUNI 1898—27 MAART 1953

Door een plotselinge dood verloren wij eind Maart 1953 C. F. M. PIECK, oogarts te Leiden.

Geboren in 1898 te Leiden, studeerde hij aan onze Leidse Universiteit. Na het behalen van het artsdiploma werd hij eerst assistent en later hoofd-assistent van de bekende hoogleraar in de oogheelkunde **VAN DER HOEVE**.

Naast zijn universitaire werkkring had hij al spoedig een snel groeiende praktijk in de stad. Ondanks het vele werk, dat de praktijk hem verschafte, bleef hij steeds de Universiteit trouw. Vele oogartsen hebben mede aan hem — speciaal voor het operatieve deel en de pathologische anatomie — hun opleiding te danken.

Hij was een man met een onverstoorbaar humeur en een enorme werkkraft. Nooit was het hem te veel wanneer één van de jongeren, zelfs van ver buiten de stad, zijn hulp inriep. Groot was zijn naam als klinisch oogarts, niet alleen in de omgeving van Leiden, maar in ons gehele land en ook daarbuit en.

Ondanks alles bleef hij een beminnelijk en hartelijk mens, die ook op de drukste spreekuren voor elke patiënt een geruststellend en vriendelijk woord had.

De dank van de patiënten wie hij het gezichtsvermogen teruggaf is zeer groot, maar ook van hen die niet daadwerkelijk geholpen konden worden. Deze laatsten voelden zich gesteund door zijn opgewektheid en medeleven. Zijn naam zal in Leiden blijven leven.

Wij allen, oogartsen en patiënten, missen hem zeer, deze markante figuur, die zo in de kracht van zijn leven werd weggenomen.

Maar ons blijft de dank voor alles wat hij heeft gegeven.

Dr.C.C. **KOK - VAN ALPHEN**

ANTHONIUS HENRICUS MARIA JOSEPHUS HOMULLE

14 MAART 1879—15 APRIL 1953

Geboren te Amsterdam 14 Maart 1879, werd hij tot priester gewijd 16 Augustus 1903 na een vlotte studie in Hageveld en Warmond. Een maand later werd hij kapelaan te Limmen (N.H.). Twee jaar later werd hij geroepen tot leraar in de klassieke letteren. Hoewel hij nooit klassieke letteren gestudeerd had, was hij door liefde voor de klassieke letteren toch een classicus van grote allure geworden. Veel Latijnse op-schriften op klokken en kerkelijke voorwerpen leveren het bewijs, dat hij vooral het Latijn volledig beheerste. Tot op hoge leeftijd kon hij in zijn weinige vrije uren rust en verpozing zoeken bij Latijnse schrijvers en dichters als Livius, Vergilius, Ovidius en Horatius. Na 18 jaar als docent zijn jongere geestelijke broeders het Latijn, de taal der Kerk, geleerd te hebben, werd hij in 1923 benoemd tot pastoor te Velzen. Daar bleek al spoedig, dat hij niet een droge geleerde geworden was, maar toonde hij zich een man, die wel degelijk wist, hoe de realiteit van het leven was en wat van een pastoor verwacht werd om een goed herder en raadsman te zijn. Vriendschappen, die hij in zijn 6-jarig pastoraat had aangeknoopt, bleven ook bestaan, toen hij in 1929 benoemd werd tot deken en pastoor te Leiden. Groot en fors, kon hij bruusk optreden, maar toch had deze geweldenaar een heel klein hart, dat tot een grote liefde in staat was, niet alleen voor zijn klassieken, maar ook voor zijn medemensen en parochianen, van wie hij allereerst het goede wilde zien en dan pas hun fouten. Zijn vriendschap was blijvend en voor zijn kapelaans was hij de beste vriend en niet hun meerdere, altijd bereid hun de weg te tonen, die zij als priester moesten gaan. Hij was uitermate gastvrij, een gezellig en geestig causeur en zijn Amsterdamse mentaliteit heeft hem nooit verlaten. Als pastoor en deken had hij het niet gemakkelijk. Als deken was hem geestelijk en financieel toezicht opgedragen over een groot aantal parochies en een

nog groter aantal Katholieke instellingen. Hij deed dit werk met grote nauwgezetheid, eerlijkheid en waardigheid. Zijn eigen parochie, door de trek naar de buitenwijken, was veel verkleind in zielenaantal en toen de in de twintiger jaren opgerichte St. Joseph-parochie aan de Herensingel in moeilijkheden geraakte, omdat de stadsuitbreiding daar niet zo snel ging als men verwacht had bij de kerkbouw, werden de beide parochies verenigd onder de naam van O.L. Vrouw Hemelvaart en St. Joseph. Hij kreeg toen de last te dragen de financiën te saneren, welke taak hij in een betrekkelijk kort aantal jaren tot een goed einde wist te brengen. Waar hulp nodig was, wist hij die te brengen, vaak ongevraagd, mits het verantwoord was. Als geestelijk leidsman zullen vele van zijn parochianen hem blijven gedenken als een man van karakter, wiens ja een ja was en wiens neen een definitief neen was, die waar het fouten betrof van geen schipperen wist en op deze fouten met alle duidelijkheid wees, het zich als een plicht aantekende er op te wijzen, hoe pijnlijk deze taak voor de betrokkenen ook was en vaak niet minder voor hemzelf. Het aanzien, dat hij genoot bij zijn overheid en ondergeschikten, bewees dat hij een persoonlijkheid was, waarmede men had rekening te houden en die zijn mening wist te verdedigen en de juistheid er van te bewijzen. Als priester was hij een man des gebeds en een stichtend voorbeeld, en nooit genoeg kon hij de jongeren in preek en in onderrichting aansporen in de kerk te komen om te bidden. Als om 6 uur de kerkdeuren opengingen, was Deken HOMULLE reeds aanwezig en zelfs toen zijn gezondheid eiste, dat hij zich ontzien zou, was dit iets, dat hij niet wilde nalaten. Op de 2de Paasdag 1953, de dag, waarop hij bediend zou worden had hij aan zijn gewoonte vastgehouden, niettegenstaande alle waarschuwingen van zijn kapelaans en medicus. Na een kort herstel en enige nieuwe inzinkingen, sleepte een laatste hartaanval hem ten grave op 15 April 1953.

Voor God en Kerk heeft hij geleefd. Hij is heengegaan tot zijn Schepper in Wien hij zijn vertrouwen gesteld had, in de Paastijd, toen de Liturgie van zijn Kerk nog vol was van de Paasjubel uit vreugde over de Opstanding en Verrijzenis des Heren. Een mooiere tijd had hij zich niet kunnen wensen.

Men zal hem blijven gedenken als een goede herder, vol inzicht, wijsheid en wetenschap.

Leiden, Januari 1954.

Mr A.J. SORMANI

PROF. DR P. C. T. VAN DER HOEVEN

28 AUG. 1870—30 MEI 1953

Hoewel strikt genomen geen echte Leidenaar — hij werd geboren in Brielle — behoorde **VAN DER HOEVEN** zeer zeker geheel thuis in wat men wel eens noemt de typische Leidse sfeer. Als zoon van de bekende hoogleraar in het Strafrecht, **HENRI VAN DER HOEVEN**, kwam hij reeds op g-jarige leeftijd in Leiden, waar hij bleef tot zijn emeritaat in 1940 met een korte onderbreking tijdens zijn assistentschap in Amsterdam.

Na het Gymnasium te Leiden te hebben afgelopen liet hij zich inschrijven als student bij de Faculteit der Wis- en Natuurkunde. Reeds spoedig ging hij over naar de Geneeskunde en deze wetenschap heeft van die verandering groot profijt gehad.

Als assistent van de onvergetelijke **HECTOR TREUB** vergezelde hij deze naar Amsterdam. **TREUB** werd in Leiden opgevolgd door **VEITH** en toen kort daarop in Groningen wederom een Duitse gynaecoloog tot hoogleraar werd benoemd was dit voor de militante **TREUB** de aanleiding tot zijn opzienbarende publicatie *Universität und Vaterland*. Het ging hier niet om personen, doch om het feit, dat jonge Nederlandse krachten werden achtergesteld bij Duitsers, die hun professoraat in ons land meer zagen als een aanloopje naar Berlijn, destijds het Mekka voor hoogleraren. Spoedig verdween **VEITH** naar zijn vaderland, gelijk **TREUB** voorspeld had. En thans werd zijn waarschuwing ter harte genomen en zo zien wij onze **VAN DER HOEVEN** in 1903 in Leiden terug als hoogleraar in de Verloskunde en Vrouwenziekten.

Deze keuze bleek voortreffelijk geweest te zijn: de jonge **VAN DER HOEVEN** was een man van zeer bijzondere kwaliteiten met heldere vooruitstrevende denkbeelden. Tot de vooruitgang van zijn vak heeft hij, in belangrijke mate bijgedragen. Het is hier niet de plaats van zijn talrijke wetenschappelijke publicaties en mededelingen melding te maken. Duizenden studenten hebben gedurende zijn lange

loopbaan van zijn voortreffelijke opleiding genoten en gedenken hem nog met grote waardering: docent als weinigen, uitnemend clinicus, voortreffelijk, zelfs geniaal operateur. Ontelbare vrouwen hebben aan zijn kennis en kunde en bovenal aan zijn menselijk toegewijde zorgen levensbehoud, herstel van gezondheid en ook meerder levensgeluk en rijkere levensvervulling te danken. Die het voorrecht hadden als zijn naaste medewerkers dagelijks met hem in aanraking te komen, weten niet, wat meer in hem te bewonderen was, zijn grote, schier alomvattende kennis op het gebied van zijn vakwetenschap, zijn onvermoeibare en nooit verslappende werkkraft, zijn scherpe wetenschappelijke geest of zijn voorbeeldig nooit aflatend plichtsbesef.

Markante figuur in het Leidse leven, heeft Prof. **VAN DER HOEVEN** temidden zijner zo grote eisen aan tijd en arbeidskracht stellende ambtelijke en wetenschappelijke werkzaamheden — naast zijn professoraat in de Gynaecologie was hij ook stadsvroedmeester — meerdere functies vervuld van culturele en charitatieve aard. Zo was hij curator van het Leidse Gymnasium en regent-rentmeester van het hofje Meermansburg.

Bene meritis est de nostra universitate et urbe.

MN.

DR A. A. VAN RIJNBACH

3 APRIL 1879—21 JULI 1953

ANDRIES ALBERT VAN RIJNBACH werd op 3 April 1879 te Delft geboren en stierf te Leiden op 21 Juli 1953.

Hij studeerde Nederlandse letteren en geschiedenis aan de Leidse Universiteit. Nadat hij enkele jaren werkzaam was geweest in de oude boekhandel van de Firma **VAN STOCKUM** te 's-Gravenhage, werd hij leraar, achtereenvolgens aan de R.H.B.S. te Meppel (1907), het Gymnasium te Alkmaar (1910), het Gymnasium te Dordrecht (1918), en dat te Leiden (1924), aan welke laatste school hij verbonden bleef totdat hij de pensioengerechtigde leeftijd bereikte (1944).

Dr **VAN RIJNBACH**, scherpzinnig en ijverig geleerde, wist bij zijn drukke werkkring, die veel van zijn energie vergde, toch steeds tijd te vinden voor studie. Hij bezat een bewonderenswaardig grote belesenheid op het terrein der z.g. moderne talen, maar was in de eerste plaats een uitermate kundig Neerlandicus. Talrijke publicaties getuigen van zijn vakkennis. Hier noemen wij slechts zijn dissertatie : *De kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero* (1926) en de uitgave van het *Groot Lied-boek* van G. A. Brederode (1944). Van 1927 tot 1947 was hij bestuurslid en bibliothecaris, van 1929 af tevens lid van de commissie voor Taal- en Letterkunde, van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, die hem in 1947 tot erelid benoemde. Zijn belangstelling voor boek en bibliotheek kwam ook tot uiting in het feit dat hij gedurende een lange reeks van jaren zitting had in het bestuur van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek „Reuvens” en in het bestuur van de afdeling Zuid-Holland van de Bond van Leeszaalen.

Dr **VAN RIJNBACH** was een zeer gevoelig mens, mede daardoor niet altijd even gemakkelijk in de omgang, en soms onder de druk van zorgen en vermoeidheid prikkelbaar. Maar ieder die hem kende waardeerde zijn grote eerlijkheid, zijn hulpvaardigheid en warme belangstelling voor anderen. Hij was een trouw vriend.

W.

BIJDRAGEN

DE ABDIJKERK VAN RIJNSBURG

OPGRAVINGEN IN 1951

(Voorlopige mededeling)

In het Jaarboekje van 1950 ¹⁾ hebben wij een voorlopig overzicht gegeven van de in 1949 ondernomen opgravingen op het abdijterrein te Rijsburg, en de daaraan voorafgaande onderzoekingen. Daarbij werd ten slotte de hoop uitgesproken, dat in de nabije toekomst het in 1949 verrichte bodemonderzoek zou kunnen worden voortgezet op het ten Noorden van de werkput van dat jaar aangrenzende terrein. Hier immers waren sporen van de noordelijke afsluiting van het dwarschip en de noordelijke absis naast het koor van de abdijskerk te verwachten, alsmede resten van de kloosterhof en de Oost-vleugel van het hoofdgebouw der abdij.

In de herfst van 1951 bleek het mogelijk op het bewuste terrein een onderzoek in te stellen, dank zij de medewerking van de huurder, de heer A. VLETTER. In verband met de exploitatie van het terrein — beplant met over betrekkelijk kleine vakken verdeelde soorten overjarige snijbloemen — was het niet dan na langdurig overleg mogelijk een vrij groot oppervlak voor onderzoek ter beschikking te krijgen, zonder in al te grote extra-onkosten te vervallen. De heer S. C. H. LEENHEER, correspondent van Oud-Leiden te Rijsburg, komt voor zijn bemiddeling in deze onze hartelijke dank toe. Voor het verlenen van toestemming tot het verrichten van enkele puncties op het terrein achter het Raadhuis zijn wij het Gemeentebestuur van Rijsburg, in het bijzonder burgemeester Mr P. N. HÖWELER, tot dank verplicht.

Het werk had plaats van 17 tot 28 September, waarbij ongeveer 17 D.U.W.-arbeiders ter beschikking stonden, onder toezicht van de heer D. VAN DER TANG, van de Nederlandsche

¹⁾ Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken, 1950, blz. 89-106.

Heide Maatschappij. Op het veld werden wij tijdens de onderzoekingen geassisteerd door de heer A. **MEIJER**, technicus bij het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijks-Universiteit te Groningen, terwijl de heer **LEENHEER** ons steeds zo nodig ter zijde stond. Dr B. K. S. **DIJKSTRA**, Hoofd van de Kliniek bij de Keel-, Neus- en Oorheelkunde, Rijks-Universiteit te Groningen, die zich bezig houdt met de bewerking der in 1949 uit het dwarsschip der abdijkerk aan het licht gekomen skeletten, bezocht verscheidene malen de opgravingen naar aanleiding van een skeletvondst in het noordelijk transept. De N.V. Filmfabriek Polygoon te Haarlem verrichtte filmopnamen, welke later in het Nederlandse Nieuws zijn vertoond.

* * *

Evenals in 1949 bleek reeds op geringe diepte onder het maaiveld de leesbare grond voorhanden. Fraai tekenden zich de secundair met puin gevulde fundamentsleuven af, aan de hand waarvan het muurverloop uitstekend vervolgd kon worden.

In de eerste plaats werd al spoedig de ronde sluiting van het noordelijk transept zichtbaar. De binnenwerkse lengte van het dwarsschip viel nu met zekerheid te bepalen op 16.50—**17** m. Juist binnen de ronding werd een grafkuil aangetroffen, welke een vrij goed geconserveerd skelet bevatte. Ten Noorden van het koor, en aansluitend op het dwarsschip, bevond zich de ronde absis, waarvan in 1949 reeds de zuidelijke aanzet werd blootgelegd.

De buitenmuur 'van het noordelijke zijship, aansluitend op het transept, kon een eindweegs naar het Westen worden vervolgd. Waar deze aansloot op het dwarsschip bevonden zich enkele diepere puingaten, welke misschien verband houden met een traptorentje ter plaatse. De puingaten leverden echter geen duidelijke configuratie op. De gehele binnenwerkse breedte van schip en zijbeuken van het kerkgebouw viel dus thans te bepalen op circa **14.50** m.

Ten Noorden van het transept bevond zich een grote rechthoekige puinvlek (9.20 x 3.50 m), welke tot diep in de bodem reikte. De vulling bestond in hoofdzaak uit witte specie, waarin baksteengruis voorkwam. Ongetwijfeld gaat het hier om het zuidelijke uiteinde van de Oostvleugel van

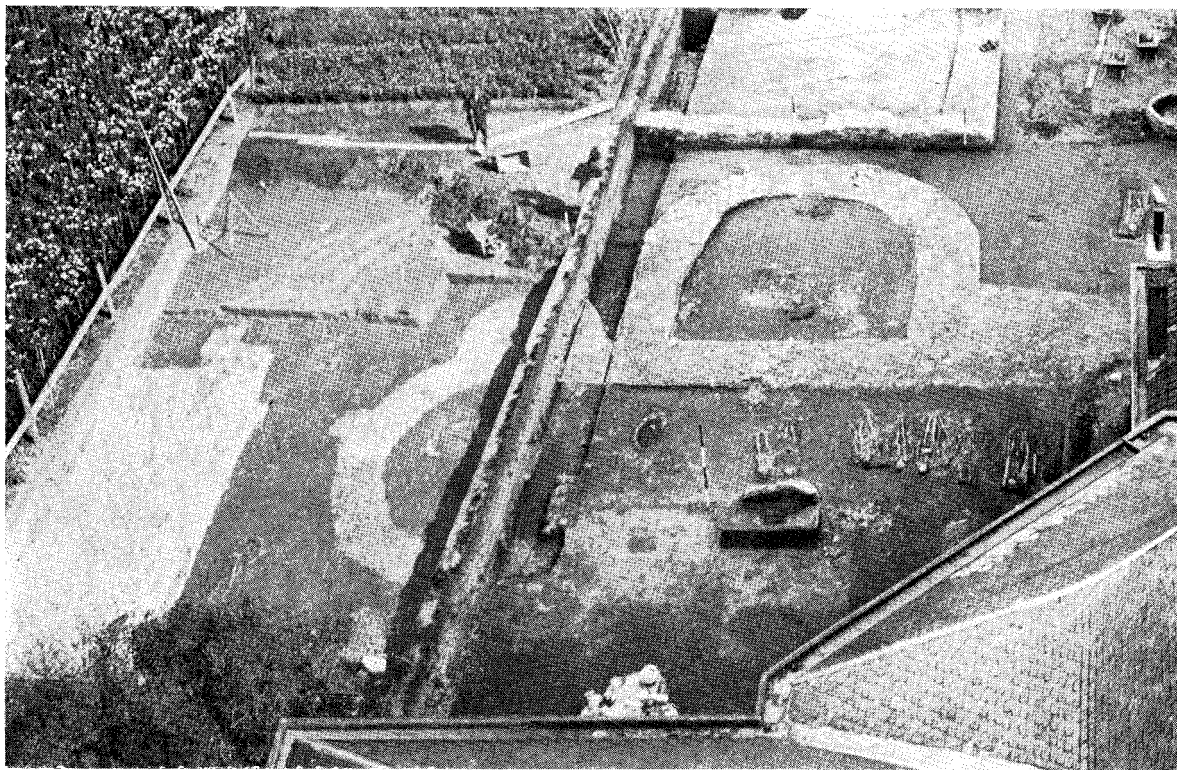
het hoofdgebouw der abdij. Vermoedelijk was het onderkelderd. Van dit deel van de abdij hebben tot circa 1650 de muren overeind gestaan; een der Rijsburgse etsen van **HERCULES SEGHERS** geeft ongeveer van deze plaats een blik naar het Noorden.

Een min of meer rechthoekig uitsteeksel aan de Zuidkant van de puinvlek correspondeert met een dito uitstulping aan de buitenkant van de ronding van het transept. Kennelijk gaat het hier om een afsluitbare doorgang van de abdijtuinen naar de kloostergang.

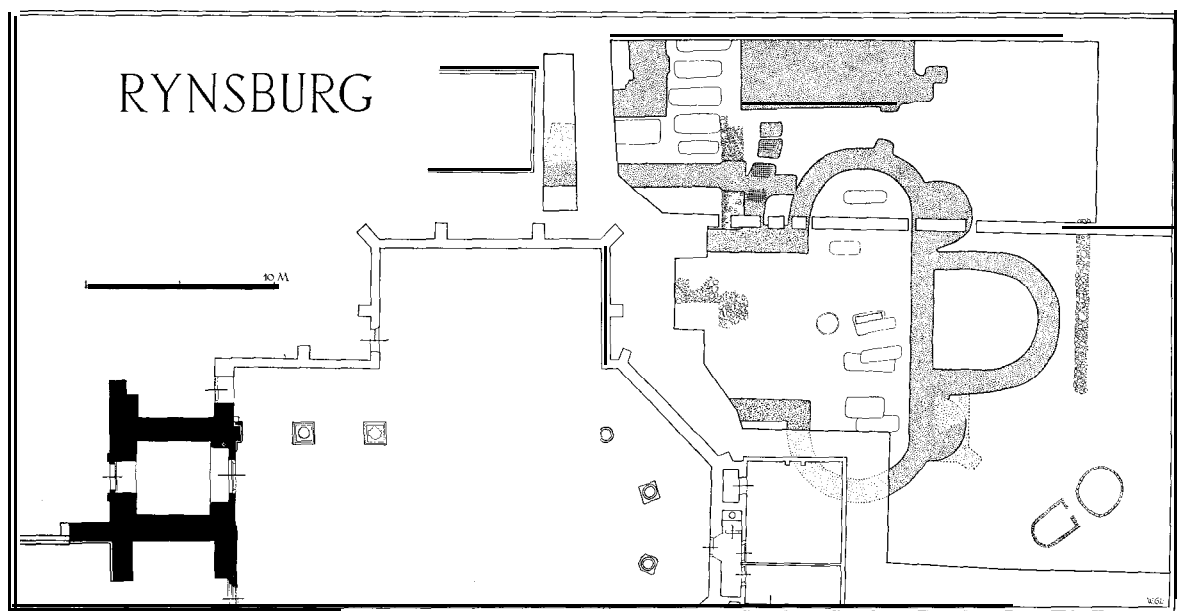
Geheel aan de Westkant van het opgravingsvlak vertoonde zich een haakvormig puinspoor, met plaatselijk verbredingen: vermoedelijk de Zuid-Oosthoek van de kloostergang. In de gang, het „pand”, werd een reeks bijzettingen aangetroffen, waarvan enkele in de resten van in kloostermoppen opgezette grafkelders. Een er van bevatte negen zorgvuldig naast elkaar gelegde schedels en wat grote beenderen, onder de vloer van het graf. Slechts een enkel skelet werd in situ aangetroffen. Het moet hier gaan om de graven van kloosterlingen, deels zeer waarschijnlijk van abdissen. Een van tufsteenplaten opgezette kist, welke een fraai skelet bevatte, werd door de zorgen van burgemeester **HÖWELER** opgesteld achter het Raadhuis.

In het westelijke gedeelte van de werkput kwam ook de voortzetting aan het licht van de in 1949 ontdekte prae-Romaanse breuksteenfundering, welke wij toeschreven aan de legendarische St Laurenskapel uit 975. Door de West-Oost verlopende puinsleuven van de abdijkerk werd deze fundering (br. : 1.20 m) doorsneden. Deze prae-Romaanse resten konden derhalve over een lengte van **11.30** m worden vervolgd. — Ondanks de verwachtingen bleek het niet mogelijk het in 1949 direct ten Oosten van het koor Noord-Zuid verlopende prae-Romaanse breuksteenfundament (br. : 0.70 m) verder te vervolgen naar het Noorden. In de werkput was het nog juist constateerbaar in de Zuid-Oost hoek; gezien de zeer hoge ligging zal het ter plaatse bij de intensieve grondbewerking zijn verwijderd.

Tijdgebrek was er de oorzaak van, dat de werkput niet over zijn gehele oppervlakte kon worden verdiept tot de vaste, ongeroerde ondergrond. Wij moesten ons derhalve beperken tot een gedeelte, en wel dat, waar de noordelijke



Afb. 1.



Afb. 2.

afsluiting van de in 1949 gedeeltelijk blootgelegde vroeg-middeleeuwse houten hoeve te verwachten viel. Deze werd inderdaad aangetroffen, en ook thans weer tekenden zich de paalgaten bijzonder fraai af in de bodem.

Onder de in 1951 geborgen mobiele vondsten bevinden zich weinig stukken van uitzonderlijk belang.

Het ligt in de bedoeling de opgravingen te Rijsburg in de toekomst voort te zetten, o.a. om een deel van de Oostvleugel van het hoofdgebouw van de abdij zelf te onderzoeken. Het streven van Rijsburg's Gemeentebestuur om eenmaal het huidige Raadhuis — de vroegere hoofdonderwijzerswoning ! — te doen vervangen door een representatief en doelmatig gebouw ter plaatse zal de mogelijkheid openen om een oudheidkundig bodemonderzoek in te stellen naar het westelijke gedeelte der abdijkerk. Enkele in 1951 verrichte puncties onmiddellijk tegen de Oostmuur van de Openbare School, direct ten Noorden van het Raadhuis, lieten echter reeds zien, dat hier bijna overal in de loop des tijds de grond tot op vrij aanzienlijke diepte is omgezet.

Groningen, November 1953.

W. GLASBERGEN

AFBEELDINGEN

Afb. 1. Overzicht van de opgravingen van de Abdijkerk te Rijsburg. Gecombineerde foto's van de werkputten van 1949 en 1951 (fotomontage), genomen van de toren, uit het Westen.

Afb. 2. Plattegrond van de bij de opgravingen van 1949 en 1951 aangetroffen muursporen van de Abdijkerk te Rijsburg, alsmede prae-Romaanse breuksteenfunderingen.

TER DOES

DE OPGRAVING ¹⁾

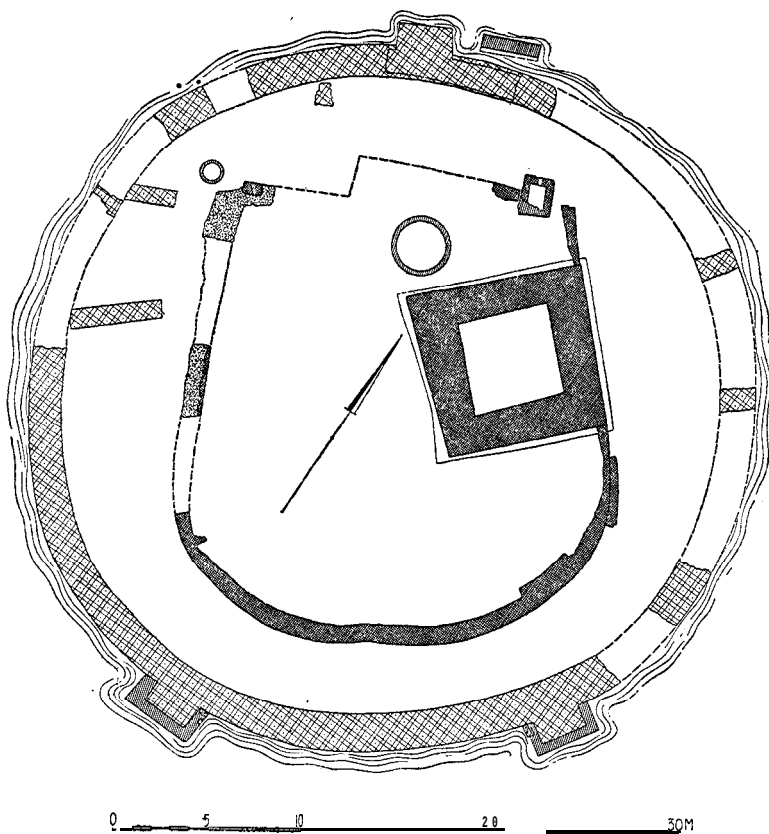
Het zal niet vaak voorkomen, dat een archaeoloog zo spoedig de gelegenheid krijgt zijn speculaties op haar waarde te toetsen, als schrijver *dezes* in het geval van het Huis ter Does, aan de Oostzijde van Leiderdorp gelegen. De Jubileum-uitgave van Oud-Leiden, „Kastelen in Rijnland” ²⁾ was nauwelijks uit, of het onderzoek op Ter Does nam een aanvang. Dit geschiedde, om precies te zijn, op Woensdag 12 November 1952 door de Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek, op verzoek van de vereniging „Oud-Leiden”.

Het had in de bedoeling gelegen het onderzoek van Ter Does vóór het schrijven van het Kastelenboek ter hand te nemen, opdat ten minste de beschouwingen over dit bouwwerk een zakelijke basis zouden hebben. Allerlei oorzaken echter hebben de uitvoering van het goede voornemen belemmerd en zo dankte ook de plattegrond van Ter Does zijn ontstaan aan de beschouwing van oude afbeeldingen. Wanneer men het grondplan in het Kastelenboek vergelijkt met de opmeting van de teruggevonden funderingen, ziet men op welke dwaalwegen een archaeoloog kan geraken, wanneer hij zich in het woud der veronderstellingen waagt.

De 12de November ging dus de schop in de grond en met onbestemde voorgevoelens wachtten we de eerste vondsten van **muurwerk** af. Toch zag het er daar aan de Doeslaan, vóór de statige hofstede van de heer C. VAN EGMOND, helemaal niet zo afschrikwekkend uit. Het terrein, een vrijwel ronde grasvlakte, liep naar het midden wat op. De hoogte van het land er om heen gaf echter een duidelijke aanwijzing, dat het kasteel-emplacement afgegraven was om de gracht te kunnen dichten. We wisten bovendien, dat een vorige generatie het nog als bouwland had gebruikt, zodat de grond herhaaldelijk omgezet was. Eerst sedert enige tientallen jaren

¹⁾ De tekeningen zijn vervaardigd door de heer G. DE VRIES. Foto's van de Schrijver.

²⁾ S. J. FOCKEMA ANDREÆ, J. G. N. RENAUD en E. PELINCK, Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland (1952).



Afb. 1. Plattegrond van Ter Does.

Donkere kruisharcering : oudste aanleg, omstr. **1300**. Lichte kruisharcering : uitbreiding, omstr. **1420**. Enkele harcering : latere wijzigingen.

groeide er welig gras en heerste er de rust, die voor het behoud van oudheidkundige verschijnselen zo onontbeerlijk is. Met het oog op dit alles mochten we niet verwachten, dat alle funderingen nog in de grond aanwezig zouden zijn, zeker niet van de hoger gelegen binnenmuren.

Op grond van de afbeeldingen meenden we een hoofdtoren, een donjon, te zullen aantreffen en de eerste oriëntatiesleuf

werd zó over het terrein gelegd, dat we met enig geluk de toren en de buitenmuren zouden snijden. De toren werd inderdaad geraakt, maar dat bleek eerst later. De sleuf toch liep ongelukkigerwijze gedeeltelijk over een zijmuur van de donjon, zodat we al gravende afbraak van deze muur uitspitten. Zodoende waren we er aanvankelijk in het geheel niet van overtuigd de donjon te hebben aangesneden. Na een paar dagen evenwel begon dit tot ons door te dringen; aan het eind van de eerste week lag trouwens op het westelijk einde van de sleuf al een stuk van de buitenmuur, 1,76 m breed, in het zicht. Dat dit de buitenmuur uit de tweede periode was, trad eerst later aan de dag. Namelijk, toen de arbeiders van de hoofdsleuf uit in zuidelijke richting een sleuf gegraven hadden, die twee muren kruiste. De binnenste bleek tamelijk ondiep gefundeerd; de veel zwaardere buitenste echter lag belangrijk dieper. Het gaf te denken, dat in de wand van het profiel tussen beide funderingen een naar buiten omlaag lopende puinlaag opgemerkt kon worden. Het zou echter nog even duren, voordat de juiste verklaring voor dit verschijnsel gevonden werd. Intussen kwamen in moeizame arbeid, onderbroken door de vroeg invallende winterse perioden van vorst en sneeuwval, grote gedeelten van de zware, rondgaande muur te voorschijn. Bij de bestudering van het metselwerk werden we met zeer opvallende zaken geconfronteerd. Terwijl de fundering in het algemeen uit grote steen — ongeveer 30 cm lang — bestond, werd hier en daar vrij kleine baksteen, van om en nabij 23 cm lengte, aangetroffen. Nog iets wonderlijks: in de fundering bleek geen specie gebruikt en toch bevond zich een korst specie aan verschillende stenen. Soms vertoonde deze specielaag zich zelfs aan de buitenzijde van een steen, in de rand van de fundering verwerkt. Langzamerhand werd het duidelijk : de ringmuur was — wat de fundering betrof althans — uit oud materiaal opgetrokken, hier en daar aangevuld met nieuwe bouwsteen. De zware ronde buitenmuur moest aldus jonger zijn dan de toren en het daarop aansluitende rondgaande muurwerk.

Zo kwamen allengs grote delen van het gebouw voor de dag en gelukte het stap na stap de geschiedenis te achterhalen ; het resultaat van alle onderzoek is neergelegd in afb. 1.

In hoofdzaak vallen twee grote perioden te onderscheiden.



GEZICHT OP HET ZUIDWESTELIJK DEEL VAN DE TWEDE
RINGMUUR, VAN HET OOSTEN UIT.



**AANSLUITING VAN DE OUDSTE RINGMUUR OP DE ZUID-
OOSTHOEK VAN DE TOREN.**



**BUITENZIJDE VAN HET GEMAK, OPGENOMEN IN DE OUDSTE
RINGMUUR.**

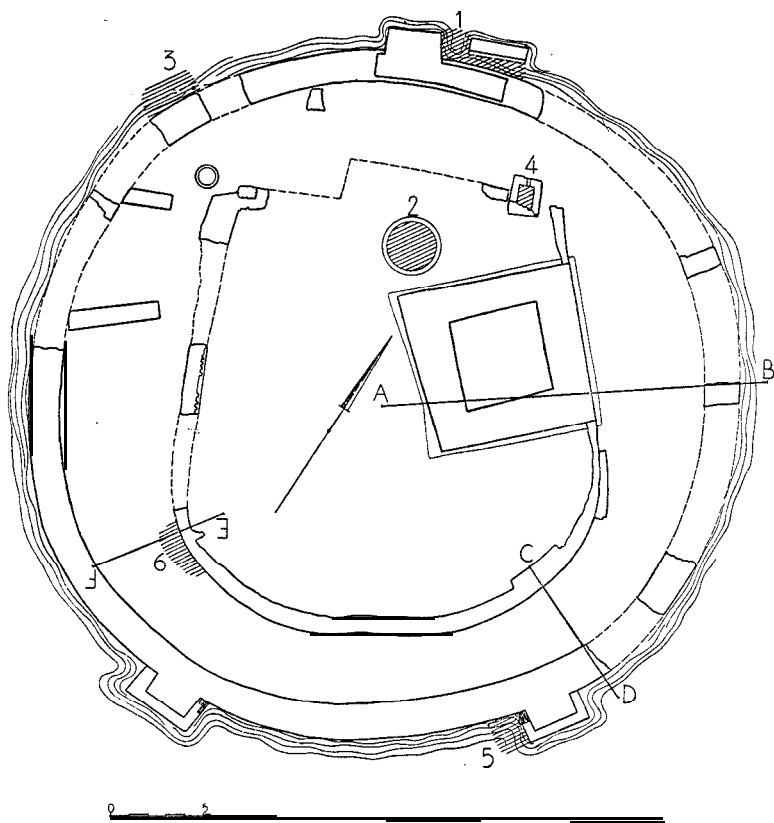
De oudste bestaat uit de grote vierkante toren met een daarop aansluitende ommuring van een binnenplein. Van de toren naar het Zuiden lopende zien we een stuk ringmuur, dat vrij goed behouden is. Vlak bij de toren bevindt zich een verzwaring, tegen de buitenzijde van de muur gemetseld. Het is zeer aantrekkelijk, zich hier de poort en de valbrug te denken. De toegang tot de burcht ligt daar nog onder bescherming van de donjon. Iets verder naar het Zuiden ontdekt men een tweede verzwaring, nu aan de binnenzijde van de ringmuur en met deze in verband gewerkt. Ook op dit punt zou men met reden de ingang kunnen veronderstellen. De verdediger staat hier echter in het nadeel, daar deze plek veel moeilijker vanuit de donjon bestreken kan worden; in feite ligt alleen de binnenzijde van een eventuele poort onder controle van de boogschutters op de hoofdtoren. Door deze overwegingen blijft de bedoelde verzwaring wat raadselachtig.

Het westelijk deel van de ringmuur bleek, op weinige sporen na, verdwenen. We mochten nog van geluk spreken, dat de slopers aan de binnenzijde van het muurwerk een paar rijen stenen in haar oorspronkelijke ligging gespaard hadden, terwijl de breedte van de muur uit het zich duidelijk aftekenende puinspoor afgelezen kon worden.

De ringmuur loopt in dit gedeelte vrijwel recht naar het Noorden en eindigt op een brok metselwerk. De verbinding met het muurwerk, noordelijk van de donjon gelegen, is zoek. De fundering heeft hier zó hoog gelegen, dat deze bij de sloping en egalisering totaal verdwenen is.

Het muurwerk ten Noorden van de donjon vertoont na een meter of drie een scherpe knik en in het volgende gedeelte wordt een kleine ruimte opgenomen. Na onderzoek kwam vast te staan, dat we hier met een gemak te doen hebben. Aan de Noordzijde, naar de voormalige gracht gekeerd, troffen we de uitlaat aan.

Zoals reeds opgemerkt, werd van de Noordzijde overigens niets teruggevonden. Wanneer de verbinding rechtlijnig geweest is, moet er zich toch een sprong in de Noordgevel vertoond hebben. Met het oog op het gemak en de vrijwel rechte gevels op het Noorden en het Westen zou men de woonruimte buiten de donjon gaarne hier zoeken. De binnenmuren, die daarvan een heldere voorstelling hadden kunnen



Afb. 2. Plattegrond van Ter Does met aanduiding van de vindplaatsen en ligging der profielen.

geven, zijn helaas verdwenen. Het blijft daarom bij een gerechtvaardigd vermoeden.

Het zuidelijk en oostelijk deel van het binnenplein stellen we ons dus voor als een onbebouwde ruimte, afgesloten door de ringmuur. Bijzonder zwaar is deze niet; in doorsnede slechts om en nabij 90 cm. Met een dergelijke zwaarte aan de voet laat zich moeilijk op een hoogte van circa vier meter boven de begane grond een weergang over de muur denken. Zelfs al zou de kantelenrij uitgekraagd zijn, dan nog bleef

voor de weergang achter de kantelen ongeveer 60 cm over. Dat is veel te weinig voor krijgslieden, die elkaar in het tumult van een bestorming gemakkelijk moeten kunnen passeren.

Meestal hebben de bouwmeesters deze veel voorkomende moeilijkheid opgelost, door een weg over bogen, een soort viaduct dus, tegen de ringmuur aan te bouwen. Men kan zo iets nog zien op het Muiderslot, aan de stadsmuur van Zutphen, op Brederode, Teylingen, de Leidse Burcht en bij de oude stadsmuren van Maastricht.

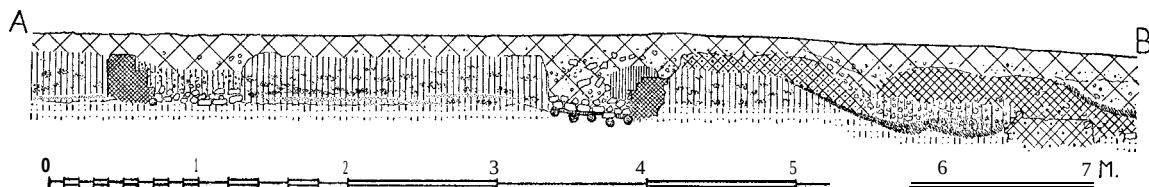
Had men dit stelsel op Ter Does toegepast, dan zouden de steunpunten van de bogen teruggevonden zijn. Een blik op de plattegrond is voldoende om te zien, dat deze mogelijkheid wegvalt. Een ander systeem bestaat in een verbreding van de weg over de muur door uitkraging op consoles. Op betrekkelijk kleine afstanden van elkaar metselt men dan uitstekende steunpunten aan de binnenzijde van de muur, waarover als hulpmiddel een strook wegdek geconstrueerd wordt. Of dit in het geval van Ter Does toegepast is, laat zich niet met zekerheid vaststellen. Een derde mogelijkheid bestaat namelijk hierin, dat men een houten weergang langs de muur gebouwd heeft. Bij afschaving van een vlak aan de binnenzijde van de ringmuur tekenden zich enkele paalgaten af. Spoedig echter maakte een verslechtering van de weersomstandigheden het onmogelijk om waarnemingen te doen en gedurende de hele campagne is de grond zo nat gebleven, dat aan schaven van vlakken niet meer te denken viel. De paalgaten behoeven overigens niet noodzakelijk van een weergang afkomstig te zijn. Zij kunnen ook zeer goed de plaats van de steigerpalen aangeven.

Terwijl de plattegrond van Ter Does gedurende deze eerste levensperiode in grote trekken wel vaststaat, blijft er ten aanzien van détailkwesties nog heel wat te wensen over. Wij moeten echter berusten in het gebrek aan gegevens; wat de sloping vernietigde, is voor immer verloren.

Over het bouwen van het oudste complex valt nog wel het een en ander op te merken. Wanneer men namelijk de aansluitingen van het **muurwerk** aan Noord- en Zuidzijde van de donjon bekijkt, valt het op, dat de toren veel dieper gefundeerd is dan de ringmuur. Het fundament hiervan ligt over de versnijdingen van de torenvoet heen en is vrij

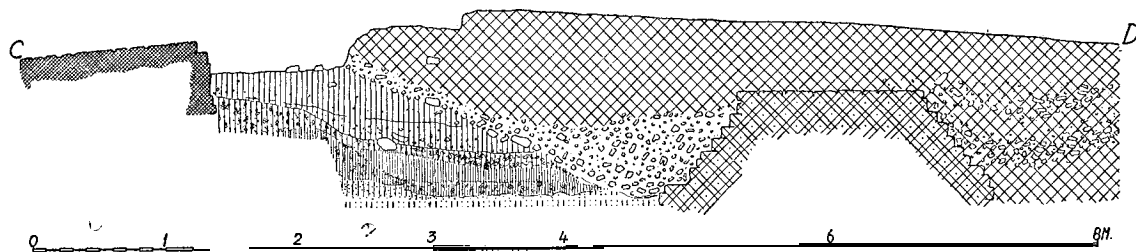
sterk doorgezakt. Het valt niet te loochenen, dat de toren eerder gebouwd werd dan de ringmuur. Verschijnselen in de profielen geven aanleiding tot de volgende voorstelling van zaken: omstreeks 1300 werd de toren aan de Does opgetrokken. Het erf hoogde men op met grond, die ter beschikking kwam door het graven van een gracht. Wellicht heeft een palissadering de bewoners van dit eerste „steenhuys” een groter gevoel van bescherming geboden. Zodra de gelegenheid weer gunstig was, misschien na één of twee jaar, heeft men de ringmuur gebouwd; binnen de gracht, op veilige afstand van de walkant en ter plaatse van de palissadering. De funderingssleuf werd in de nog niet zo heel lang geleden opgebrachte grond uitgediept en dit zal wel de oorzaak zijn, dat de fundering van de ringmuur maar even door het oude oppervlak heen in de geschapen grond gestoken is. Aan de buitenkant van de ringmuur-in-aanbouw kwam op het bestaande grachtstalud, zoals gewoonlijk, een laagje puin en specie terecht. Na voltooiing van het werk heeft men zich genoodzaakt gezien om de ringmuur aan de buitenzijde aan te aarden, al was het alleen maar om tegendruk te krijgen ten opzichte van de veel hoger liggende grond op het binnenplein. Het bouwpuin op het grachtstalud werd alzo afgedekt met een laag grond, die het grachtstalud wat meer helling bezorgde. Aan de Westzijde heeft men het talud een bijzondere bescherming tegen het gevaar van afslag willen geven door een versteviging met takkenbossen.

Buiten de bovenbedoelde noodzaak om tegendruk te verschaffen, was er nog een andere, wel zeer dringende noodzaak om het muurwerk aan de grachtzijde aan te aarden. De fundering is namelijk niet gemetseld, maar los gestapeld. De overblijvende voegen werden met grond — hier dus klei — opgevuld. Waarschijnlijk is men eerst enkele lagen onder de begane grond aangevangen met het gebruik van kalkspecie. Zelfs bij het torenfundament heeft men deze werkwijze gevolgd. Ietwat wonderlijk doet het bij deze elastische wijze van bouwen aan, dat men de bodem van de bouwsleuf met hout verstevigd heeft. Onder de ringmuur door middel van vrij lichte staken, onder de toren door vrij zwaar rondhout. De omstandigheid, dat nergens in dit oudste werk kalkspecie werd aangetroffen, leidt tot de conclusie, dat het huidige maaiveld een goed stuk onder de voormalige begane grond



Afb. 3. Profiel A—B.

Links de westelijke torenwand ; op het midden de oostelijke muur, waaronder hout. Vervolgens het oude grachtprofiel en ten slotte, boven het cijfer 7. de tweede ringmuur. (Vgl. legenda onder afb. 5).



Afb. 4. Profiel C-D.

Links de oudste ringmuur ; daarbuiten oudste talud, afbraaklaag en opvulling. In het rechter gedeelte de tweede ringmuur. Over dit alles heen de gestoorde bovenlaag. (Vgl. legenda afb. 5).

ligt. Wanneer men het erf van de „Doeshof” als uitgangspunt neemt, dan beloopt het verschil meer dan een meter. En hiermee besluiten we onze beschouwingen over de eerste periode van het Huis ter Does.

De tweede periode in het bestaan van Ter Does begon met ingrijpende veranderingen. Waardoor deze noodzakelijk of gewenst waren, laat zich niet gemakkelijk meer vaststellen. Bouwvalligheid is niet uitgesloten; de fundering van de oudste ringmuur ligt niet vlak meer, doch scheef naar buiten. Mogelijk hing de muur zó over, dat afbraak de enige oplossing was. Het baart wel enige verwondering, dat men toen niet de gelegenheid heeft aangegrepen om een rechthoekig complex te bouwen. De bouwmeester van de toenmalige bezitter heeft in de bedding van de bestaande gracht een zware muur op vrijwel cirkelvormig grondplan doen optrekken. De fundering werd gelegd uit afbraak van de oudste ringmuur en bestaat dus uit rode baksteen van 30/32 cm x 15/16 cm x 6,5/7 cm. Hier en daar werd er wat ander materiaal van ongeveer 23 cm lengte doorheen gewerkt. De breedte van de aanleg varieert enigszins, maar bereikt op sommige plaatsen de twee meter. Er gaat betrekkelijk weinig door de versnijdingen verloren; het hoogst bewaarde gedeelte meet altijd nog 1,80 m. Hier kan de weergang gemakkelijk over de dikte van de muur hebben gelopen, te meer daar de kanteling — naar oude afbeeldingen te oordelen — uitgekraagd was.

Een rondlopende muur biedt weinig mogelijkheden voor flankering. De versterkingskunst was al lang tot rechte muren met uitspringende torens overgegaan en daarom doet de tweede ringmuur van Ter Does aan als een verouderde vorm van sterktenbouw. Wellicht heeft de ontwerper dit ook bedacht en enige uitgemetselde muurtorens aangebracht. Op de plattegrond vertonen zij zich als massieve, met de muur in verband gemetselde muurpijlers. Ter hoogte van de kanteling zullen deze halfronde muurtorens gedragen hebben, zoals ze aan het Gravensteen te Gent en aan de Ridderzaal nog te zien zijn. Daar de hoofdmuur op sommige plaatsen totaal verdwenen was, is het niet precies na te gaan, hoe deze muurtorens over de omtrek verdeeld waren. Oostelijk van de donjon moeten er — volgens de afbeeldingen wederom — twee gestaan hebben, vrij dicht bij elkaar. Daarvan is

niets meer teruggevonden. Dat valt te meer te betreuren, omdat hier — gelet op de plaatsing van de voorburcht, de huidige „Doeshof” — hoogstwaarschijnlijk de toegang gezocht moet worden.

De afbraak van de oudste ringmuur en het bouwen van de tweede in de bedding van de gracht moet een zeer ingrijpende gebeurtenis geweest zijn. Om te beginnen moest de ruimte tussen de beide ringmuren aangevuld en op de hoogte van het bestaande binnenplein gebracht worden. Het gemak, noordelijk van de donjon gelegen, kwam noodzakelijkerwijze buiten gebruik en op den duur zal de bebouwing om de grote toren zich grondig gewijzigd hebben. Uit een aantekening van een bezoeker, omstreeks 1730, blijkt alleen nog de toren uit middeleeuwse baksteen te bestaan; overigens vertoonde het muurwerk kleine steenformaten. Dat kan gedeeltelijk best nog de steen van ongeveer 23 cm geweest zijn, die we immers ook in de fundering van de tweede ringmuur aantreffen. Een indruk van het gebouwencomplex is overigens niet meer te geven, daar de binnenmuren geheel verdwenen zijn. Aan de Westzijde ontdekt men twee stompjes muurwerk — enigermate evenwijdig lopend — kennelijk aangelegd vóór de boven besproken aanvulling. Ongetwijfeld hebben die muren zich verder naar de toren toe voortgezet en een ruimte gevormd, die door een dwarsmuur werd afgesloten. Waarschijnlijk lag de voortzetting van de fundering veel hoger en werd de verbinding door een spaarboog bewerkstelligd. Hoe het ook zij, de verschijnselen zijn nu eenmaal verdwenen en het blijft bij gissingen.

Een belangrijke vraag : wanneer kwamen de besproken veranderingen tot stand? Misschien schept de bestudering van oorkonden eenmaal de mogelijkheid, deze vraag met het noemen van een jaartal kort en afdoende te beantwoorden. Momenteel zullen we genoodzaakt zijn het tijdstip bij benadering af te leiden uit het verzamelde schervenmateriaal. Hoe gelukkig voor de archaeoloog, dat de keukenprinses toentertijd de gewoonte had het gebroken vaatwerk naar buiten, in de gracht, te werpen. Ongetwijfeld heeft zij op het oudste huis Ter Does in deze goede gewoonte volhard, totdat de grote verbouwingen, die de tweede periode inluiden, het haar onmogelijk maakten.

Door de bestudering van de scherven uit de oudste gracht is dus enigermate vast te stellen, wanneer de ingrijpende veranderingen hebben plaatsgegrepen.

Uit de opgraving zelf ontstaat een gelegenheid tot controle op het resultaat van deze scherven-analyse. Eerst na voltooiing toch van de tweede ringmuur en het uitgraven van de daarbij behorende gracht kan hierin wederom gebroken keukengerei terecht gekomen zijn: de oudste scherven van deze vindplaats behoren — behoudens onvoorziene omstandigheden — daarom bij de jongste uit de gracht van de eerste periode.

Bekijkt men nu de kaart, waarop de vindplaatsen zijn aangegeven, dan zal het duidelijk worden, dat het materiaal van de vindplaatsen 6 en 4 voor het bepalen van het einde van de eerste periode belangrijke gegevens kan bevatten, terwijl dat van **1**, **3** en **5** voor de aanvang van de tweede periode bepalend moet zijn.

Onze kennis van het middeleeuwse aardewerk laat nog niet toe de voorwerpen op tien jaar nauwkeurig te dateren. In vergelijking met andere vondsten is het toch wel verantwoord het tijdstip van aanvulling van de eerste gracht in het begin van de **15de** eeuw te zoeken. De oudste scherven uit de tweede gracht bepalen op haar beurt het bouwen van de tweede ommuring eveneens tijdens de eerste decennia van de **15de** eeuw.

Helemaal zonder historische gegevens behoeven we het bij de opstelling van de bouwgeschiedenis nu ook weer niet te doen. Ter Does werd namelijk telkenmale betrokken in de krijgsgesbeurtenissen, die zich in de vijftiende eeuw om Leiden afspeelden. Toen in de zomer van **1420** Hertog Jan van Beieren op Leiden aantrok, waren de versterkte huizen in de wijde omtrek van de stad met krijgsvolk bezet. Terwijl nu Poelgeest, Ter Zijl en Ten Waerde — zij het ook tevergeefs — tegenstand boden, gaf Ter Does zich vrijwillig over. Dit povere resultaat kan natuurlijk aan een weinig strijd-lustige bezetting gelegen hebben. Het is evenwel ook denkbaar, dat de mogelijkheden om Ter Does met kans op succes te verdedigen zó gering waren, dat de bezetting maar van een uitzichtloze tegenstand afzag. Men zou hieruit kunnen afleiden, dat de tweede ringmuur nog niet was gebouwd.

Gezien de betekenis van het vuurgeschut omstreeks **1420**



TINNEN BORDES EN LEPEL. (Vgl. afb. 16).



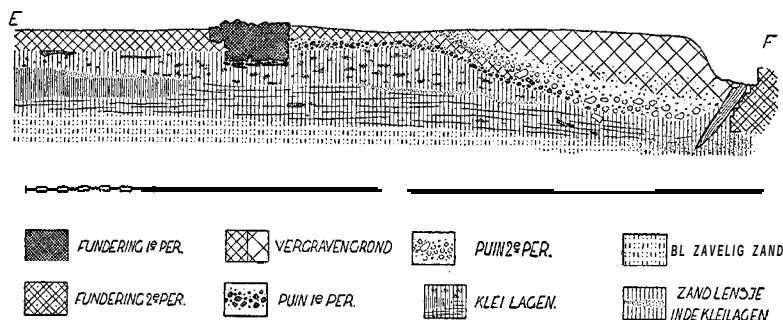
GEZICHT OP HET OOSTELIJK DEEL VAN DE OUDSTE MUUR.



ENKELE VOORWERPEN: VUURKLOK, DEKSEL, ZALFPOT, KOOKPOTJE. (Vgl. afb. 6, nr 3 ; afb. 16, nr 2 ; afb. 10, nr 1).



DRINKSCHAALTJE, KOOKPOTJE EN JACOBAKAN
(Vgl. afb. 8, nrs 5, 3, 6). — Majolicabord in blauw, oranje en groen.



Afb. 5. Profiel E-F.

De onderste laag bestaat uit blauwe zavelige grond ; deze gaat over in een kleilaag. Het muurfundament is even in deze geschapen grond ingegraven. Rechts tekent zich het oude talud duidelijk af ; hierop de puinlaag, ontstaan bij het bouwen van de oudste ringmuur. Dan volgen nieuwe afzettingen — afbraakpuin en aanvulling, rustend tegen de tweede ringmuur, geheel rechts. Tegen deze muur bovendien een paal.

wordt het begrijpelijk, dat de zwakke ringmuur uit de eerste periode geen enkele militaire betekenis meer had. De tweede ringmuur met zijn zwaarte van omstreeks 1,80 m daarentegen werd zeker tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw nog als een voldoende bescherming tegen het belegeringsgeschut dier dagen beschouwd. Op grond van deze overwegingen heeft het veel aantrekkelijks het ontstaan van de tweede ringmuur kort na 1420 te dateren. De ouderdom van het schervenmateriaal blijkt hiermede niet in strijd, terwijl ook het formaat van de nieuwe baksteen, in de fundering tussen het afbraakmateriaal gebruikt, op een bouw omstreeks 1400 wijst. De opgraving zelf vermog ten slotte op nog andere wijze bij te dragen tot het achterhalen van de gebeurtenissen om den jare 1420. Sommige schrijvers nemen aan, dat Ter Does na de overgave verwoest is. Daarop wijzen de verschijnselen echter niet bepaald. Nergens werden in de oudste gracht stukken van omvergehaalde muren — onmiskenbare getuigenissen voor een gewelddadige afbraak — teruggevonden. Het aangetroffen puin bestaat uit veel specie en onbruikbare, vormloze brokken baksteen, hetgeen integendeel getuigt van een zorgvuldige sloping met de bedoeling,

zo veel mogelijk materiaal te sparen. Deze bedrijvigheid om Ter Does laat zich zonder bezwaar kort na 1420 plaatsen, toen de behoefte aan een modernisering van de versterking zich had laten gelden. Natuurlijk zou men kunnen beredeneren, dat het niet lang vóór 1420 geschiedde en de bezitter niet veel lust had het betrekkelijk nieuwe gebouw aan de vernielingen van de oorlog bloot te stellen. Voor ons is het belangrijk om te constateren, dat men ook langs deze weg het tijdstip van de tweede periode niet wezenlijk behoeft te verschuiven. Maar, zoals reeds boven gezegd, naar wij hopen geven eens de oude perkamenten een kort en bondig antwoord, dat alle redenering overbodig maakt.

Het moment nadert, waarop men de afbeeldingen ter hand neemt om ze met de opmeting der teruggevonden funderingen te vergelijken. Een moment, dat de schrijver zo lang mogelijk verschoven heeft, omdat het in feite een teleurstellend moment is. Het ontbreken immers van de binnenmuren belemmert een vruchtbare vergelijking wel zeer ! Toch kan men zich aan een bestudering van de afbeeldingen niet onttrekken, omdat zij de enige bron vormen voor de bouwgeschiedenis na de voltooiing van de tweede bouwperiode. Zij moeten uiteraard als gebrekkige hulpmiddelen worden beschouwd. De oudste bestaat uit een vrij onbeholpen schets in het Dagboek van BUCHELIUS, zo tegen 1600 gemaakt. Een tekening van ROGHMAN vormt in feite het enige belangrijke stuk uit de jaren vóór 1650 ¹⁾.

Wat bij het bekijken van genoemde afbeeldingen onmiddellijk opvalt, is de grote vleugel tussen de donjon en de ringmuur. Aan de gracht wordt de smalle zijde geflankeerd door twee achtkantige hoektorens. Bij de eerste blik op de plattegrond ontdekt men, met een gevoel van teleurstelling, dat de funderingen van de torens niet teruggevonden zijn. Bij nauwkeuriger kennisneming van de détails op ROGHMAN's uitbeelding bespeurt men, dat de torens zich ontwikkelen uit één vierkant voetstuk. Maar ook die voetstukken vindt men niet op de plattegrond terug. BUCHELIUS verschaft ten minste een waardevol gegeven. Hij vertelt, dat de „zael” 42 voeten lang is, dus ongeveer 12 meter. Uit de afbeeldingen

¹⁾ Vgl. de platen in Kastelen. . . . in Rijnland.

blijkt ook, dat **zaalmuur** en torenmuur niet in hetzelfde vlak lagen, maar afwijkende richtingen hadden. Tussen de torenhoek en het begin van de zaal vertoonde zich nog een klein stukje gevel, bekroond door een halve top, tegen de torenmuur aangeleund. Dit wijst op een binnenmuur in de lange vleugel, die de zaal een rechthoekige vorm gegeven zal hebben. Al met al weten we toch wel zó veel van de „schone sael”, dat de ligging met enige zekerheid aangegeven kan worden. Op het Westen is de ringmuur over een grote afstand verdwenen; op ruim **12** meter bleef een stukje van nauwelijks één meter gespaard. Hier kan de zaal zonder moeite geplaatst worden.

BUCHELIUS vermeldt overigens: „een camer ende een vertreck, noch een camer met een vertreck, met de maechdenkamer, een schone coecken met een Bottelje, een waskeucken ende een stoeff met een badstoeffken, twee schone kelders, boven 3 schone camers en een schoon bouwhuys”. Een hoge dunk van de woonruimte op het Huis Ter Does krijgt men uit deze opsomming bepaald niet. Welgeteld gaat het om drie kamers, keuken, bijkeuken en twee kelders. Een kamer en een kelder moeten ongetwijfeld in de oude toren gezocht worden. De bekende tekenaar **DE HAEN** bezocht Ter Does in 1730 en tekent aan, dat de vensters in de toren van gemetselde zitbanken voorzien zijn ¹⁾. Een gewoon verschijsel bij een middeleeuws bouwwerk met zware muren.

De twee andere kamers moeten gezocht worden in de bijgebouwen, die men op de tekening van **ROGHMAN** tegen de donjon geleund ziet aan Noord- en Oostzijde.

De „Coecken met een Bottelje” moet in de onmiddellijke nabijheid van de vleugel met de zaal gelegen hebben, aangezien deze toch klaarblijkelijk de behuizing van de familie **VAN DER DOES** uitgemaakt heeft. Er is daarom veel voor te zeggen deze keuken en de tweede kelder onder bedoelde vleugel te zoeken.

Wellicht vraagt een enkele lezer zich af, of de schrijver zich niet vergiste en de twee „vertrecken” bij het getal der kamers had moeten optellen. In de tijd van **BUCHELIUS** bedoelde men met „vertreck” echter bijzonderlijk de kleine ruimte met haar hoogst nuttige bestemming. Men gebruikte

¹⁾ **Kastelen in Rijnland, blz. 73 en 101.**

ook vaak het voor ons veel duidelijker woord „secreet”, dat in de late middeleeuwen jammer genoeg het oudere woord „heymelicheyd” verdringt. We hebben een aanwijzing voor de plaats van de „vertrecken” gevonden. Deze kunnen vanzelfsprekend niet zonder afvoer. Gewoonlijk legt men ze zó aan, dat op de gracht geloosd wordt. Op Ter Does echter besloot men tot aanleg van een beerput; wij ontdekten deze noordelijk van de donjon. Een behoorlijk grote, met een middellijn van 2,70 m. Aanvankelijk was de bestemming van de ronde ruimte niet duidelijk; bij de uitgraving evenwel kwam al spoedig de karakteristieke vulling voor de dag en dreven de pitten van pruimen en kersen op het water, dat zich elke morgen weer in de put verzameld had. Ook dit laatste is een treffende aanwijzing voor de bestemming van de ruimte.

De „3 schone camers” boven zullen in de woonvleugel en de toren gelegen hebben. Alle afbeeldingen vertonen een schoorsteen op de woonvleugel; de verdieping moet derhalve door een brandmuur in twee ruimten verdeeld zijn. Onderverdeling van de torenkamer, 5 x 5 m, is nauwelijks te verwachten. Aldus valt het niet zwaar, de plaats van de drie kamers boven aan te wijzen. De trap zal zich in de scheve ruimte tussen zaal en toren bevonden hebben, hoewel eventueel een der beide hoektorens aan de gracht mede als trappehuis te benutten is. Aan een localisatie van de „stoeff met een badstoeffken” zullen we ons maar niet wagen.

Op dit punt aangekomen, rijst onafwendbaar de vraag, wanneer toch wel deze woonvleugel gesticht kan zijn. Zeker niet bij de verbouwingen omstreeks 1420. Toen moet men een vleugel opgetrokken hebben, waarvan de twee brokken muurwerk op het westelijk deel van het binnenplein nog getuigen; het front van dit gebouw stond blijkbaar haaks op de westelijke torenmuur.

Zeer veel waarschijnlijk dunkt het, dat de zaal omstreeks 1500 „getimmerd” werd. De stad Leiden heeft het slot namelijk van 1489—1492 in bezit gehad. Het was toen zo vervallen, dat afbraak dreigde. ARENT VAN 1 JSELSTEYN, in 1492 eigenaar geworden of zijn opvolger — zal de zaak radicaal aangepakt en de derde grote bouwphase op Ter Does ingeleid hebben. Met de nodige terughoudendheid moge in dit verband vermeld worden, dat DE HAEN in 1730 nog gebrandschilderd

glas gezien heeft „met het jaartal 1500 in de twintigh”. Op de keper beschouwd mag men niet veel uit een dergelijk gegeven afleiden. Ongetwijfeld zijn toen ook de vervallen muurtorens op de pijlers aan de buitenzijde van de ringmuur afgebroken. De basis werd door een ommetseling op planken (!) vergroot en het vierkant opgemetseld tot ongeveer een meter boven de waterspiegel. Dit muurwerk fungeerde als voetstuk voor de zeskantige torens, bekend van de afbeeldingen. In het laatst van de 15de eeuw had **FOEYE VAN DER DOES** het voorvaderlijk huis verkocht. Eerst in 1591 brengt een **VAN DER DOES** het opnieuw in het geslacht. Dit deed namelijk **PIETER VAN DER DOES**, bekend vlootvoogd. Hij deed meer; het toen wederom zeer vervallen huis werd danig onder handen genomen. Blijkbaar heeft hij ook de toegang verplaatst naar de Zuidzijde, naast een muurtoren. In het voetstuk van die toren bevonden zich namelijk blijkens de oude afbeeldingen ingemetselde stenen met de wapens van **PIETER VAN DER DOES** en zijn echtgenote **PHILLIPA VAN DUIVENVOORDE**.

De voorzieningen van **PIETER VAN DER DOES** hebben het voortgaand verval slechts tijdelijk kunnen stuiten. De tekening van **ROGHMAN** verraaft, dat de muren omstreeks 1646 deerlijk gescheurd waren; de noordelijke wand van de zaal vertoonde een gevaarlijke breuk van boven naar beneden. Nog een goede honderd jaar zou Ter Does het uithouden; dan valt het onder de houwelen der slopers.

Een historische studie aangaande de lotgevallen van het Huis Ter Does moet nog geschreven worden. Terwijl de ontwikkeling van het geslacht ten behoeve van het Adelsboekje (1913) onderzocht werd, heeft nog geen historicus zich met de historie van het stamhuis bezig gehouden. Des te dankbaarder moet men zijn met de aantekeningen, die Jhr Mr J. A. **VAN DER DOES** bijeenbracht; aantekeningen, door Jhr Mr G. W. **VAN DER DOES** met enkele opmerkingen verrijkt en in druk gegeven. Het geschriftje is niet in de handel.

Er heerst ten aanzien van de stamvader van het geslacht — wellicht ook de bouwheer van het huis — nogal wat onenigheid. De stamreeks begint in het Adelsboekje met Mourijn, omstreeks **1350**. De „woninghe ter Does” wordt

eerst in 1354 genoemd. ¹⁾ Niettemin zou men uit de Leenregisters van de Grafelijkheid kunnen afleiden, dat Ter Does reeds omstreeks 1290 bestond. In het oude register van Lenen ten tijde van Floris V (1281-1284) wordt vermeld een DYDERIC VAN DER DOES, die van de Graaf land aan de Does in leen houdt. Een niet te weerleggen feit is het, dat het oudste baksteenmateriaal, verwerkt aan toren en eerste ringmuur, afmetingen heeft, die kenmerkend zijn voor de tijd omstreeks 1300. De twee scherven, die nog tot de laatste decennia van de dertiende eeuw gerekend zouden kunnen worden, moge men dan niet in de rekening willen betrekken, de baksteen valt niet weg te redeneren. Er is alle reden om de vroegste geschiedenis van Ter Does nog eens onder de loupe te nemen en te trachten klaarheid te brengen in het vraagstuk van de bouwheer en de volgende generaties. Dat de stichting al omstreeks 1100 zou hebben plaatsgevonden, zoals men wel eens heeft gemeend, is door de resultaten van het onderzoek afdoende weerlegd.

Alvorens van de eigenlijke opgraving af te stappen en tot behandeling van de vondsten over te gaan, moge de onderzoeker, tevens schrijver dezes, zijn dank uitspreken over de bereidwilligheid van de heer C. VAN EGMOND, eigenaar van het terrein. Een opgraving is altijd een ingrijpende operatie; het gaat niet aan om dit te verbloemen. De heer VAN EGMOND heeft alle risico's aanvaard, gesteund door eigen belangstelling in het onderzoek. Natuurlijk is het terrein weer als grasland opgeleverd; niettemin vroeg de grasmat het eerste jaar een voorzichtige behandeling om zich te kunnen herstellen. Ook gedurende de ongedacht lange en onheilsvolle periode van het onderzoek — eerst de 6de Februari kon het worden afgesloten — hebben wij zeer veel medewerking en gastvrijheid van de fam. VAN EGMOND ondervonden. In de stormnacht van 1 Februari ging de directiekeet omver en slechts door onmiddellijk ingrijpen van de fam. VAN EGMOND konden instrumenten, vondsten en onvervangbare tekeningen gered worden.

Dank ook aan de Vereniging Oud-Leiden, die de onderneming gefinancierd heeft en overigens geregeld van actieve belangstelling blijk gaf.

¹⁾ Leenregisters Grafelijkheid Holland E.L. 25, fol. 47.

DE VONDSTEN

Het middeleeuwse aardewerk is nog steeds een materie, waarmee we weinig kunnen aanvangen. De technische vooruitgang laat zich slechts in grote trekken vaststellen; de ontwikkeling der vormen vermogen wij slechts in een zeer onvolledig beeld samen te vatten. Hoe men dus komt van het primitieve huishouden met enkele stuks vaatwerk tot de rijkdom aan huisraad, die de vijftiende en zestiende eeuwen kenmerkt, bleef tot nu toe in het duister der voorbije tijden verborgen. Het is derhalve nog immer een gewaagd experiment, om middeleeuws gebruiksgoed te dateren.

Eigenlijk liggen de kaarten als volgt. Diverse opgravingen zullen op den duur materiaal aan het licht moeten brengen, waarvan de ouderdom door de vondstomstandigheden enigermate — bij uitzondering nauwkeurig — te bepalen valt. Uit de vergelijking van het aardewerk uit verschillende opgravingen zal dan langzamerhand duidelijk worden, wat men omstreeks **1325**, **1350**, 1375, **1400** en zo voort gebruikte. Misschien laat zich op den duur vaststellen, waar fabricagecentra geweest zijn en wat de typische voortbrengselen van Leidse, Haarlemse of Utrechtse pottenbakkers waren. Hoe onnut het voor de buitenstaander soms kan schijnen, tijdens elke opgraving opnieuw behoort het schervenmateriaal nauwlettend verzameld te worden en bij het uitwerken der resultaten zal datzelfde, vaak wat geminachte, schervenmateriaal met grote zorg en aandacht bestudeerd moeten worden. Zonder dat komt de cultuurhistorie beslist niet verder. En telkens weer zal een groot gedeelte van het opgravingsverslag aan een beschouwing van de vondsten gewijd dienen te zijn.

Met deze verontschuldiging moge dan een beschouwing over de vondsten van Ter Does aanvangen. Daar om allerlei redenen niet het gehele terrein uitgegraven kon worden, bleef het aantal vindplaatsen van grote hoeveelheden scherven tot enkele beperkt. De met 1, 3 en 5 genummerde leverden vondsten uit de gracht, behorend bij de tweede bouwperiode; 6 ligt langs de buitenmuur van de eerste bouwperiode. Ruimte 4 maakt deel uit van een privaat, dat door voltooiing van de tweede bouwperiode afgesloten werd en 2 bevat

materiaal, dat eerst na het aanleggen van deze betrekkelijk jonge beerput daarin geraakt kan zijn.

Daar de oudste gracht tijdens het bouwen van de tweede ringmuur dichtgeworpen werd, heeft het materiaal van 6 enige stratigraphische waarde. We weten nu ten naastebij de tijdgrens naar boven ; m.a.w. het materiaal kan niet jonger zijn dan omstreeks 1400. Hetzelfde mag gezegd worden van de vondsten uit 4, zodat het volkomen gerechtvaardigd is de scherven van 4 en 6 gezamenlijk aan een beschouwing te onderwerpen.

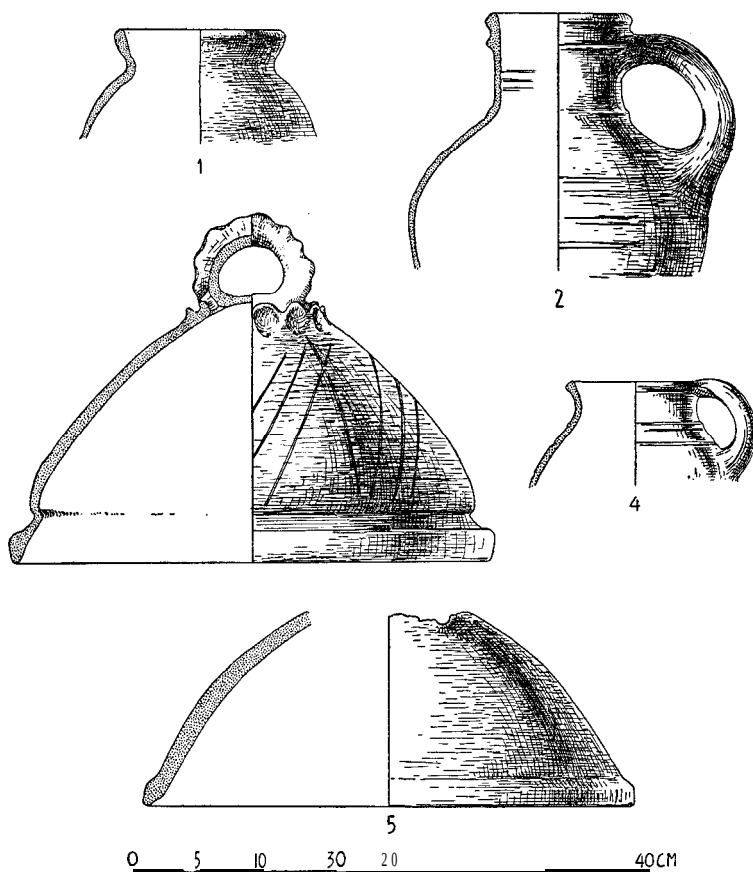
HET BLAUWGRIJZE AARDEWERK

Het blauwgrijze, gesmoorde goed ziet zich o.m. door enige fraaie exemplaren vertegenwoordigd. Het halsfragment, onder nr 1 afgebeeld op afb. 6, is daarom merkwaardig, omdat het sporen vertoont van het z.g. „Besenstrichmuster". De oppervlakte vertoont groeven, die ontstaan zouden kunnen zijn door gebruik van een harde borstel. Gewoonlijk plaatst men dergelijk goed in de 13de eeuw; dit stuk behoort in de 14de eeuw thuis.

Een kan van behoorlijke afmetingen was ongetwijfeld nr 2. De bodem ontbreekt helaas; ongetwijfeld moeten we deze zoeken bij de vele bodemfragmenten met aangeknepen pootjes, die op vindplaats 6 te voorschijn kwamen.

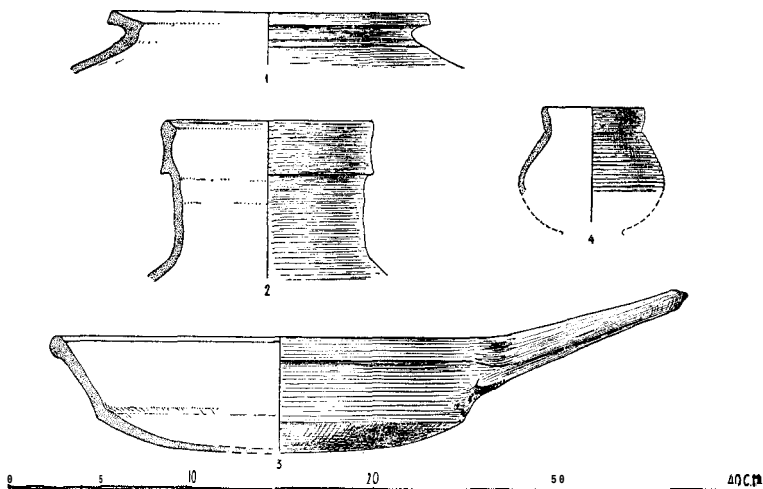
Een uitzonderlijk stuk is wel het onder nr 3, afb. 6 afgebeelde. Reeds vaak zijn fragmenten opgegraven van iets, wat op grond van de uitgeschulpte pootjes voor een bodem gehouden werd. Soms wekte een vrij groot gat enige bevreemding en wanneer een gedeelte van het oor behouden was stond de onderzoeker kortweg voor een raadsel. De vondst op Ter Does bracht de oplossing. Hoewel een gedeelte met gips bijgemaakt moest worden, hebben de aaneengelijmde scherven het geheim van dit voorwerp prijs gegeven. We hebben hier te maken met een vuurklok. Nu weten we eindelijk, hoe de 14de-eeuwse voorgangers van de bekende vuurstolpen uit de 17de en 18de eeuw er uitzagen.

Het gebruik zal bekend zijn. Alvorens ter bedde te gaan, werden de resten van het haardvuur bijeengeschoven en de vuurklok er gedurende de nacht overheen gezet, opdat de kat de gloeiende kooltjes niet door de kamer zou petsen en zó brand veroorzaken. De gaten bij het handvat dienen



Afb. 6. Blauwgrijs aardewerk van vindplaats 6.

om het vuur niet geheel te smoren. Nr 5 vertoont een fragment van een dergelijke stolp. Van het potje, weergegeven onder nr 4 afb. 6, ontbreekt de bodem; door vergelijking met andere exemplaren is het duidelijk, dat het een vrij vlakke bodem gehad heeft, scherp afgezet tegen de buik (vgl. nr 3, afb. 8), en kleine, uitgeschulpte pootjes. Typisch zijn de sprekende horizontale groeven, die hals en schouder accen-



Afb. 7. Vindplaats 6. Nrs 1 en 2 : blauwgrijs ; nr 3 : rood geglazuurd ;
nr 4 : steenwerk.

tueren. Uit Polanen is een dergelijk blauwgrijs stuk bekend, eveneens uit de 14de eeuw ¹⁾.

Het randfragment nr 1 van afb. 7 behoorde tot zo'n hoog geschouderde, forse voorraadspot als er slechts enkele bewaard zijn gebleven. Het halsgedeelte nr 2 vertoont een veel hoekiger profiel dan de hals van de kan nr 2, afb. 6. Of er een belangrijk tijdsverschil tussen beide stukken ligt, laat zich nog niet uitmaken.

Twee kleine blauwgrijze brokstukken zijn afgebeeld onder de nrs 8 en 11 van afb. 17. Het ene is een scherf met kamstreekversiering, zoals op de stukken uit Merwede uit de jaren omstreeks 1400 nog wel voorkomt. Het andere bestaat uit een gedeelte van een vrij plat oor, op de zijkanten versierd met aaneengerijde indrukstels.

HET RODE, GEHEEL OF GEDEELTELIJK GEGLAZURDE AARDEWERK

De bekende koekepannen met steel komen tussen het niet zeer omvangrijke materiaal in twee variaties voor. Nr 3,

¹⁾ Vlg. J. RENAUD, Polanen, de geschiedenis van een stamhuis. Oudheidkundig Jaarboek 1942.

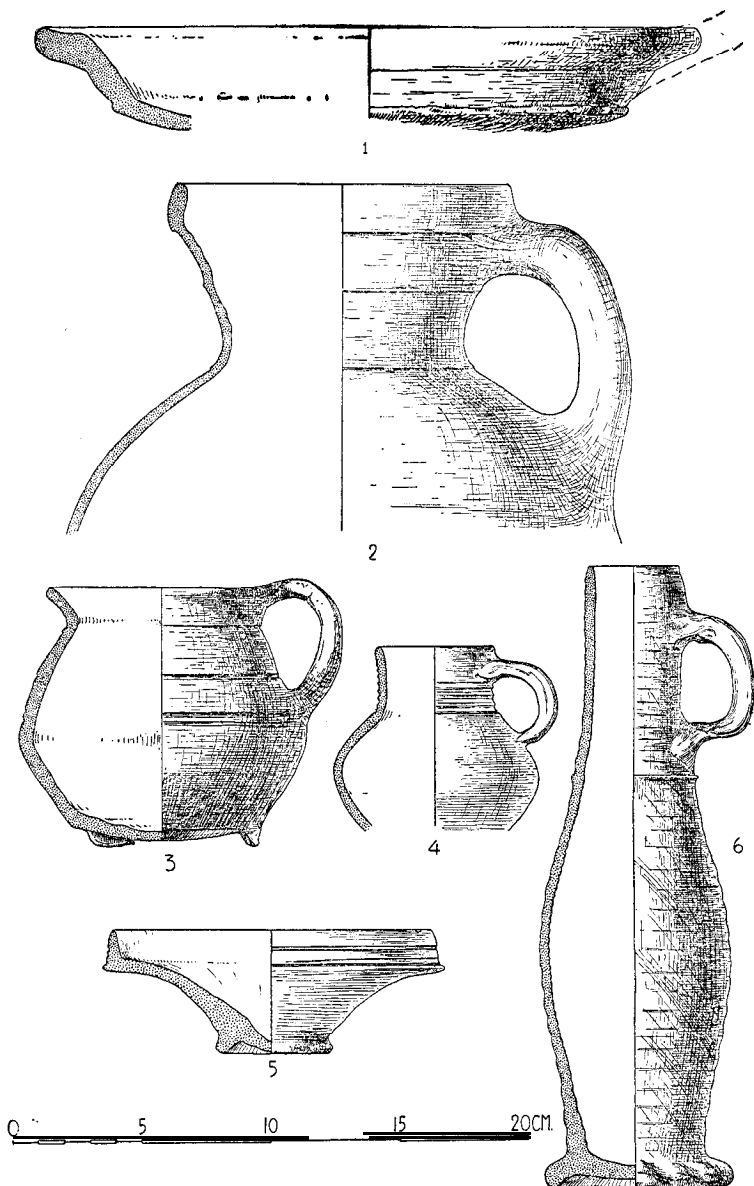
afb. 7 vertegenwoordigt de pan met eenvoudige, verdikte rand, die op de draaischijf ontstaat door het omklappen van de opgetrokken wand. Zwaar geprofileerd is de rand van nr 1, afb. 8. Pannen met korte holle steel, kenmerkend voor oude types, zijn niet op Ter Does gevonden. De twee besproken exemplaren moeten uit de tweede helft van de 14de eeuw stammen.

Uit het oude privaat (vindplaats 4) stamt de scherf, weergegeven onder nr 1, afb. g. Klaarblijkelijk afkomstig van een rode, geglazuurde schaal. De bodem ontbreekt; ongetwijfeld was deze voorzien van de gebruikelijke uitgeschulpte pootjes. Verwante profielen kennen we ook uit de vondsten van Spangen ¹⁾. Zij waren daar echter minder goed dateerbaar dan hier op Ter Does.

Op het talud van de oudste gracht (vindplaats 6) vonden we een handjevol rode geglazuurde scherven, die zich met moeite en zorg lieten aaneenvoegen tot een bekoorlijk kannetje, nr 3, afb. 8. De grote gelijkenis met het blauwgrijze fragment (nr 4, afb. 6) is opvallend; men is geneigd de herkomst aan dezelfde, trouwens onbekende, werkplaats toe te schrijven. Een dergelijk stuk kwam, in scherven overigens, uit het oude privaat te voorschijn. Het is, enigermate gecompleteerd, weergegeven in nr 1, afb. 10. Dit kannetje is, in tegenstelling met het boven behandelde, ongeglazuurd; de rand ontving een verdikking en vertoont daardoor meer overeenkomst met het blauwgrijze exemplaar nr 4, afb. 6. De eerlijkheid gebiedt trouwens te vermelden, dat uit vindplaats 6 eveneens de scherven stammen van een dergelijk exemplaar van rood geglazuurd aardewerk (inventarisnr 68, niet getekend), en uit 4 de brokstukken van bodem en wand, behorend tot een vierde exemplaar van rood aardewerk (inventarisnr 69). Het model schijnt hier dus wel geliefd te zijn geweest.

De kannen zijn vertegenwoordigd door het fragment nr 2, afb. 8. Het stuk is ongeglazuurd; het gave exemplaar zal enkel op de schouder een geglazuurde zone vertoond hebben. Als bodem heeft men zich het gewone model te denken:

¹⁾ J. G. N. RENAUD, Middeleeuwse gebruiksvoorwerpen. Berichten van de Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek. Nederland, Jaargang III—III Augustus 1952.



Afb. 8. Vindplaats 6. Nrs 1 t/m 3 : rood aardewerk, ged. geglaazuurd ;
 nrs 4 t/m 6 : steenwerk.

vrijwel vlak, scherp afgezet tegen de buik en voorzien van uitgeschulpte pootjes.

Onmiddellijk aansluitend bij het materiaal van Merwede — in hoofdzaak laat 14de-eeuws — schijnt het halsfragment van een dergelijke grote kan, afgebeeld in nr 2, afb. g. Een curieus stuk is het zware deksel nr 7, afb. 17. We noemen het voor het gemak maar een deksel, zonder nu juist een helder begrip te hebben van het doel. Men neemt wel eens aan, dat de voorwerpen gebruikt zijn om doofpotten af te sluiten; dat is te zeggen: de doofpotten, die men, ingelaten in de lemen vloer, naast de haard vond. Dit exemplaar uit Ter Does heeft bruin-zwart geblakerde randen. Een wat lomper exemplaar, losse vondst, is afgebeeld onder nr 5.

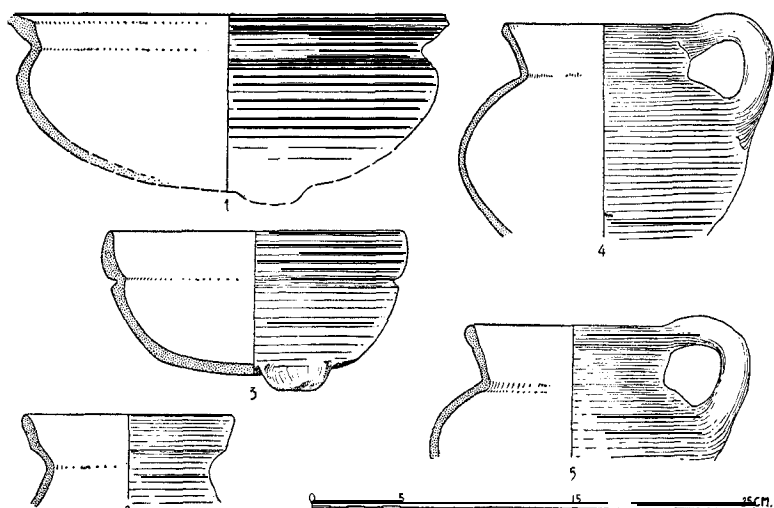
Het zou niet juist zijn uit de gepubliceerde tekeningen af te leiden, dat op Ter Does gedurende de 14de eeuw geen kookpotjes op drie poten, de zogenaamde grappen, zijn gebruikt. Het materiaal van vindplaats 6 bevat een scherf van een grape (inventarisnr 70).

Evenmin afgebeeld werd het halsgedeelte van een dier grote voorraadspotten, die ons van Polanen, Spangen en Merwede zo goed bekend zijn (inv.nr 71). Ook hier wordt bevestigd, dat dergelijk huisraad in de 14de eeuw voorkomt.

Verschillende opgravingen hebben ons langwerpige, schotelvormig keukengerei leren kennen, dat kennelijk in de oven geplaatst werd voor het stoven van vis e.d. Een brokstuk met tuitje is op een goede dag van het opgravingsterrein geraapt en daarom hier gepubliceerd als losse vondst (nr 1, afb. 17). Van vindplaats 6 en derhalve in de 14de eeuw te dateren stamt de scherf nr 10, afb. 17. Op de rand bespeurt men vier ingegroefde golflijntjes als versiering. De voorzijde vertoont een vrij zware glazuurlaag; de achterzijde bleef ongeglaazuurd en heeft roetaanslag.

Het onderzoek van Spangen confronteerde ons voor de eerste maal met een scherfje van een merkwaardig speels versierd stukje aardewerk. Een dun uitgedraaide reliëflijs was lobvormig tegen de vaaswand gedrukt (t.a.p. afb. 5, nr 10). Op Ter Does kwam een fragment voor de dag, bestaande uit een stukje vlakke bodem en een stukje opgaande wand; bleekrood aardewerk, tweezijdig geglaazuurd (nr 6, afb. 17). Vindplaats 6 waarborgt een datering in de 14de eeuw.

Bij de bespreking van het blauwgrijze, gesmoorde aarde-



Afb. g. Nrs 1 en 2 : rood aardewerk ; vindplaats 4.
Nrs 3 t/m 5 : rood aardewerk ; vindplaats 2.

werk is de aandacht gevestigd op het voorkomen van het z.g. „Besenstrichmuster”. Een scherfje rood aardewerk, afkomstig van vindplaats 6, verraadt het gebruik van de harde borstel op rood aardewerk nog gedurende de veertiende eeuw (inventarisnr 72).

GEIMPORTEERD VAATWERK UIT DE RIJNSTREEK

Vertrouwd sedert lang zijn ons de voortbrengselen van de pottenbakkers uit Siegburg, Meckenheim, Keulen-Frechen en waar al pottenbakkers in de Rijnstreek gearbeid hebben. De overgrote meerderheid van de waar, die wij tussen ons opgravingsmateriaal aantreffen, komt uit Siegburg. Vindplaats 6 schonk ons verschillende bekende figuren. Vóór alles vraagt de aandacht het bekende slanke Jacobakannetje (nr 6, afb. 8), maar daarnaast evenzeer het niet minder bekende drinkschaaltje (nr 5, afb. 8). Ook het drinkbekertje nr 4, afb. 7 is een oude bekende. Hiervan bestaat trouwens een uitgaaf met oor (nr 4, afb. 8), die met zijn hogere hals zeker wel als kannetje gebruikt kan zijn. Scherven van zijn grote broer, de buikige drinkkan met een hoogte van ongeveer

15 cm, ontbreken niet (inventarisnr 73, 74, 75). Het oude privaat bewaarde bovendien nog scherven van de Siegburgse schenkan, de ietwat forsere versie van het Jacobakannetje (inventarisnr 76).

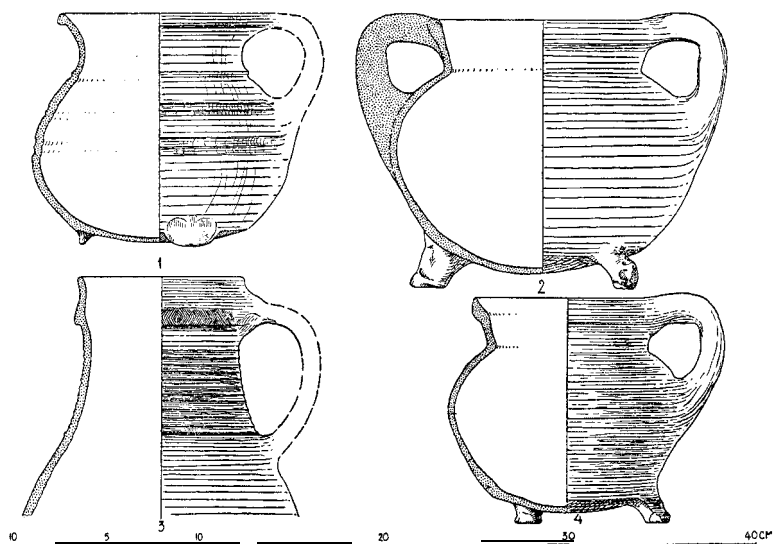
Vanzelfsprekend hebben ook andere pottenbakkerscentra dan Siegburg voor de export gewerkt. Wij kennen ze op een enkele uitzondering na niet bij name, maar hun producten onderscheiden zich duidelijk van de boven behandelde. Zo zijn er scherven van vuilgrijs steenwerk met een scherp, kantig randprofiel, te vergelijken met nr 2, afb. 7 of nr 3, afb. 10 (inventarisnr 77). Blijkens de vindplaats, 6, horen zij mede in de 14de eeuw thuis. Van dezelfde vindplaats afkomstig is een stuk van een kan met oor, overeenkomend met nr 3, afb. 10. De mondpartij is wat scherper tegen de hals afgezet, maar de versiering met het rolstempelmotiefje vindt men ook hier op monding en halsribbel, terwijl het vuilgele baksel met een sterk ijzerhoudende leempap bestreken is (inventarisnr 78). Het stookproces in de oven heeft de leempap omgezet in een soort glazuurlaag, bruinig-paarsig van kleur en hier en daar wat glanzend.

Zo op het eind van de 14de eeuw konden de pottenbakkers trouwens nog wel meer dan bovenbedoeld brokstuk zou doen vermoeden. Het niet afgebeelde scherfje (inventarisnr 79) met oortje bezit een dikke glimmende glazuurlaag met bruine en grijze partijen.

Ten slotte moge niet onvermeld blijven, dat naast het aardige rolstempelmotiefje, zoals op de mond van nr 3, afb. 10 is aangebracht, uit het privaat een randscherf te voorschijn kwam met een uiterst simpel rolstempelpatroon, bestaande uit parallel lopende groefjes (inventarisnr 80).

VINDPLAATS 2

De vondsten uit de grote ronde beerput naast de donjon vormen een weerbarstig materiaal voor de onderzoeker. Mag haar ouderdom afgeleid worden uit de ouderdom van de put? Bij de sloping van het gebouw, in de 18de eeuw, is de put dichtgeworpen. Hoe gemakkelijk kon met de grond materiaal, ouder dan de put, aangevoerd zijn. Bij het onderzoek is echter vastgesteld, dat de bovenlaag grond met zeer veel en grof puin bevatte. Eerst daarna stieten we op een modderige substantie, waaruit de scherven te voorschijn kwamen.



Afb. 10. Nr 1: rood aardewerk, vindplaats 4.

Nrs 2 en 4: rood aardewerk, nr 3 steenwerk van vindplaats 5.

De put werd omstreeks 1400 aangelegd. De scherven kunnen eerst na dit tijdstip er in geraakt zijn. Typisch 16de eeuwse stukken ontbreken volkomen; de jongste scherven zijn: een kruikfragment uit de 17de eeuw (inventarisnr 81) en een gedeelte van een bord van rood aardewerk, aan één zijde geglazuurd (inventarisnr 82). De Gouden Eeuw is dus nog wel vertegenwoordigd, maar slechts met twee stukken. Het schijnt mij, dat de put in het begin der 16de eeuw, misschien omstreeks 1500, in onbruik geraakt is en we de vondsten aan de 15de eeuw — in grote lijnen dus aan de tijd tussen 1400 en 1500 — mogen toeschrijven. Vergelijking met elders gevonden materiaal schept in dit opzicht geen tegenstrijdigheden.

Blauwgrijs, gesmoord aardewerk komt niet voor. Dit zal wel een toevalligheid zijn; uit andere opgravingen is duidelijk geworden, dat de gesmoorde waar pas in de eerste helft van de 15de eeuw geleidelijk aan buiten gebruik raakte.

Het allengs meer op de markt verschijnende gele aardewerk

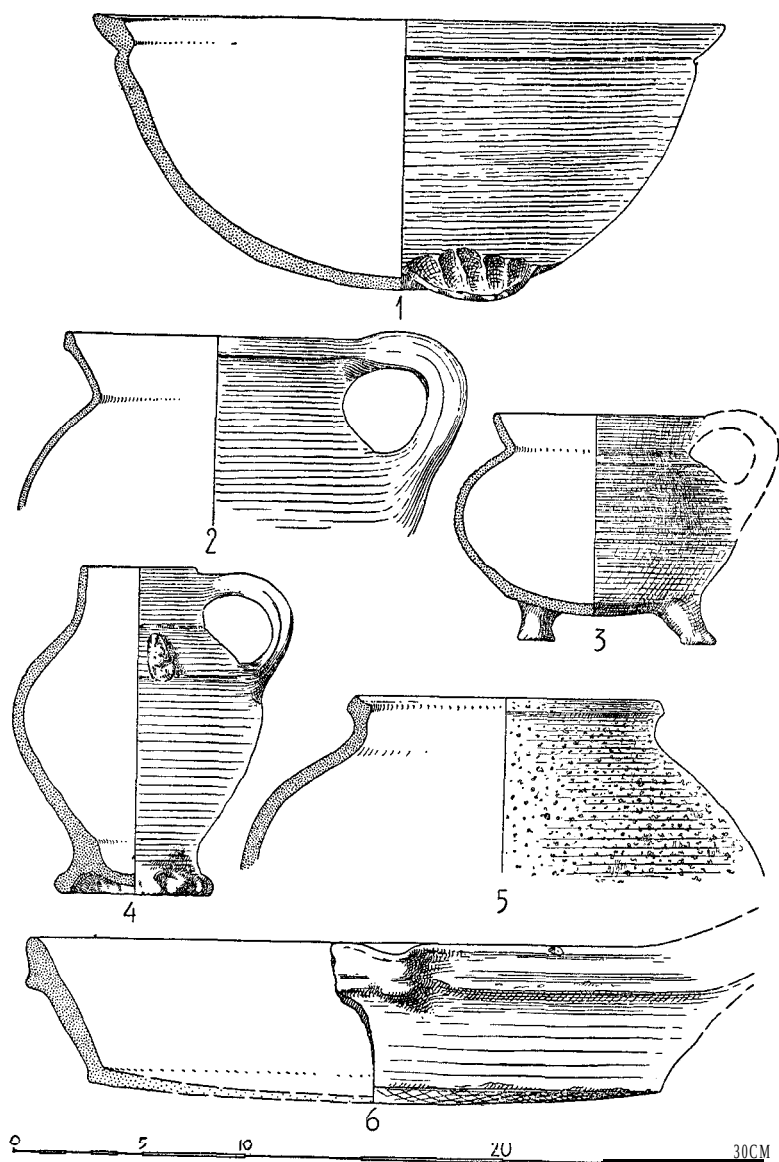
is door een enkel stuk vertegenwoordigd: namelijk een kleine grape met eenvoudige, trechtervormige hals (nr 3, afb. 11). Het baksel, lichtgeel op de breuk, is bijna geheel overtrokken met ongetint loodglazuur.

Rood aardewerk vertoont een verheugende verscheidenheid van vormen. In de eerste plaats vragen twee schaalvormen de aandacht (nr 1, afb. 11 en nr 3, afb. 9). Weliswaar zijn ze niet gaaf te voorschijn gekomen, maar dan toch wel voor zo'n groot gedeelte, dat de beide tekeningen volkomen verantwoord zijn. Hoe verschillend ook van randprofiel, beide hebben dezelfde bodem en dezelfde soort voetjes. Overigens zijn beide stukken enkel aan de binnenzijde geglaazuurd. In vergelijking met de vondsten van Merwede ongetwijfeld eerste helft 15de eeuw.

Het is haast vanzelfsprekend, dat ook de scherven van een koekepan onder de vondsten worden aangetroffen (nr 6, afb. 11). Dit exemplaar was voorzien van een snep, zodat er zeker niet alleen koeken in gebakken werden, maar ook pap in gekookt. Een ietwat wonderlijk stuk is het fragment van een voorraadspot, afgebeeld onder nr 5, afb. 11. Rood aardewerk, geglaazuurd, met enkele groenige partijen. Des te wonderlijker, omdat er nog enkele scherven voor den dag kwamen van dezelfde vorm, maar ongeglazuurd. Het schijnt evenwel, dat hier het glazuur afgesplinterd is (inventarisnr 83). Overigens bewijzen enkele bodems met aangeknepen pootjes, dat de grote rode kannen, gedeeltelijk geglaazuurd, nog niet uit de mode waren (inventarisnr 84).

De grappen zijn er in uitvoeringen, die feitelijk alleen verschillen in de vormen van de rand. Hier wat kantiger (nr 2, afb. 11), daar wat minder (nr 4, afb. 9) en soms geheel afgerond, zoals bij nr 5, afb. g. Deze profielen berusten op kleine wijzigingen in de handgrepen van de man aan de draaischijf en het schijnt daarom onverantwoord, er tijdsbepalingen of kenmerken van bepaalde werkplaatsen uit af te leiden.

Een bijzonder stukje is weergegeven onder nr 4, afb. 17. Licht bruinrood geglaazuurd aardewerk met een versiering in geel slib. We hebben hier te maken met een brokstuk van een bolvormige spaarpot van aardewerk, een tierelier. Waarschijnlijk stukgeslagen, toen hij vol was. In weerwil van ijverig zoeken bleef de rest, op één scherf na, zoek. Onder



Afb. II. Vindplaats 2.

Nrs 1, 2, 5, 6 : rood aardewerk.

Nr 3: geel aardewerk.

Nr 4 steenwerk.

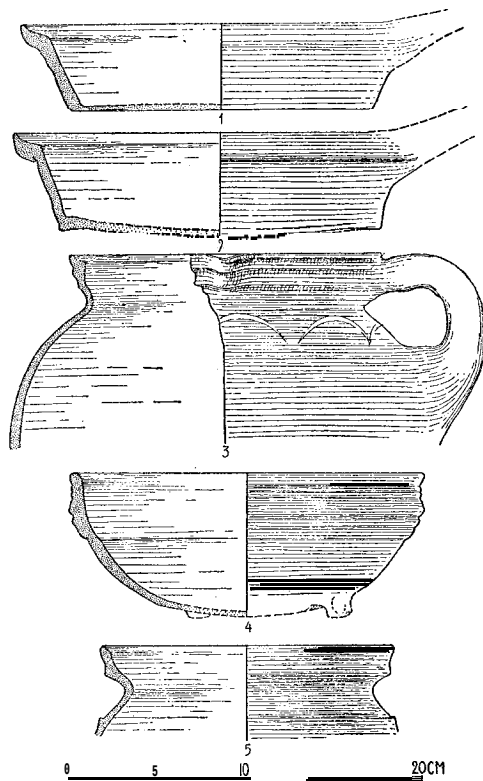
het steenwerk schuilt een zeer opmerkelijk ding, namelijk een groen geglazuurde Jacobakan. Het is de eerste maal, dat zo iets in een waarlijk middeleeuws vondstmateriaal wordt aangetroffen (Inventarisnr 85). De gebruikelijke Jacobakan vertoont zich hier al in haar late gedaante, met overlangse deuken om het aanvatten bij het uitschenken te vergemakkelijken en voorzien van min of meer glimmende zalmrode partijen in het oppervlak (inventarisnr 86). Daarnaast dient de buikige kan, omgekeerd peervormig, genoemd te worden (inventarisnr 87). Een enkele scherf herinnert ons er aan, dat ook het zoutglazuur zijn intrede reeds heeft gedaan (inventarisnr 88). Bij uitzondering vrijwel gaaf is het kannetje nr 4, afb. 11, bruin geglazuurd, versierd met drie opgeplakte reliëfs, die een nauwelijks herkenbare uitbeelding van Maria met het kind geven.

VINDPLAATSEN 1, 2, 3 en 4

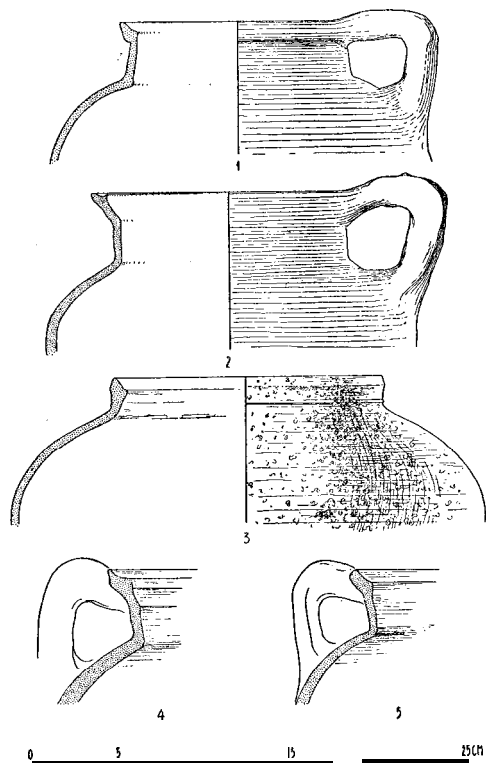
Deze liggen alle in de gracht langs de ringmuur uit de tweede bouwperiode. De gebruiksvoorwerpen, waarvan de scherven gevonden werden, kunnen hier eerst na het bouwen van de tweede ringmuur terecht gekomen zijn. In het algemeen valt dus aan te nemen, dat het materiaal op z'n vroegst uit het begin van de 15de eeuw kan stammen. We hebben hier also een *terminus post quem*, „het tijdstip waarna. . .” Van een *terminus ante quem* — „het tijdstip waarvoor” — kan moeilijk sprake zijn. Strikt genomen valt dat samen met het afbreken van het gebouw en het dichtwerken van de gracht, op het midden van de 18de eeuw.

Wanneer we het materiaal overzien, valt het dadelijk op, dat het oudste nog volkomen gelijk is aan stukken uit de vindplaatsen 4 en 6. Hetgeen overigens in het geheel niet behoeft te verwonderen, aangezien een nieuwe phase in het bestaan van Huis Ter Does niet noodzakelijk behoeft samen te vallen met een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het gebruiks aardewerk.

Zo moet men het eigenlijk als vanzelfsprekend beschouwen, wanneer men ook hier een scherf blauwgrijs, gesmoord aardewerk aantreft met een kamstreekversiering, geheel overeenkomend met die op nr 11, afb. 17. (Inventarisnr 89). Evenmin verbazingwekkend is de halspartij van een blauwgrijs potje, dat veel gelijkenis vertoont met het blauwgrijze



Afb. 12. Vindplaats 1.
Rood aardewerk, ged. geglazuurd.



Afb. 13. Vindplaats 1.
Rood aardewerk, ged. geglazuurd.

potje, afgebeeld onder nr 1, afb. 10 of het rode, geglazuurde onder nr 3, afb. 8 (inventarisnr 90). Een noodzakelijk begeleidingsverschijnsel is de bekende, iets gewelfde bodem met de uitgeknepen pootjes (inventarisnr 91). Sedert de ontdekking van het materiaal van Merwede toch weten we, dat blauwgrijze waar omstreeks 1420 nog volop in gebruik is.

Bij het rode aardewerk ontdekken we gelijke verschijnselen als bij het blauwgrijze. Allereerst valt dan onze aandacht op een bodemfragment van een ongeglazuurde kan (inventarisnr 92) met een bodemmiddellijn van 14 cm en opgaande wand tot een hoogte van 21 cm; men bespeurt juist iets van een ombuiging voor de schouder. Deze kan is daarom te vergelijken met de grote stukken, uit Merwede bekend.

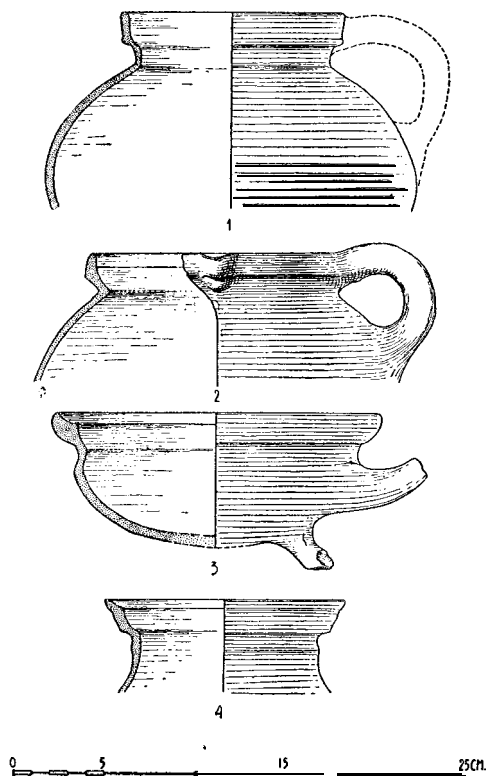
De 14de-eeuwse koekepan met zijn ronde, verdikte rand (nr 3 afb. 7) vinden we weer terug in het — niet afgebeelde — fragment met steel van vindplaats 1 (Inventarisnr 93). Daarnaast treft men de pannen aan met uitgebogen, min of meer geprofileerde randen, zoals afgebeeld onder de nrs 1 en 2 van afb. 12.

Het schaaltje van nr 4, afb. 12 met zijn sterk gegroefde rand kenden we reeds uit oudere vondsten. Terwijl er op Spangen aanleiding bestond het in de 15de eeuw te plaatsen, zijn we er hier door de vondstomstandigheden geheel zeker van. Het stuk is aan de binnenzijde geglazuurd en voorzien van een sneb om het uitgieten van de inhoud te vergemakkelijken. Overigens moet opgemerkt worden, dat de tekening gecompleteerd werd zonder de sneb weer te geven.

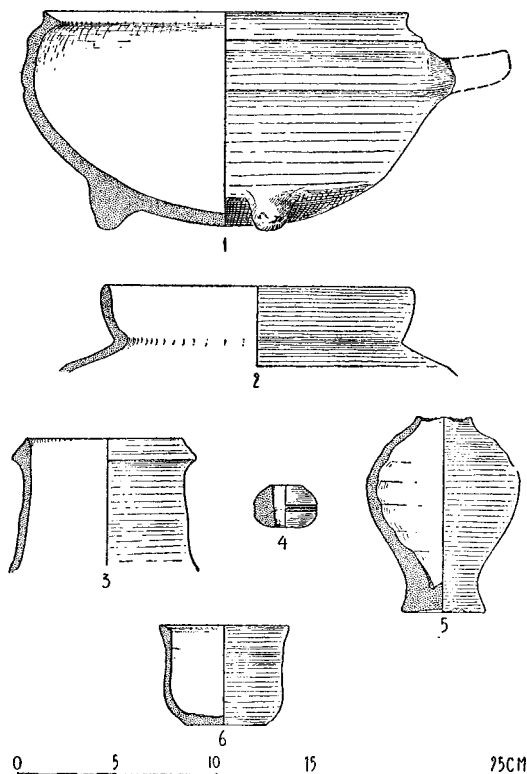
Een fragment van een schaaltje met minder geleed, maar sterker sprekend profiel, overeenkomend met dat van de koekepan nr 6, afb. 11, stamt van vindplaats 5 (inventarisnr 94). Een randvorm met een lange geschiedenis; men bespeurt zelfs overeenkomst met het grijsblauwe stuk nr 2, afb. 7. Duidelijk is te zien, hoe deze rand tot stand kwam door het omklappen van de opgetrokken wand.

Boven werd reeds de opmerkelijke scherf nr 5, afb. 11, afkomstig van vindplaats 2, uitvoerig besproken. Van vindplaats 1, dus onverdacht 15de eeuws, is het ongeglazuurde bovenstuk van een dergelijke pot, weergegeven in nr 3, afb. 13. De afmetingen wijzen uit, dat we hier met een vrij grote voorraadspot te maken hebben.

Voorraadspotten, zoals uit Polanen en Spangen (vgl.



Afb. 14. Vindplaats 1.
Rood aardewerk, ged. geglaazuurd.



Afb. 15. Losse vondsten.
Nrs 1 en 5 : rood aardewerk ; nr 2 : blauwgrijs ;
nr 3 : 13de eeuws geel aardewerk ; nr 4 : steen-
werk ; nr 6 : 16de eeuws geel aardewerk.

artikel t.a.p., afb. 4, nr 27) zetten hun bestaan in de 15de eeuw voort. Vindplaats 1 leverde een groot fragment, voorzien van een zwaar, horizontaal geplaatst oor (inventarisnr 95). Twee halsscherven van dezelfde vindplaats vertonen een iets meer geleed randprofiel (inventarisnr 96).

Om toch vooral geen verschijningsvorm van het gebruiksaardewerk te vergeten, moet vastgelegd worden, dat fragmenten van grote borden met sterk geprofileerde randen zich onder het materiaal bevonden. Een enkel stuk, zoals inventarisnr 97, is versierd met lijnen in geel slib: het veel voorkomende halve-bogen-motief.

Een grote massa graven is uit de tweede gracht te voorschijn gekomen; enkele gaaf, verschillende beschadigd en vele slechts als brokstuk. Wanneer hier getracht zal worden een indeling van het materiaal te geven op grond van de randvormen, dan betekent dit nog niet, dat nu ook maar meteen de vragen betreffende de chronologie opgelost zijn. Het materiaal uit de tweede gracht — we schreven het boven reeds — dateert zeker van ná 1400 en dit is dan ook het enige, wat zich ten aanzien van de tijdsbepaling laat opmerken.

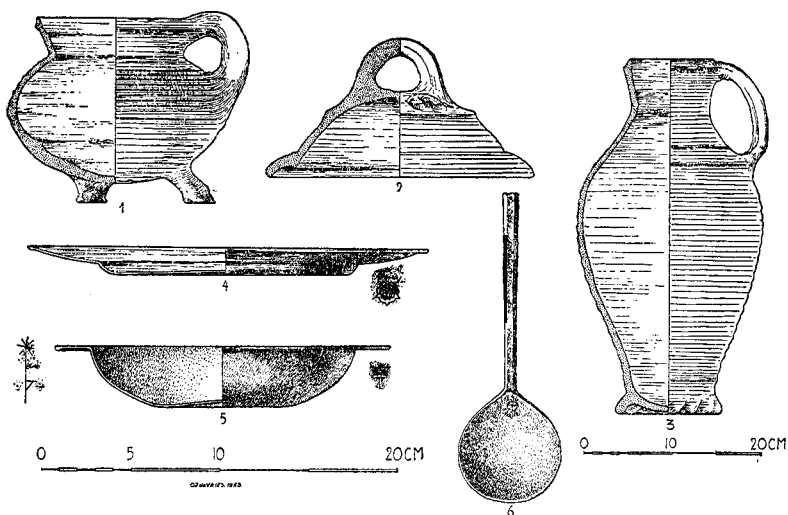
Uitstaande halzen met eenvoudig, in het geheel niet of een weinig verzwaard randprofiel komen voor naast sterker gelede randen. De beide gave driepoten, afgebeeld onder de nrs 2 en 4, afb. 10, vertonen een verzwaarde rand met iets, dat in de verte herinnert aan een dekselgeul. Aan de buitenzijde gaat de verzwarende bij nr 2 haast ongemerkt in de hals over; bij nr 4 echter is een duidelijke afscheiding. Sterker geprononceerd nog is deze bij nr 2, afb. 13, waar tevens de geul aan de binnenzijde meer tot uitdrukking komt.

De opzet een dekselgeul te maken schijnt inderdaad voorzien te hebben bij de vormgeving aan de rand van nr 5, afb. 13. De daardoor veroorzaakte knik tekent zich duidelijk aan de buitenzijde van de hals af.

Hetzelfde valt op te merken ten aanzien van nr 4, afb. 13. Het profiel is wat hoekig, hoewel de rand aan de buitenzijde zonder afscheiding in de hals overgaat.

Een vage herinnering aan de dekselgeul bewaart het stuk nr 2, afb. 13. De rand is sterk uitgebogen, maar het geultje is teruggebracht tot een groefje op de rand.

Met dit stuk is een overgang bereikt tot de randprofielen, waarbij de buitenzijde door middel van de vormspaan meer



Afb. 16. Nrs 1 en 2 : rood aardewerk ; nr 3 : steenwerk ; alle van vindplaats 1. Nrs 4, 5 en 6 : tin, van vindplaats 3.

of minder sterk gegroefd is. Nr 3 van afb. 12 geeft hiervan een duidelijk voorbeeld. Er bestaan exemplaren, waarbij de ribbels en de geulen nog scherper ingedraaid zijn. Het was evenwel niet doenlijk om alle variëteiten van een bepaalde randvorm te publiceren en zo moet er wel iets aan de fantasie van de lezer worden overgelaten.

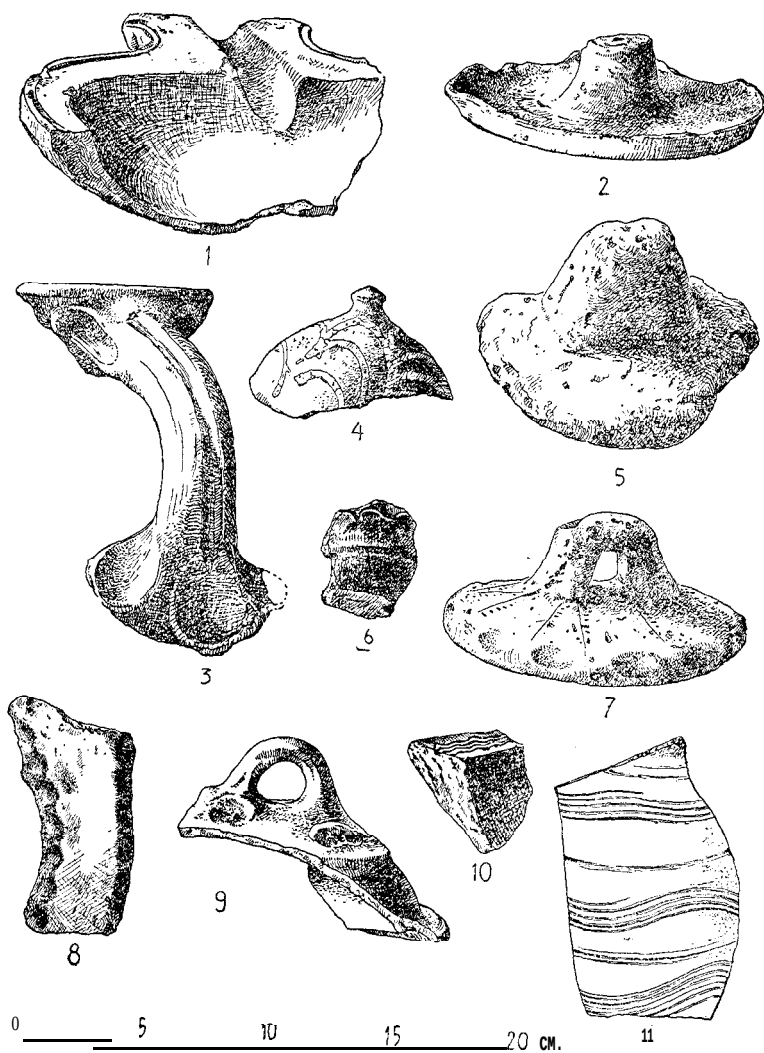
Hetzelfde geldt ten aanzien van de eenvoudige verdikte randen, die reeds bij de behandeling van het materiaal uit vindplaats 2 ter sprake kwamen. Soms zijn ze enigermate afgeschuind, zoals bij nr 1, afb. 16. Maar ook is de verzwaring wel uitgeplat tot een band, welke geribd en gegroefd kan zijn. (inventarisnr 98). Die band gaat in enkele gevallen het uiterlijk aannemen van een „manchet” om de hals van de grape, zoals bij nr 1, afb. 14. Ook hier liggen weer mogelijkheden voor allerlei variaties; men vergelijk nr 5, afb. 12. Dit stuk heeft bovendien een schouderribbel, hetgeen als een archaïstische trek in dit 15de-eeuwse materiaal beschouwd moet worden. Overigens mag men in de opgesomde varianten geen aanknopingspunten voor een datering zien. Hier is slechts getracht in de veelheid van het materiaal het spoor

niet te verliezen door het terug te brengen tot een beperkt aantal grondvormen. Het merendeel heeft zijn ontstaan beslist niet te danken aan een bepaalde mode, doch aan de luim van de pottenbakker.

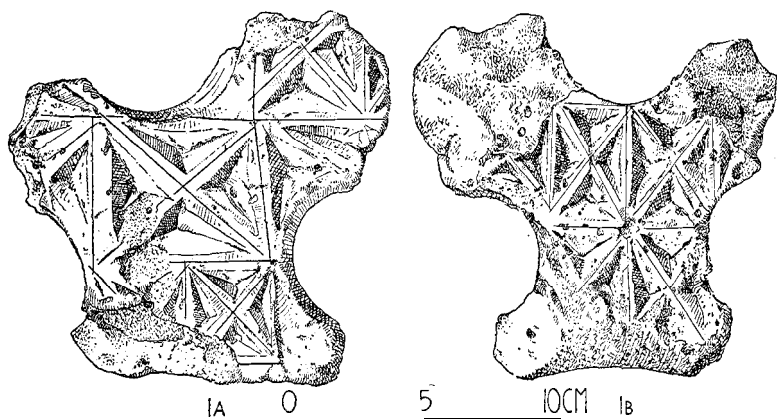
Met nr 5, afb. 12 werd de aandacht gevestigd op een type, dat na een korte hals in de min of meer geprofileerde rand overgaat. Een uitgesproken vertegenwoordiger van de „halslozen” vindt men onder nr 2, afb. 14.

Hiermede zijn dan de belangrijkste vormen behandeld. De halsfragmenten van kannen vertonen veel minder variatie, maar zijn ook veel kleiner in aantal (vgl. nr 4, afb. 14). Versiering in gele sliblijnen vertonen niet alleen de borden, maar ook de grappen. Nr 3, afb. 12 werd aldus geornamenteerd en twee fragmenten van driepoten met eenvoudige, uitstaande randen getuigen op deze wijze van iets meer dan de gebruikelijke verzorging (inventarisnr 99 en 100). Een andere wijze van versieren bestond in het aanbrengen van ingegroefde golflijnen (vgl. nr 8, afb. 17), schijnbaar evenwijdig. Wanneer de groeven niet uit een spiraalbeweging zijn ontstaan, maar inderdaad evenwijdig liggen, hebben we met een voorbeeld van de kamstreekversiering te maken. Het brokstuk van een grote, gedeeltelijk geglazuurde grape is voorzien van dit ornament (inventarisnr 101). Naast de grappen heeft men tevens open schalen wel van drie poten voorzien. Nr 3, afb. 14 geeft er een voorbeeld van. Slechts de binnenzijde is geglazuurd; daar het oor is afgebroken, staat het beloop niet vast.

Na de beschouwingen over de dekselgeulen moet er een gerechtvaardigd verlangen ontstaan zijn, om nu ook het deksel eens te zien. Er is een beschadigd exemplaar voor den dag gekomen, afgebeeld onder nr 2, afb. 16, en nr 9, afb. 17. Een ongeglaazuurd, bleekrood stuk aardewerk; de bedoeling van de „pootjes” aan weerszijden van het oor is niet erg duidelijk. Een enkel fragment geeft de indruk, dat er tevens eenvoudiger deksels in gebruik waren (inventarisnr 102 en 103). Een raadselachtig stuk blijft nog altijd afb. 18. Het bestaat uit ongeglaazuurd rood aardewerk, van ongeveer 8 cm dikte. Sommige onderzoekers hebben dergelijke voorwerpen verklaard als lagers voor het braadspit. Inderdaad bespeurt men in de bovenste uitholling van ons exemplaar een — voor baksteen althans — vrij gladde oppervlakte. Hier zou een stang in gedraaid kunnen hebben.



Afb. 17. Vindplaats 1 : nrs 6 t/m 11.
 Vindplaats 2 : nr 4.
 Losse vondsten : nrs 1, 2, 3, 5.



Afb. 1A. Rood aardewerk; vindplaats 1.

Gaan wij thans tot de geïmporteerde waar over. Het Jacobakannetje met zijn overlangse deuken — om het schenken te vergemakkelijken — behoort zeker tot het oudste materiaal uit de tweede gracht (inventarisnr **104**). Hetzelfde moet ten aanzien van een fragment van een drink-schaaltje vastgesteld worden (inventarisnr **105**). Ook het beschadigde, met bruin glazuur overtrokken kannetje zal nog wel in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerd mogen worden (inventarisnr **106**). Vergelijkingsstukken voor dit niet afgebeelde materiaal vindt men in de nrs 6 en 5, afb. 8 en nr 4, afb. II.

Nr 3, afb. 10 geeft aanleiding tot verschillende opmerkingen. Het baksel is leikleurig op de breuk; de buitenwand werd overtrokken met een iets in het roodbruine gaande huid. Hier en daar wat glimmende partijen vertonend, valt deze toch moeilijk met glazuur aan te duiden. De brede manchettvormige rand en de ribbel-afscheiding van hals en schouder mogen stellig als elementen van hoge ouderdom worden beschouwd. Ook het rolstempelmotiefje heeft een lange voorgeschiedenis. Zo zien we dus met enige verbazing dit stuk nog tussen het 15de-eeuwse goed verschijnen.

Sedert ons de vondsten van Merwede onder ogen kwamen, was het geen vraag meer, of de grote kan nr 3, afb. **16** in de 14de, dan wel in de 15de eeuw thuishoort. Dit exemplaar, lichtbruin van kleur, stamt uit de 15de-eeuwse vondsten, aangetroffen in de tweede gracht. Een kleiner exemplaar,

± 30 cm hoog, bezit een glimmend grijs oppervlak; een kwestie van stoken der potovens (inventarisnr **107**).

Een brokstuk slechts viel ons in handen van de ronde veldfles met tuit tussen twee oren, een voorwerp met een lange staat van dienst, die eeuwen terugreikt. Hier zij slechts vastgelegd, dat de 15de eeuw de veldfles van steenwerk ook nog kent (inventarisnr **108**).

Buiten al dit in hoofdzaak 15de-eeuwse materiaal nog enkele stukken uit later tijd. Daar is dan het halsfragment van een fraai geornamenteerde kruik uit Raeren, daterend uit de tweede helft van de 16de eeuw (inventarisnr rog). Een schaalfragment herinnert ons er aan, dat het Hessische goed omstreeks 1600 de markt beheerste (inventarisnr 110). De vroege majolica wist zich daarnaast goed te handhaven en won op den duur het pleit. Een fragment met blauw ornament behoort tot die vroege periode (inventarisnr 111); de polychrome waar wordt vertegenwoordigd door een — iets beschadigd — bord met het tulpenmotief in de kleuren groen, oranje en blauw (inventarisnr 112).

Eindigen wij dan het overzicht van de vondsten uit de tweede gracht met enkele voorwerpen van geheel ander materiaal. Een gelukkig toeval speelde ons namelijk op vindplaats 3 enig tinwerk in handen. Twee volkomen gelijke bordjes dateren zeker nog van omstreeks 1500 (vgl. nr 5, afb. **16**). Beide zijn ze voorzien van een merk: de gekroonde hamer ¹⁾. Een huismerk werd door de bezitter in de bodem van één der beide bordjes gegrift.

De lepel, afgebeeld onder nr 6, afb. **16**, hoort in de late 16de of eerste helft 17de eeuw thuis. Hij is gemerkt met de gekroonde roos. Het roosmerk draagt ook het vlakke bordje nr 4, afb. **16**. Jammer genoeg zijn we nog niet zo ver, dat we met de initialen G. V. L. in de kroon de tinnegieter kunnen achterhalen.

Ten slotte dan nog een reeks losse vondsten; fragmenten dus, die tijdens de opgraving van het terrein werden geraapt zonder dat nu precies te zeggen valt, waar ze vandaan komen. Dat is wel heel onplezierig ten aanzien van nr 3, afb. 15. Deze gele, vrij harde scherf vertegenwoordigt een soort aardewerk, dat in de 13de eeuw thuis hoort en wellicht slechts

¹⁾ Vgl. J. RENAUD, Iets over tinmerken. Oudheidk. Jaarboek.

in uitzonderingsgevallen de eeuwwisseling meegemaakt heeft. Aan de hals valt een spatje glazuur op te merken. Een buikscherf van dezelfde soort aardewerk, vrijwel geheel overtrokken met loodglazuur, werd in de omgeving van de donjon gevonden en kwam waarschijnlijk uit de oudste gracht (inventarisnr **113**).

Nr 2 van dezelfde figuur is een stukje grijsblauw aardewerk, dat alleen vanwege het voor deze soort ietwat wonderlijke profiel afgebeeld werd.

Het halsfragment bleekrood aardewerk met zijn karakteristiek profiel, weergegeven onder nr **1**, moet wel uit de tweede gracht gekomen zijn. We kennen een dergelijk stuk van Spangen.

Nr 5 bestaat uit rood aardewerk, ongeglazuurd. Het is een drinkbekertje, een z.g. drink-uit; veelal maakte de pottenbakker het standvlak zo klein, dat het bekertje niet staan kon en de gebruiker het na het leegdrinken omgekeerd op tafel zette.

Het Rijnland leverde, behalve Jacobakannetjes, ook spinsteentjes. Het exemplaar nr 4 bewijst, dat nog tot in de 16de eeuw hier en daar met de hand werd gesponnen. Het potje van geel aardewerk nr 6 staat te boek als zalfpotje. De vele smeerseltjes, waarmede men in de 17de eeuw dokterde, maakten vele zalfpotjes nodig. Niet afgebeeld werd een zwaar exemplaar van rood aardewerk, van binnen geglazuurd (inventarisnr **114**).

Afb. **17** geeft onder nr 2 het onderstuk van een olielampje; ook de bewoners van Ter Does hebben naast kaarsen de verlichting met het oliepitje gekend.

Boven kwam de vispan reeds ter sprake; nr **1**, afb. **17** brengt een brokstuk met mondstuk in beeld. Aan de merkwaardigheid van zijn bevestiging aan de kan dankt het oor nr 3 zijn portret; ter vergelijking van het reeds behandelde deksel nr 7 werd hier het massale stuk nr 5 weergegeven. Het bestaat uit rood, ongeglazuurd aardewerk.

Tot besluit een kijkje op het goede dezer wereld, dat de bewoners van Ter Does zich wisten te gunnen: oesterschelpen verraden ons na zo vele eeuwen, hoe ook zij delicatessen bij tijden niet versmaadden (inventarisnr **115**).

J. G. N. **RENAUD**

DE BEDREIGDE JUFFERSWATERING BIJ HOOGMADÉ

Hoogmade is een landelijk dorp, gelegen aan de Provinciale weg van Leiderdorp naar Woubrugge, welke weg door de Provinciale Waterstaat vóór de oorlog reeds gedeeltelijk is verbreed. De weg bij en in het dorp is smal; bij de Hervormde kerk maakt hij een scherpe bocht en gaat vervolgens via een smalle houten ophaalbrug over de Does. Ten einde een goede verkeersoplossing te verkrijgen, heeft de Provinciale Waterstaat ten Zuid-Westen van Hoogmade een geheel nieuw weggedeelte ontworpen. Deze weg zal vóór het dorp afbuigen in oostelijke richting, met een te bouwen brug over de Does leiden en vervolgens de Jufferswatering passeren en ten slotte aansluiten op de bestaande, verbrede weg van Hoogmade naar Woubrugge.

Aan de Jufferswatering liggen enige boerderijen, welke slechts te voet over een smalle polderkade of per boot kunnen worden bereikt. Dit moet de reden zijn, dat onlangs in beginsel besloten is bij wijze van werkverschaffing de Jufferswatering te dempen en ter plaatse een rijweg aan te leggen, waardoor de polderkaden komen te vervallen, de boerderijen met voertuigen bereikbaar zijn en geen brug over de Jufferswatering ten behoeve van de nieuwe Provinciale weg behoeft te worden gebouwd.

Dit alles klinkt heel mooi, maar aan de demping zijn bezwaren verbonden, die hierna worden uiteengezet.

De situatie

De Jufferswatering loopt van de Does in Hoogmade naar de Ruigekade (thans rijwielpad Leiderdorp-Ofwegen) en bestaat uit een dubbele vaart, met in het midden een anderhalve kilometer lange strook grond, z.g. vliet- of buitenland, land, dat buiten de bedijking en bemaling valt. Hier en daar is in de vorige eeuw deze strook doorgegraven, zodat nu de smalle middenmoot uit een aantal langwerpige eilandjes bestaat.

Aan weerszijden van de beide vaarten bevindt zich een polderdijk, nl. aan de Oostzijde die van de Vlietpolder en aan

Tekening van W. J. KRET naar een boezemkaart van Rijnland van 1927. — Boven in het midden (links *van* de Vlietpolder) : de Jufferswating.

de Westzijde die van de Voorofse- en de Kooipolder. De situatie is in doorsnede aldus: Vlietpolder, polderkade, vaart, smalle landtong, vaart, polderkade en Voorofse (Kooi)polder.

Het vlietland met de dubbele vaart geeft een merkwaardige situatie, welke ontstaan historisch is te verklaren.

De historische ontwikkeling ¹⁾

De smalle landstrook, waarvan hier boven sprake is, komt in een kerkgebod van 1 Sept. 1571 inzake het plaatsen van een windwatermolentje voor als „den heere van Poelgeests groenen wech” ²⁾ en op 17de-eeuwse kaarten ³⁾ als „Groenewech”. Deze weg moet in de middeleeuwen de rechtstreekse verbinding zijn geweest van het kasteel „Groot Poelgeest” te Koudekerk naar de heerlijkheid Hoogmade, waar de heren van Poelgeest een huis bezaten. Aangezien de Jufferswating in een rechte lijn Hoogmade (Rechthuis) — Koudekerk (Kasteel Groot Poelgeest) ligt ⁴⁾ en thans de Jufferswating op de Ruigekade doodloopt, kan aangenomen worden, dat de Jufferswating en de Groeneweg oorspronkelijk tot „Groot Poelgeest” hebben doorgelopen en omstreeks 1444 gedeeltelijk zijn verdwenen bij de stichting van de Hondsdijksepolder in dat jaar ⁵⁾. Voor zover zich de Hondsdijksepolder uitstrekt zullen dus weg en vaart daarin zijn verdwenen. Na 1444 zal men van Koudekerk komende zijn weg over enige dijken hebben moeten nemen om het overgebleven gedeelte van de Groeneweg te kunnen bereiken.

Dat er in de middeleeuwen behoefte bestond aan deze verbinding is begrijpelijk. Immers op 1 April 1331 koopt **DIRK** VAN POELGEEST, Heer van Homade (Hoogmade) van Graaf **WILLEM III** de heerlijkheid Koudekerk, waardoor de

¹⁾ Van de heren **W. F. VAN DER BURGH**, **Mr S. J. FOCKEMA ANDREÆ** en **Mr A. J. SORMANI** te Leiden, en de heer **G. B. H. UYTENHOUT** te Voorburg mocht schrijver dezes gegevens ontvangen, welke hier zijn verwerkt.

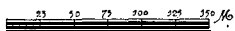
²⁾ Archieven van Rijnland. Inv. 1933, nr 219, fo. 286v^o, 287.

³⁾ Kaart van Rijnland door **FLORIS BALTHAZAR** (1610—1615), idem door **Dou en VAN BROECKHUYSEN** (1649).

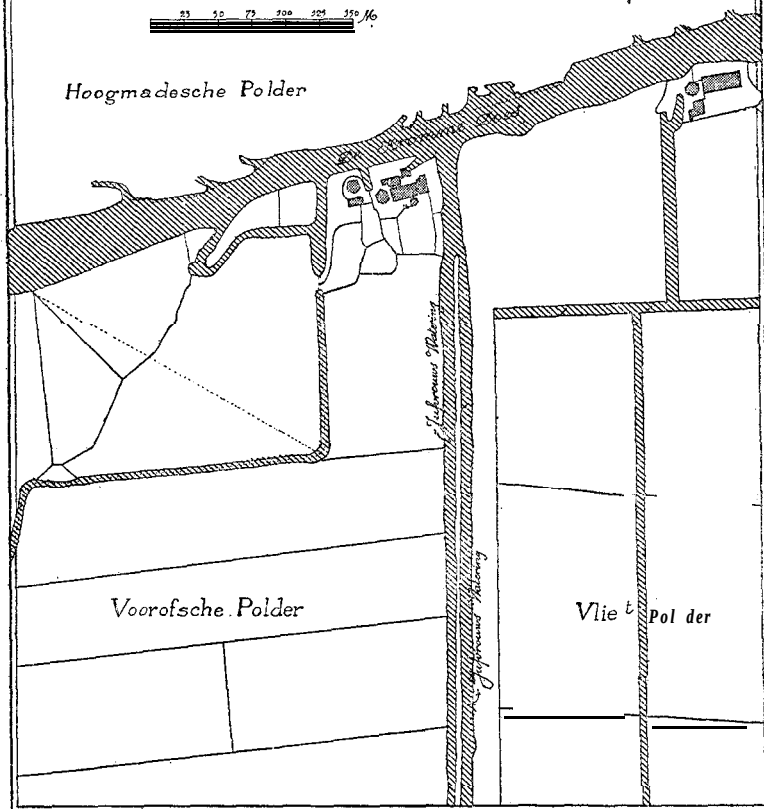
⁴⁾ Bij de Kooiwoning aan de Jufferswating staande, ziet men in het verlengde van de wating naar het Noorden de kern van Hoogmade, waar het rechthuis stond en naar het Zuiden de boerderij „Groot Poelgeest” te Koudekerk.

⁵⁾ **S. J. FOCKEMA ANDREÆ**, Poldernamen in Rijnland, „Oud-Leiden” Serie II 2 (1952).

Detail van een Kadastrale kaart uit 1828
 waarop voor ~~kornt~~ een gedeelte van de ..
 Juffrouwswetering bij Hoogmade.



Hoogmadesche Polder



band tussen beide heerlijkheden werd gelegd, die gedurende lange tijd in stand zou blijven ¹⁾.

Zoals gezegd hadden de Heren van Poelgeest in Hoogmade een huis. Mogelijk hield dit niet versterkte huis verband met de bezittingen van de Heer van Poelgeest. In 1653 zou hij het huis ter beschikking hebben gesteld van de gereformeerde predikant ²⁾. In 1798 stonden nog de geschilderde wapens van Poelgeest en Hoogmade in de voorkamer van de pastorie ³⁾. Het huis was blijkens een kaart van Dou van 1590 ⁴⁾ een vrijwel vierkant gebouw. De tegenwoordige Hervormde pastorie van Hoogmade, eveneens een vierkant gebouw, is op zijn fundamenten gebouwd. In het Leidse hofje van **CORNELIS SPRONGH** bevindt zich een schoorsteenstuk uit het laatste kwart van de 17de eeuw, afkomstig uit een huis aan de Does onder Leiderdorp, dat vermoedelijk het gezicht op Hoogmade voorstelt ⁵⁾. Is dit juist, dan zien we ter zijde van de kerk het bewuste huis van de Heren van Poelgeest.

De op vermelde kaart van 1590 van Dou voorkomende vaart tussen de Oude Ade en de Does werd gegraven opdat de Heren van Poelgeest met een vaartuig voor hun huis aldaar konden aanleggen ⁶⁾. De vaart van de Oude Ade naar de Hervormde pastorie bestaat thans nog.

Niet alleen in het dorp Hoogmade hadden de Heren van Poelgeest gronden, ook aan weerszijden van de Jufferswatering was dat het geval. Op 2 Juni 1565 vroeg „de Ed Vrouwe van Poelgheest” aan Rijnland een kerkgebod, dat zij zou mogen oprichten een „wintwatermolentgen” in de plaats van haar oude paardenmolen, staande op haar landen, liggende in Esselijkerwoude aan de Groeneweg, ten einde het water

¹⁾ W. M. C. REGT, Leidsch Jaarboekje 1907, blz. 96.

²⁾ Wetgevende Colleges, deel 92, nr 32, Rijks Archief te 's-Gravenhage, afgedrukt in Besluiten van het Vertegenwoordigd Lichaam des Bataafschen Volks, 25ste deel, 2de stuk, blz. 776.

³⁾ Mededeling van Mr A. J. SORMANI.

⁴⁾ Zie de door de vroegere archivaris van Woubrugge O. C. VAN HEMESSEN gewaarmerkte copie van een kaart van Hoogmade, getekend door JAN PIETERZ. DOU op 14 Januari 1590, in het bezit van Mr A. J. SORMANI te Leiden. De verblijfplaats van de originele kaart is niet bekend.

⁵⁾ E. H. TER KUILE. Geïllustreerde beschrijving Ned. Mon. v. Gesch. en Kunst, deel Leiden en Rijnland, 's-Gravenhage. 1949, blz. 115.

⁶⁾ Verg. O. C. VAN HEMESSEN, Een wandeling door Woubrugge en Hoogmade, 1904, blz. 129 en 149.

te kunnen werpen in de Does ¹⁾. Tot 1686 behoorde aan de Heer van Poelgeest ook de Vogelkooi, gelegen ten Westen van de Groeneweg ²⁾ (nabij de tegenwoordige „Kooiwooning”).

De wonderlijke naam Jufferswatering of Juffrouwswetering zal te danken zijn aan een der adellijke bewoonsters van het kasteel „Groote Poelgeest”. De naam Groeneweg wijst op gering verkeer, een met gras begroeide weg dus, hetgeen mede blijkt uit het feit, dat de weg door de heren van Poelgeest werd verpacht.

Hoe is nu de boven beschreven. merkwaardige terreinsituatie ontstaan?

Toen in vroege tijden de Groeneweg in gebruik kwam, waren er nog geen polders. Aan de wegens moerassigheid noodzakelijk geworden verhoging van de weg zullen de bermsloten aan weerszijden haar ontstaan te danken hebben. Toen nu door daling van de grond of door verhoging van de waterstand, of door beide, de wei- en hooilanden tussen Koudekerk en Hoogmade, gelijk elders, onbruikbaar dreigden te worden, moesten kaden deze gronden tegen het water beschermen. Hierdoor ontstonden toen vele kleine poldertjes. Vergunningen tot inpolderingen zijn van 1546 af in groten getale door Rijnland gegeven. Bij deze geleidelijke inpoldering van gronden werd rekening gehouden met de *bestaande* situatie van Jufferswatering en Groeneweg, zodat de dijken evenwijdig langs de beide wateringen werden aangelegd. Hierbij werd toen dus de middenstrook gehandhaafd.

De plantengroei

Op verzoek van „Oud-Leiden” heeft de afdeling Leiden van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging een inventaris van de plantengroei op de strook grond in de Jufferswatering gemaakt. Van dit onderzoek volgt hier een beknopt verslag. Het is van de hand van de heren J. H. **KERN** en Dr S. J. **VAN OOSTSTROOM**:

„Plantengeografisch behoren de onderzochte terreinen langs en in de Jufferswatering tot het z.g. Hafdistrict, een der elf districten, die door Prof. **VAN SOEST** bij de plantengeogra-

¹⁾ Archieven van Rijnland. Inv. 1933, nr 4061.

²⁾ Rechtelijk Archief Esselikerwoude B V 19 fol. 78 e.v. Rijksarchief te 's-Gravenhage.

fische indeling van Nederland ¹⁾ worden onderscheiden. Van de oorspronkelijke flora van dit Haffdistrict, die vroeger zeer rijk moet zijn geweest, is door toedoen van de mens weinig overgebleven, zeker in de omgeving van Leiden. Het gebied van de Jufferswating maakt hierop een gunstige uitzondering. Er worden daar nog verscheidene soorten gevonden, die als restanten van de oorspronkelijke flora kunnen worden opgevat. Karakteristiek voor de strook grond in de vaart is b.v. de hoge begroeiing met riet (*Phragmites communis*), rietgras (*Phalaris arundinacea*), zuring- (*Rumex*), russen- (*Juncus*) en biezen- (*Schoenoplectus*) soorten, afgewisseld met groepen van kattenstaart (*Lythrum salicaria*), moeras-spiraea (*Filipendula ulmaria*), leverkruid (*Eupatorium cannabinum*), wilgenroosje (*Epilobium hirsutum*) en dotterbloem (*Caltha palustris*); op open, vochtige, grazige plekken daartussen treft men talrijke orchideeën (*Orchis praetermissa*) aan, benevens de fraaie moeraslathyrus (*Lathyrus palustris*), het waterdrieblad (*Menyanthes trifoliata*), de moeraswederik (*Lysimachia thyrsiflora*), de moerasvaren (*Dryopteris thelypteris*), de knopige vetmuur (*Sagina nodosa*), de heelblaadjes (*Pulicaria dysenterica*) en vele andere. In de vaarten zelf vindt men een goed ontwikkelde waterflora, o.a. diverse fonteinkruid-soorten (*Potamogeton*), waterlelies (*Nymphaea alba*), gele plompen (*Nuphar luteum*), lidsteng (*Hippurus vulgaris*) enz.

Bij de uitvoering van de bestaande plannen zal van deze interessante vegetatie weinig overblijven. Een lijst der waargenomen soorten vindt men in de bijlage."

De betekenis van de voormalige Groeneweg en de Juffers-Wating

De beide polderkaden, de vaarten met daartussen de begroeide, moeras-sige middenmoot, vormen in het wijde polderland met tal van windmolens een landschap van grote beko-ring. Aan het begin van de Jufferswating is gelegen de fraaiste boerenhofstede van heel de streek, opgetrokken in warm rode Rijnsteen, een juweeltje van landelijke bouwkunst uit 1613 ²⁾.

¹⁾ J. L. VAN SOEST, in Nederlandsch Kruidkundig Archief, 1924 (1925), p. 91; id. in De Levende Natuur 33, 1929, p. 311.

²⁾ Zie foto in Leidsch Jaarboekje 1941 bij blz. II.



Foto G. van der Mark. (1953)

DE VOORMALIGE GROENEWEG TUSSEN DE JUFFERSWATERING



Foto G. van der Mark. (1953)

**DE OOSTELIJKE ZIJDE VAN DE JUFFERSWATERING EN
DE KADE VAN DE VLIETPOLDER.**

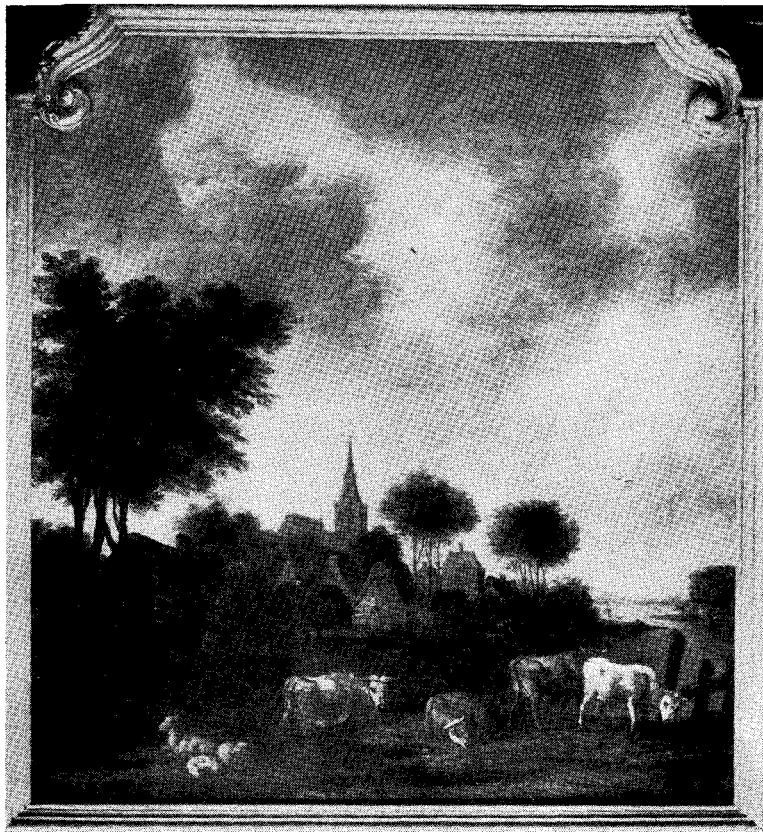


Foto Van Vliet

SCHOORSTEENSTUK, afkomstig van een boerderij aan de Does onder Leiderdorp (rste kwart 18de eeuw), hetwelk zou voorstellen de kerk en de Pastorie van Hoogmade. (Thans Cornelis Spronghshof te Leiden.)

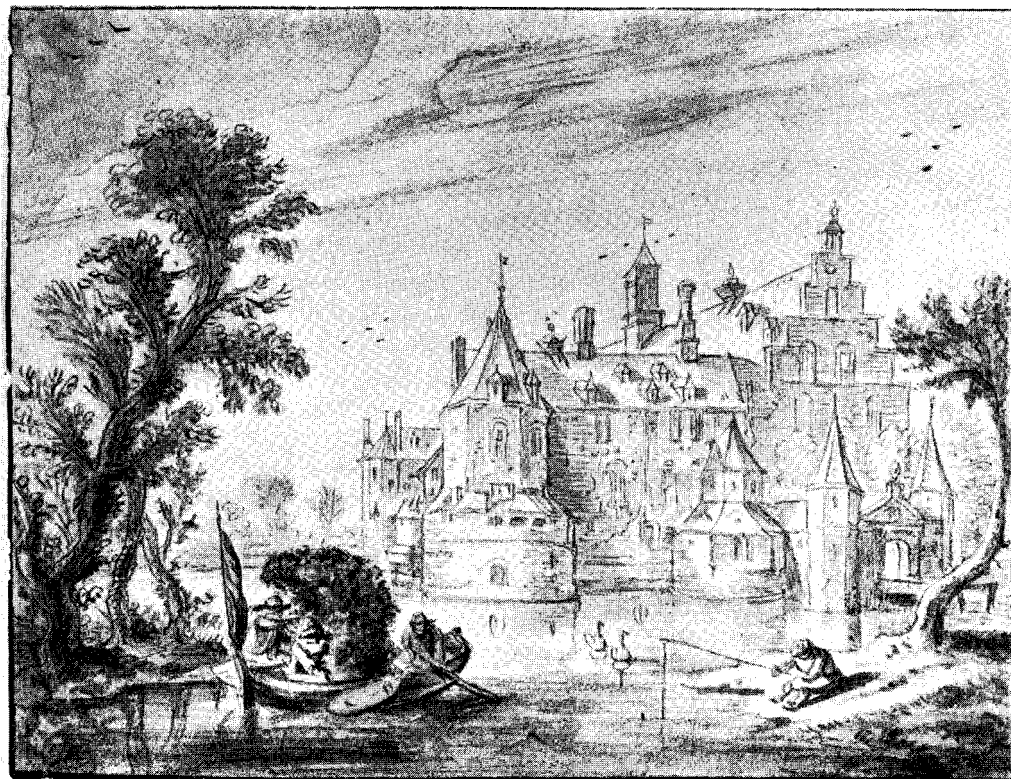


Foto Un. Pr. Kab., Leiden

GROOTPOELGEEST (Koudekerk), ca 1625

‘Tekening door navolger van Es. van de Velde. — Prentverzameling Gemeentearchief, Leiden.

Demping van de Jufferswatering zal dan ook een groot verlies betekenen uit historisch, botanisch en landschappelijk oogpunt. Het terrein behoort daarom ongewijzigd te blijven en als een typisch Hollands polderlandschap in stand te worden gehouden.

A. BICKER CAARTEN

Lijst der planten, waargenomen door leden van de Kon. Ned. Natuurhistorische Vereniging, afd. Leiden, langs en op de eilanden in de Jufferswatering onder Hoogmade op zo Juni, 18 Juli en 22 Augustus 1953.

PTERIDOPHYTA

Equisetaceae

1. *Equisetum arvense* L.
2. *E. fluviatile* L.
3. *E. x littorale* Kiihlew.
4. *E. palustre* L.

Polypodiaceae

5. *Dryopteris thelypteris* (L.) A. Gray

SPERMATOPHYTA

Alismataceae

6. *Alisma plantago-aquatica* L.
7. *Sagittaria sagittifolia* L.

Araceae

8. *Acorus calamus* L.

Betulaceae

9. *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.

Boraginaceae

10. *Myosotis scorpioides* L.
11. *Symphitum officinale* L.

Butomaceae

12. *Butomus umbellatus* L.

Caryophyllaceae

13. *Cerastium caespitosum* Gilib.
14. *Lychnis flos-cuculi* L.
15. *Melandrium rubrum* (Weig.) Garcke
16. *Sagina nodosa* (L.) Fenzl
17. *S. procumbens* L.

18. *Stellaria alsine* Grimm

19. *S. media* (L.) Vill. (rud.)

20. *S. palustris* Retz.

Ceratophyllaceae

21. *Ceratophyllum demersum* L.

Chenopodiaceae

22. *Atriplex hastata* L. (rud.)
23. *Chenopodium album* L. (rud.)
24. *C. glaucum* L. (rud.)
25. *C. rubrum* L. (rud.)

Compositae

26. *Achillea millefolium* L.
27. *A. ptarmica* L.
28. *Bellis perennis* L.
29. *Bidens tripartita* L.
30. *Cirsium arvense* (L.) Scop.
31. *C. palustre* (L.) Scop.
32. *Crepis capillaris* (L.) Wallr.
33. *Eupatorium cannabinum* L.
34. *Leontodon autumnalis* L.
35. *L. nudicaulis* (L.) Banks ex Lowe
36. *Pulicaria dysenterica* (L.) Bernh.
37. *Senecio vulgaris* L. (rud.)
38. *Sonchus asper* (L.) Hill
39. *Taraxacum officinale* Weber
40. *Tussilago farfara* L. (rud.)

Convolvulaceae

41. *Calystegia sepium* (L.) R. Br.

Cruciferae

42. *Capsella bursa-pastoris* (L.) Med.
43. *Cardamine pratensis* L.

44. *Nasturtium microphyllum* Boen-ningh.

45. *Rorippa amphibia* (L.) Besser

46. *R. islandica* (Oed.) Borbás

47. *R. sylvestris* (L.) Besser

48. *Sisymbrium altissimum* L. (rud.)

Cyperaceae

49. *Carex acuta* L.

50. *C. disticha* Huds.

51. *C. hirta* L.

52. *C. nigra* (L.) Reichard

53. *C. otrubae* Podp.

54. *C. ovalis* Good.

55. *C. paniculata* Juslen.

56. *C. riparia* Curt.

57. *Eleocharis palustris* (L.) R. et Sch.

ssp. *palustris*

id. ssp. *uniglumis*

(Link) A. et G.

58. *Isolepis setacea* (L.) R. Br.

59. *Schoenoplectus lacustris* (L.)

Palla

60. *Scirpus maritimus* L.

Gramineae

61. *Agropyron repens* (L.) P. B.

62. *Agrostis stolonifera* L.

63. *Alopecurus geniculatus* L.

64. *Anthoxanthum odoratum* L.

65. *Bromus mollis* L.

66. *Cynosurus cristatus* L.

67. *Festuca pratensis* Huds.

68. *F. rubra* L.

69. *Glyceria fluitans* (L.) R. Br.

70. *Holcus lanatus* L.

71. *Lolium multiflorum* Lamk.

72. *L. perenne* L.

73. *Phalaris arundinacea* L.

74. *Phragmites communis* Trin.

75. *Poa annua* L.

76. *P. pratensis* L.

77. *P. trivialis* L.

Guttiferae

78. *Hypericum tetrapterum* Fries

Haloragaceae

79. *Myriophyllum verticillatum* L.

Hippuridaceae

80. *Hippuris vulgaris* L.

Hydrocharitaceae

81. *Elodea canadensis* Rich.

82. *Hydrocharis morsus-ranae* L.

83. *Stratiotes aloides* L.

Iridaceae

84. *Iris pseudacorus* L.

Juncaceae

85. *Juncus articulatus* L.

86. *J. bufonius* L.

87. *J. conglomeratus* L.

88. *J. effusus* L.

89. *J. subnodulosus* Schrank

Labiatae

go. *Glechoma hederacea* L.

91. *Lamium album* L.

92. *Lycopus europaeus* L.

93. *Mentha aquatica* L.

94. *M. arvensis* L.

95. *Prunella vulgaris* L.

96. *Scutellaria galericulata* L.

97. *Stachys palustris* L.

Leguminosae

98. *Lathyrus palustris* L.

99. *L. pratensis* L.

100. *Lotus uliginosus* Schkuhr

101. *Medicago lupulina* L.

102. *Trifolium dubium* Sibth.

103. *T. pratense* L.

104. *T. repens* L.

105. *Vicia cracca* L.

Lemnaceae

106. *Lemna trisulca* L.

107. *Spirodela polyrrhiza* (L.) Schleiden.

Lythraceae

108. *Lythrum salicaria* L.

Malvaceae

109. *Malva neglecta* Wallr. (rud.)

Menyanthaceae

I 10. *Menyanthes trifoliata* L.

Nymphaeaceae

III. *Nuphar luteum* (L.) Sm.

II2. *Nymphaea alba* L.

On *agraceae*

113. *Epilobium hirsutum* L.

Orchidaceae

- I 1 4. *Orchis praetermissa* Druce

Plantaginaceae

115. *Plantago lanceolata* L.
116. *P. major* L.

Polygonaceae

117. *Polygonum amphibium* L.
118. *P. hydropiper* L.
119. *P. persicaria* L. (rud.)
120. *Rumex acetosa* L.
121. *R. hydrolapathum* Huds.
122. *R. obtusifolius* L. (rud.)
123. *R. sanguineus* L.

Potamogetonaceae

124. *Potamogeton natans* L.
125. *P. pectinatus* L.
126. *P. perfoliatus* L.

Primulaceae

127. *Lysimachia nummularia* L.
128. *L. thysiflora* L.

Ranunculaceae

129. *Caltha palustris* L.
130. *Ranunculus acer* L.
131. *R. circinatus* Sibth.
132. *R. ficaria* L.
133. *R. flammula* L.
134. *R. repens* L.
135. *R. sceleratus* L.

Rosaceae

136. *Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.
137. *Potentilla anserina* L.

Rubiaceae

138. *Galium palustre* L.
139. *G. uliginosum* L.

Scrophulariaceae

140. *Rhinanthus glaber* Lamk.

Solanaceae

141. *Solanum dulcamara* L.
142. *S. nigrum* L. (rud.)

Sparganiaceae

143. *Sparganium erectum* L.

Typhaceae

144. *Typha angustifolia* L.

Umbelliferae

145. *Angelica sylvestris* L.
146. *Apium nodiflorum* (L.) Lag.
147. *Heracleum sphondylium* L.
148. *Hydrocotyle vulgaris* L.
149. *Oenanthe aquatica* (L.) Poir.
150. *O. fistulosa* L.
151. *Sium erectum* Huds.
152. *S. latifolium* L.

Urticaceae

153. *Urtica dioica* L.
154. *u. urens* L. (rud.)

Valerianaceae

155. *Valeriana officinalis* L.

De namen zijn in overeenstemming met die van de 8ste druk (1952) van HEUKELS-WACHTER, *Beknopte Schooflora* voor Nederland, bewerkt door Dr S. J. VAN OOSTSTROOM.

De met rud. (ruderaal) gemerkte soorten werden niet aangetroffen in de vegetatie langs en op de eilanden in de Jufferswatering, doch op ruige terreinen in de directe omgeving der boerderijen. Zij worden in de lijst slechts ter wille van de volledigheid vermeld.

J. H. KERN

S. J. VAN OOSTSTROOM

OVERLEVERING, LEGENDE EN RELIEKEN VAN HET BELEG EN ONTZET VAN LEIDEN

Het beeld, dat wij ons van het Beleg en Ontzet gevormd hebben, wordt behalve door de overgeleverde oude en de soms met behulp van uit archivalia geputte gegevens gecorrigeerde nieuwe verhalen, voor een zeker deel bepaald door de overgeleverde objecten.

Wij zullen ons hier, behalve op een enkel punt, niet nog eens met het verhaal zelf bezighouden, doch wij willen thans de factoren en de beïnvloeding van deze overlevering nagaan en er moge hier reeds dadelijk gezegd worden: zoals zo vaak, hebben persoonlijke belangen of familietrots (beter: ijdelheid) in deze een grote rol gespeeld.

Beginnen we met de man, die voor het nageslacht wat de burgerij betreft in vele opzichten toch nog steeds de hoofdpersoon is: Burgemeester **PIETER ADRIAENSZ VAN DER WERFF**. Al was hij aanzienlijk standvastiger dan zijn drie medeburgemeesters, hij werd onmiddellijk na het ontzet ten aanzien van het stadsbestuur aan de kant gezet. Want zo krachtig was hij toch weer niet, dat hij gehandhaafd kon worden. Jaren lang heeft **VAN DER WERFF**, ondanks het feit, dat hij later nog herhaaldelijk burgemeester was, zich ernstig gepasseerd gevoeld. We achten het zeer voor de hand liggend, dat de passage in de tweede editie van **FRUYTIER'S** „Corte Beschrijvinghe” uit 1577 (drie jaar na de eerste), waarin melding wordt gemaakt van de dramatische zelfopoffering van de burgemeester (evenals de door **FRUIN** in zijn voorrede tot de „Oude Verhalen”, 1874, blz. 15, reeds opgemerkte „invloed van zekere berichtgevers”) door **VAN DER WERFF** zelf werd ingegeven. In ieder geval stelde hij een lijvig dossier samen, voornamelijk bestaande uit aanstellingen, paspoorten enz., veelal persoonlijk door de Prins ondertekend, waaruit moest blijken, hoe verdienstelijk hij zich in de eerste jaren van de opstand, vóór het beleg, ten opzichte van de goede zaak betoond had. Nog op hoge leeftijd,

in 1600, legt hij een verklaring af, hoe hij met [DIRCK GER-RITSZ] SMALING de enige was, die tegenover de Prins protesteerde, toen deze na het ontzet de privileges schond door de vroedschap van 40 op 18 personen te brengen ¹⁾).

Dezelfde verdiensten worden na de dood van VAN DER WERFF nog in 1605 door zijn zoon ADRIAEN gebruikt, wanneer hij solliciteert naar het ambt van ontvanger der gemene middelen onder Leiden en Rijnland (Kron. Hist. Gen. V, 1849, blz. 147/8).

Een kleine veertig jaar later zijn het de kinderen (dat moeten we ten minste, gezien de herkomst van de familie DE WILDT, wel aannemen) die in 1643 door JORIS VAN SCHOOTEN een schilderij laten maken, waarop VAN DER WERFF'S heldhaftigheid tegenover het muitende volk wordt uitgebeeld ²⁾).

18 jaar later doen zijn drie kleinzonen VAN ASSENDELFT in 1661 het monument in de Hooglandse kerk door ROMBOUT VERHULST aanbrengen.

In dit verband van de plastische uitbeelding van VAN DER WERFF willen wij wijzen op een tekening van JAN DE BISCHOP in de verzameling van Mr CHR. P. VAN EEGHEN, voorstellende een mannenbuste, welke volgens een opschrift aan de achterzijde Burgemeester VAN DER WERFF door HENDRIK DE KEYZER zou voorstellen, een bewering welke wel in sterke twijfel mag worden getrokken. C. VISSCHER maakte een prent naar deze tekening. De iconographie van VAN DER WERFF is helemaal wat twijfelachtig, want waar gaat de prent van P. P. PHILIPPE († 1702) met de gedichten van JACOB WESTERBAEN († 1670) en JOH. VAN VLIET († 1666) op terug? Mogelijk ligt er eveneens een plastiek aan ten gronde. En wie was de opdrachtgever voor deze prent ?

Wat er verder bij de nakomelingen aan objecten bewaard werd, zoals een opschrijfbokje, een 18de eeuws botervlootje, waarschijnlijk Oosterse tinnen borden en een zeker niet

¹⁾ Sommier verhaalvan 't geene P. A. v. D. WERFF. . . heeft uytgevoerd, hs., bibl. gem. archie f2267 (oud: 797). — Zie ook bibliotheek gem. archief nr 2006 (oud: 698).

²⁾ Stedelijk Museum de Lakenhal, cat. 1949 nr 384, Pl. 12. Wij weten niet precies wat het schilderij met de voorstelling van de eedzwering na het ontzet geweest is, noch waar het gebleven is. Het was op de tentoonstelling van 1824 onder nr 79 als van SWANENBURG. VAN DER PAUW beeldt het in zijn ms. catalogus (Gemeentenarchief) af.

16de eeuwse zegelring met het wapen van **VAN DER WERFF**, gaan we stilzwijgend voorbij.

RAMMELMAN ELSEVIER heeft in een artikel in de Leidsche Courant (Knipsel z.j., gem. archief bibl. nr 2006/29, oud: 698) voor zover dit nog mogelijk was, een samenvatting gegeven van de penningen, die als beloning na het beleg werden uitgedeeld. **VAN DER WERFF** kreeg wel 11 zilveren penningen, welke geslagen waren op de stempel van de noodmunten en evenzo **WILLEM VAN Loo** 40 exemplaren, maar deze zullen wel gediend hebben om uit te delen. Gouden penningen werden, behalve aan **Boisot** en een aantal andere commandanten van de Geuzenvloot, aan 8 kapiteins van de burgerij en de Generale wachtmeester uitgedeeld. Deze gouden penningen komen we aanstonds weer tegen. Maar **zou VAN DER WERFF**, indien hij een dergelijke belangrijke onderscheiding had gekregen, deze niet in zijn reeds genoemd dossier hebben vermeld?

Omtrent een bepaalde episode van het Ontzet heerst door de verschillende bronnen der overlevering enige onzekerheid. We bedoelen de kwestie, wie het eerst de schans bij Lammen betrad en wie daarna **Boisot** met zijn vloot, die van Zoeterwoude naderde, tegemoet liep om hem mede te delen, dat hij veilig door kon varen.

FRUYTIERS vertelt in zijn eerste uitgave van zijn „Corte beschrijvinghe” van een jongen, die op grond van het feit dat hij ‘s nachts lichten uit de schans had zien gaan, vermoedde, dat de vijand deze verlaten had en tegen belofte van enkele guldens de schans ging verkennen. Hij werd gevolgd door een burger met een verrejager. Het is wat onzeker wie van beiden nu doorliep naar **Boisot**. In de tweede editie van **FRUYTIERS** (1577) wordt nadrukkelijk gezegd, dat de man met de verrejager doorliep en de eerste was, die de geuzen ontmoette.

In 1588 vraagt een zekere **CORNELIS JOPPENSZ.** aan het stadsbestuur begunstigd te worden met een schippersplaats op Amsterdam (voorbeeld van het persoonlijke belang!) en wel omdat hij het eerste in de schans zou zijn geweest en ook de vloot gewaarschuwd had ¹⁾. Maar we kennen ook het naar aanleiding van de vervolging der remonstranten door

¹⁾ L.Jb. 1934, blz. 97/8.

JOHAN DE BYE uitgegeven pamflet „Leydse procedure der Remonstrantse vergaderinge” ¹⁾, volgens welke bron **WILLEM PAUWELSZ VAN THORENVLIIET** de man met de verrejager was geweest. Er was namelijk een gouden penning in het bezit van een der vervolgte Remonstranten, **JOHAN VAN VLIET**, die getrouwd was met een kleindochter van **VAN THORENVLIIET**, welke laatste de penning wegens zijn moed verkregen zou hebben. Hier danken we de bron aan een poging om aan te tonen, dat deze Remonstrant toch tot de oude burgerij van onverdachte trouw behoort. Maar kan de penning niet aan het bekende verhaal zijn vastgeknoopt, terwijl **VAN THORENVLIIET** uit anderen hoofde beloond werd ? De mogelijkheid bestaat evenwel ook, dat zowel **CORNELIS JOPPENSZ** als de man met de verrejager (al dan niet **VAN THORENVLIIET**) kort na elkaar bij de geuzen kwamen en zich beiden als eerste beschouwden. Dat het stadsbestuur de gunst aan **CORNELIS JOPPENS** weigerde, behoeft niet in te houden, dat men aan zijn verhaal twijfelde.

Indertijd heeft **H. J. DE GRAAF** zich met het probleem van de hutspot beziggehouden ²⁾. Terecht nam hij aan dat het opschrift met het gedicht van **PIETER CORNELISZ VAN DER MORSCH**, noch het variant, volgens hetwelk **GIJSBERT CORNELISZ SCHAECK** deze pot in de schans gevonden had en **BOISOT** waarschuwde, inhield, dat **SCHAECK** het eerste in de schans binnen kwam. **ORLERS** tekende ook uit de mond van de zoon van **SCHAECK** op, dat deze de eerste „ofte de tweede persoon gheweest is”. We mogen wel aannemen, dat het hier een onschuldige, niet op voordeel berustende familie-overlevering was, welke zich mogelijk heeft bediend van de bij **FRUYTIERS** vastgelegde overlevering, waarop de rederijker **VAN DER MORSCH** dan de twee bekende versjes maakte.

Een nieuwe en valse factor bij de overlevering spruit voort uit een ruitvormige penning, welke **JOHANNES LE FRANCO VAN BERKHEY** bezat. Deze zou afkomstig zijn geweest van zijn voorvader **WILLEM AELBRECHTSZ BERKHEY** (het desbetreffende opschrift lijkt van latere datum), die echter de schans van **VALDEZ** te Leiderdorp als eerste had betreden en daarbij de nog bewaarde speelkaarten had gevonden. Ongelukkigwijze fantaseerde **LE FRANCO** in een rede, welke hij

¹⁾ **KNUTTEL** nr 8978, **THYSIUS** nr 7685.

²⁾ **Jb.** 1927/8 blz. 65 e.v.

in 1789 ten bate van de wezen hield, dat zijn voorvader (omdat deze op de Middelpweg woonde) weesburger en daarmee weesjongen zou zijn geweest en de pot gevonden zou hebben, waaruit weer het latere verhaal van de weesjongen voortvloeide ¹⁾).

Eveneens een vondst uit de Lammenschans zou een stuk van een vaandel zijn, dat de voorouders van **FRANS VAN MIERIS** de Jongen aan hem zouden hebben overgeleverd, een stuk, thans nog in de Lakenhal bewaard.

We noemden reeds naast de kwesties van de rehabilitaties en eerbewijzen de meer materiële beloning van de overigens niet verkregen schippersplaats van **CORNELIS JOPPENSZ.** Meer succes moet **BAREND CORNELISZ VAN KEULEN** hebben gehad, ten minste als het waar is, wat een opschrift op een bewaard schilderijtje vertelt, nl. dat hij vanwege zijn verdienste als vrijbouter beloond werd met een schippersplaats op Utrecht en een gebrandschilderd glas voorstellende hem en zijn gezin, waarnaar dit schilderijtje gecopieerd werd ²⁾).

Nog een herinnering werd jaren lang op het Raadhuis bewaard en wel de duiven, welke tijdens het beleg de verbinding tussen de Prins en Leiden hadden onderhouden. Het Gerechtsdagboek A (f. 452) vermeldt dat 4 September 1586, dus bijna 12 jaar na het ontzet, **WILLEM VAN DUIVENBODE SPEELMAN** verzocht uit de schutterij ontslagen te mogen worden. Tevens biedt hij zijn duiven „om opgeblasen te werden”. De gunst wordt hem verleend en de duiven zullen op de burgemeesterskamer worden bewaard, Derhalve een gunst half uit verdienste tijdens het beleg, half vanwege aanbieding van een reliek. De duiveneigenaar werd reeds

¹⁾ Zie zijn: Nodige opheldering op zijn dichtmatige redevoering over de plichten der wesen, gehouden op den 13 Januari 1789, blz. 75. (Coll. Le Francq, Gem. arch. nr 13a). Bij **VAN DER AA**, Biogr. Wb. onder **LE FRANCQ VAN BERKHEY** staan nog meer sterke verhalen over deze **BERKHEY**. Weer andere kaarten, uit de zelfde bron, kwamen blijkens aantekeningen van **DANIEL VAN ALPHEN** in zijn handex. van **ORLERS** (Gem. arch. Leiden 3239* blz. 537) in het bezit van burgemeester **PETER CAAUW**, in wiens boedel **VAN ALPHEN** ze in 1768 inderdaad aantrof, waarna deze kaarten met een almanak van 1574, alsmede de bijbehorende papieren in het bezit kwamen van **Mr THEODORUS VAN DER AER DE STERKE**, heer van Esselijckerwoude en Jacobswoude, gehuwd met een dochter van **CAAUW**.

²⁾ Het schilderijtje bevindt zich in particulier bezit te Zeist (foto in de Lakenhal).

eerder in 1578 op een meer eervolle wijze beloond met een in de verte aan verlening van adeldom herinnerende verlening van een wapen en bijnaam VAN **DUIVENBODE** vanwege de stad. De gevelsteen in zijn huis en het rouwbord in de Pieterskerk (het enige dat in de Franse tijd eerbiedig gespaard werd !) houden dit eerbewijs nog in herinnering ¹⁾).

Een snaphaan met het wapen VAN **DER DOES** en een toepasselijk opschrift speelt bij latere herdenkingen een rol, maar ook daarover valt niets naders te vertellen.

Niet onaardig is het te weten, hoe de hutsput blijkens de aantekeningen van **VAN ALPHEN** in zijn handexemplaar van **ORLERS** ²⁾ ten slotte bij de nakomelingen van **VAN DER WERFF** terecht kwam. Een afstammeling van **SCHAECK, WILLEM VAN BERKEL**, wiens moeder een achterkleindochter zou zijn geweest van **GYSBRECHT CORNELISZ SCHAECK**, schonk de pot uit „zekere motieven” aan burgemeester **DANIEL VAN ALPHEN SIMONSZ.** (1638—1711), oud-oom van de griffier **DANIEL VAN ALPHEN**. Thans (23-10-1740) is de pot bij de kleinzoon van Burgemeester **DANIEL VAN ALPHEN** uit diens enige dochter **BEATRIX**, gehuwd met Mr **JOHAN VAN ASSENDELFT**. Dit verhaal werd aan de griffier **VAN ALPHEN** verteld door **CORNELIS VAN BERKEL** (zoon van **WILLEM VAN BERKEL**), schipper van Leiden op Haarlem (overl. Dec. 1748). De betrokken schippersplaats (l'histoire se répète !) was hem op voorspraak (kennelijk de „zekere motieven”) door burgemeester **VAN ALPHEN** bezorgd. We weten het, met de relieken van **VAN DER WERFF** kwam de pot ten slotte via de geslachten **POMPE VAN SLINGELANT** en **DE WILDT** als bruikleen aan de Gemeente Leiden, en wordt thans in de Lakenhal bewaard.

Hoe langer het beleg geleden was, des te meer kwamen er naast bewaarde penningen en noodmunten, andere reliekwieën te voorschijn. Een typisch voorbeeld daarvan leverde

¹⁾ De opgestopte duiven worden eerst laat in de reisbeschrijvingen genoemd: **JAMES MITCHELL**, *A tour through Belgium, Holland etc.* (1816), blz. 193; **J. GAUTIER**, *Le voyageur dans le Royaume des Pays-Bas* (1827), blz. 217. Zij maken echter geen deel uit van de tentoonstelling van 1824!. — Er moet bij de familie **DUIVENBODE** te Katwijk nog een ruitvormige penning zijn geweest met aan de ene zijde de noodmunt en aan de andere een zeilschip (mogelijk een beurtschip). Maar wat verband en herkomst betreft, tasten we in het duister.

²⁾ Bibl. gem. archief 3239*, blz. 536.

wederom de notities van **VAN ALPHEN** bij **ORLERS** ons ¹⁾. Op **10** November **1774**, dus vijf weken na de plechtige viering van het tweede eeuwfeest van het Ontzet, toont de bode met de bos, **JACOB VAN RIJNDORP**, hem een bijkans versteende turf met zilveren montuur, waarop een inscriptie: Godt siet het niet, een coninck siet het selde, een bedelaar siet het alledach. Aan het montuur hangen koperen muntjes ²⁾. Ook toont **VAN RIJNDORP** hem een metalen vuurpot, staande op drie ijzeren poten met een ijzeren hengsel. Deze twee zaken, zonder het zilver natuurlijk, zouden volgens **VAN RIJNDORP** in het Spaanse legerkamp zijn gevonden. Ook had **VAN RIJNDORP** nog een aarden kannetje met verscheidene figuren en het Spaanse wapen en de letters H.N.D.W., alsmede het jaartal 1576, gevonden bij het opbreken van het beleg van Woerden (**24** Augustus **1576**), kennelijk een trouvaille om dat ongelukkige jaartal 1576 te verklaren. Of zijn we te achterdochtig? De eigenaar weet echter geen herkomst mee te delen. Hij sterft **28** Februari **1779**, oud **82** of **83** jaar, waarop deze rariteiten **30** Maart **1780** door **KAREL DELFOS** worden geveild. De turf (nr **73A**) gaat voor f **14.8.-** en evenzo de kan (**74B**) voor f **8.8.-** naar **PIETER DELFOS**, waarschijnlijk in opdracht van **HENDRIK P. DIBBITZ**; **FRANS VAN DER DOES** koopt de pot (nr **75c**).

Wat er verder aan late aarden potjes of flesjes wijn over is, kunnen we ook hier stilzwijgend voorbijgaan en wij spreken evenmin van de van overheidswege gestichte monumenten, zoals bijvoorbeeld de gedenkstenen bij de Vliet of die in de gevel van het stadhuis, het Lanckaert-tapijt, het schilderij van **PIETER VAN VEEN** of de in meer recente tijden opgerichte monumenten, noch houden wij ons verder bezig met de wijze van herdenken, hetzij de officiële in kerkdiensten, hetzij in eigen kring, zoals vermeld in „Den ouden Leytschen Patroon” van **1630**. Maar wij willen besluiten met enige, op geen enkel winstbejag berustende, zuivere „familieverhalen”. Het handschrift **VAN ALKEMADE** en **VAN DER SCHELLING** (Bibl. Leiden zoog p. **26** vo) vermeldt, dat ’s schrijvers moederlijke overgrootvader **CORNELIS JANS VAN ZWANENBORG** een „warmoesiel” was en uit dien hoofde op een klein rijpaard de

¹⁾ Bibl. gem. arch. 3239II t.o. blz. 537.

²⁾ In de Lakenhal bevinden zich meer van dergelijke turven doch met andere of zonder opschriften (nr **3350** e.v.).

naburige dorpen bezocht. Dit paardje had hij op het laatst van het beleg toch nog moeten laten slachten . . .

Te zelfder plaatse vindt men de overlevering van de achterkleinkinderen van een timmerman te Zoeterwoude, dat deze door de troepen van **VALDEZ** gedwongen werd om te werken aan de schansen rond Zoetermeer. De timmerman verschool zich met zijn twee kinderen in een bootje in het riet, maar kwam 's nachts aan de achterkant van zijn huis, dat op het water uitkwam, om bij zijn vrouw, die achtergebleven was, te komen eten en slapen. Er moest echter eerst een teken worden afgewacht, dat de 5 of 6 ingekwartierde soldaten het huis hadden verlaten om hun wacht te betrekken. Na enige dagen begonnen de Spanjaarden het dorp echter nauwer te bewaken, terwijl ook het eten opraakte. De timmerman moest toen ook 's nachts met zijn kinderen buiten blijven, zich en hen voedende met visjes. Eerst bij het naderen van de Geuzenvloot kon hij weer naar huis.

Tot slot een „sterk verhaal” van vissers, die Spanjaarden, die hun kameraden in een ander bivak wilden bezoeken, overzetten, doch dezen halverwege overboord smeten. Teruggekeerd zeiden de vissers tegen de achtergebleven Spanjaarden, dat hun makkers naar Leiden waren, waarop de anderen ook daarheen wilden om te kunnen plunderen.

Voor al het verhaal van de timmerman, die onderdook, doet onze gedachten weer uitgaan naar de Duitse bezetting van 10 jaar geleden.

E. **PELINCK**

‘DE PRIJSBEHEERSING TIJDENS HET BELEG VAN LEIDEN

In tijden van oorlog en schaarste is het een der taken van de overheid prijsregelend op te treden, ten einde het volk te beschermen tegen hen, die uit de algemene nood, geldelijk voordeel voor zich zelve trachten te vergaren. Dat zulks in de jaren 1573—74 tijdens het beleg van Leiden door de vroedschap van die stad reeds is geschied, zal menigeen niet vermoed hebben.

Bij het lezen van deze episode uit onze Vaderlandse geschiedenis vond ik enige bepalingen van prijsregeling genomen door het bestuur van de belegerde veste, die ik gezien de prijzenpolitiek van voor- tijdens- en na de laatste oorlog, de moeite waard acht vermeld te worden.

Van 21 October 1573 tot 2 Maart 1574 hadden de troepen van VALDEZ, de Spaanse bevelhebber, Leiden reeds belegerd, toen **LODEWIJK VAN NASSAU** in Duitsland troepen verzamelde om een inval in de Nederlanden te doen. Don **LOUIS DE REQUESENS**, de landvoogd des Konings had nu behoefte aan troepen, zodat 2 Maart 1574 VALDEZ het beleg voor Leiden opbrak en met zijn overige troepen optrok naar de Maas en daar, daags nadat **LODEWIJK VAN NASSAU** op de Mokerhei was verslagen, aankwam.

Onder leiding van de Burgemeesters **PIETER ADRIAANSZ.**,¹⁾ **C. VAN NOORDEN**, **C. BROUWER** en **J. I. HALFLEIJDEN** werden binnen Leiden opschrijvingen gedaan van de voorraad en gezorgd voor goed toezicht op de prijs van boter, kaas, melk, eieren, zout, maar vooral van het brood²⁾.

Op 29 Mei werden reeds door aflezing de volgende levensmiddelen aan een vaste verkoopprijs onderworpen; bepaald werd, „dat het stukje boter 4 stuiver, de karnemelk 1 duit „en de wei 1 penning per pint zou gelden”³⁾.

¹⁾ Beter bekend bij zijn bijnaam VAN DER WERFF.

²⁾ P. J. BLOK, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* 111, blz. 49.

³⁾ J. VAN VLOTEN, *Leidens Belegering* en *Ontzet in 1573 en 1574*, blz. 109.

Reeds enige dagen later was de vroedschap blijkbaar genoodzaakt de volgende prijsvoorschriften uit te vaardigen:

„dat roggebroot van claeren rogge gebacken wesende, van „8 pont voor 3 stuyver, ende wat mit gerst es gemengt 2 „stuyver, des dat zelve geteykent moeten wesen met een „boven het gewone merck van de backer.

„Het viertgen terwen broot van de beste terwe 2 stuyver:

„t minste 3½ groot;

„de stukken boter binnen deser stede gewonnen 4 stuyver,

„het groot pont tonneboter 6 stuyver, de halve vaten boter „, 28 gulden;

„Het pont koyen caese 1 stuyver, het pont nieuwe molcker- „sche caese 5 stuyver.

„Het pont oude woersche ofte stolkcsche kaes 2 stuyver;

„de pinte zoete melck ½ stuiver, de pinte karnemelck 1 duit.” ¹⁾

Op 15 Juli werd er omtrent de zuivel voorgeschreven, dat niemand zijn zuivel binnenshuis verkopen mocht, maar die openlyk in het Boterhuis bij de Waag en nergens anders ter markt moest brengen. (Het kennelijk achterhouden en onder de toonbank vandaan verkopen, zoals wij dat de laatste oorlog gekend hebben, was blijkbaar toen ook reeds in zwang.)

Strenger en onaangener en van meerdere nood getuigende was het gebod, op de eerste der volgende maand afgekondigd, om voortaan geen zoete melk meer te verkopen, maar die tot boter of kaas te karnen, zodat er geen andere dan karnemelk verkrijgbaar was.

Ook in die dagen had men reeds personen, die zich zelf of een ander op maatschappelijk niet gerechtvaardigde wijze in het goederenverkeer tussen voortbrenger en verbruiker inschakelden met gevolg, dat daaruit een verhoging van prijs voortvloeide ²⁾.

Want tegelijk met de verordening op de zoete melk werd tegen een misbruik in de groentehandel voorzien, „dat in het belang van de weiniger beurs en tot grooten achterdeele van de schamele gemeente” in zwang begon te komen. Er hadden zich namelijk enige „voorcoopsters” opgedaan, die de „Warmoesvruchten” van de tuinders zelf „incoopende” en ten duurste weder verkochten; „eene begeerlichheit”

¹⁾ C. TOGTELOO, *Leidens nood en ontzet in 1574*.

²⁾ Art. 5 *Prijsvormingsbesluit 1941*.

waartoe zij door „een onmatige gierigheid misleidt” werden, maar waaraan men reden vond dat immers „in dezen tyt des noots” een eind moest komen. Men bepaalde, dat gedurende het beleg alle verkoop van groenten zou verboden zijn op verbeurte van 20 Stuiver voor de koper als wel voor de verkoper, die daaromtrent door de schout onder ede mochten genomen worden ; zodat „omme de gemeente contentement te geven” de warmoesluyden de vruchten hem bij de Heere verleent , „selve moeten vercopen of bij enige bruykers ‘t haeren pericule ende costen doen vercopen” ¹⁾).

Vier dagen later stelde men de tuinders daarenboven nog de navolgende prijsbepaling voor de tijd van het beleg; zij moesten : „‘t hondert groote bantwortelen, te weten zeven groote wortelen in het bos, niet hoger verkopen dan acht stuyvers, dat is drie bossen groote wortelen om een oortgen en „‘t middel bare bant”, tot zeven in het bos, om zes stuyvers, dat is „vier van die bossen om een oortgen, op boete van 20 Stuyvers.”

Ook mochten zij „anders geen bant binden ofte vercoopen dan voorgeschreven” stond, op verbeurte der wortelen, ten voordeele der armen: zij zouden verder van ‘s morgens zeven tot ‘s middags één, en van ‘s middags één tot zevenen, of zelf op de markt zitten met hun groenten of „andere bruyksters om haer arbeidsloon in heure plaetse mogen stellen”.

Tijdens dit eerste beleg besloten de heren van den gerechte dd. 19 November 1573, „alzo tot kennisse van de goeemeente gecoomen es, dat veele ende verscheyden persoonen de eetbare spysen ende waeren verdienen ende tot meerder prys willen vercoopen, dan die voir den tot des bijcompsts van den vyand waeren te becoemen, ende den begeerenden geesten een maet behoort gestelt te worden, tot vertroostinge van de armen ende behoefligen ende mede tot zoulagemente van de soldaten, begeerende hunne eygen coste te doen; soo est dan die van den gerechte geordineert hebben ende ordineert bij desen, dat nymant, van wat state, qualiteit ofte conditie hy zy, zyn coorn, gewas, broot ende andere navolgende eetbare spasen ende andere waeren hooger en sal moogen vercoopen, dan de navolgende tax ende waerdinge hiernaer verclaert” tot de volgende maatregelen:

¹⁾ J. VAN VLOTEN, *Geschiedenis van het Beleg en Ontzet van Leiden in 1574* blz. 122

Een zack van d'alderbeste Zeeuwsche ofte hierlantsche tarwe	tot 78 stuyver	
„ „ „ „ rogge	„ 48	„
„ „ „ „ roede tarwe	„ 64	„
„ „ „ „ gerste	„ 28	„
Vier achtendeelen haver	„ 30	„
Een maetje havergort	„ 1	„ 1 doyt
Die coppe gist	„ 4	„
Het vat zeeps	voir 18	Gulden
Halve, vierend. ende acht. nae advenant het pont		
vandeyen	„ 1½	stuyver
Het pont kaersen	„ 2	„ 2 doyt
Een halfvat van de beste roede boter	„ 22	Gulden
Vier- en acht- nae advenant; het gewoonlijk pont		
vandeyen	„ 9	groot
Een stucke ofte hoy boters	„ 5	„
't pont vande alderbeste nieuwemelckercaese	„ 3	„
„ „ „ „ middelbaere	„ 11	doyt
„ „ „ „ witte ofte groene men-		
gende caese, daer schapen melck inne es	„ 1	stuyver
Een pint zoete melck	„ 6	penn.
„ „ karnemelck	„ 1	duyt

Op 28 Januari 1574 werd omtrent de prijs van de eetwaren enz. het navolgende afgelezen, waaruit blijkt dat de prijzen iets waren gestegen:

Die coppe gist	tot VI st.
Het vat zeeps	„ XIX gld.
Den hennip olye tvat	„ XXXV gld.
„ raap „ „	„ XXX „
„ boom „ „	„ XII „
Het pont caersen	„ 11 st. I oort.
Het half vat van den alderbeste roede boter	„ XXIV gld.
ende het gewone pont boter	„ 5 st.
een stuck witte of hoy boter	„ 5 gr.
't hondert nieu-molkerse kaese	„ 7 „ X st.
't pont	„ 1 st. 3 p.
't hondert gemeynde kaese wit of groen	„ V gld.
't pont van de alderbeste witte ofte groene men-	
gende caese, daer schapenmelck inne es	„ 1 st. 2 p.
't hondert van koyen caese	„ 111 gld. XV st.
't pont koyen caese witte of groen	„ x111 p.

Blijkbaar was de prijs van „een stuck witte of hoy boter” te laag gesteld want op 4 Februari 1574 werd deze prijs verhoogd tot 5½ groot.

„De „Leydenaars” van die dagen betoonden, naar getuigenis van allen, die ons de gebeurtenissen van het gedenkwaardige beleg hebben medegedeeld, niet slechts de grootste nalatigheid om zich van de nodige leeftocht te voorzien,

maar zij lieten de schansen, die door **VALDEZ** rondom de stad waren opgeworpen, zoals ze waren, zodat **VALDEZ**, toen hij ten tweeden male voor de stad verscheen op 26 Mei 1574, niet anders behoefde te doen, dan de 22 schansen rondom de veste te bezetten, waardoor de stad van alle kanten weer ingesloten was ¹⁾).

Na de hervatting van het beleg vinden we de volgende bepalingen.

Bij het venten van uien moesten de tuinders „acht ayunen in het bos binden, gelyck het bant, twelck onder den officier berustende ende heur lieden vertoont” was en anders geen; „ofte die grooten slach an ayunen niet en (hadden) moesten 't selve met het meerdere getal (goedmaken). Zij waren verder gehouden „'t hondert van alzulcken bant (bos) te geven om vijf stuyvers en niet duylder” hetgeen hierop neerkomt, dat uien in bossen van acht bij elkaar gebonden, volgens model bij de schout voorhanden en kleinere uien moesten de omvang door het grotere getal aanvullen, terwijl honderd van zulke bossen niet hoger als 5 stuivers verkocht mochten worden.

Ook het bierbrouwen werd tijdens het eerste en het tweede beleg vanwege de grondstoffen (graan) beperkt en werd ook aan een vaste prijs onderhevig ²⁾).

Dat men ook in die tijd profiteurs vond, die van de algemene noodtoestand profijt trokken, bewijzen de prijzen, die op het einde van September 1574 in de, men zou nu zeggen, zwarte handel betaald werden.

„Een pond boter, zo men het kon bekomen, gold vijftien, een pint zoetemelk vier, een ei twee, een wortel twee, een peer of appel anderhalven, een koolstronk een halven stuiver. Voor een zak tarwe werd twee honderd gulden geboden” ³⁾).

Ik vermoed, dat de overheid der stad ook in die dagen de prijsopdrijvers, wanneer zij gevat werden, duchtig aan de tand heeft gevoeld en dat de goederen die zij tegen een te hoge prijs verkochten, werden inbeslaggenomen om ten algemenen nutte te worden verdeeld.

H. J. A. V.

¹⁾ **W. J. F. NUIJENS**, *Geschiedenis van het Beleg en Ontzet van Leiden in 1574*, blz. 39-43.

²⁾ Aflezing 15 Augustus 1574.

³⁾ **NUIJENS a.w.**, blz. 72.

DE KAART VAN HAGEN

Evenals enige jaren geleden uit een toevallige confrontatie met een unicumprint van het ontzet van Leiden een studie over de eerste gedrukte plattegronden van deze stad voortkwam ¹⁾, zo richtte ook een afrekening betreffende de bekende kaart van HAGEN opnieuw onze aandacht naar dit speciale gebied van de afbeeldingen van Leiden en wel in het bijzonder ten aanzien van de door Ir J. J. TERWEN bij de voorbereiding van de VAN DER HELM-tentoonstelling in 1952 geopperde vraag, wie nu eigenlijk de tekeningen voor HAGENS prenten gemaakt had.

Reeds spoedig werd het ons evenwel duidelijk, dat dit onderzoek niet alleen tijdrovend was, maar ook, dat wij ons niet konden beperken tot deze kaart met het stadsprospect, de negen stadsgezichten en de wapens van de stad en van de burgemeesters, want onvermijdelijk moest een ouder prospect erbij betrokken worden en wel omdat dit in 1670 voor een zeer belangrijk deel werd gecopieerd !

De kaart van PIETER BAST uit 1600 en de daar grotendeels op teruggaande kaart van BLAEU van ca 1648 ²⁾ kunnen hier slechts in het voorbijgaan worden aangeduid. Evenmin is het in dit bestek mogelijk het zowel door aantal als door afmetingen zeer omvangrijke materiaal te behandelen, dat bestaat uit een aantal getekende plattegronden, welke gediend hebben voor verschillende doeleinden als stadsuitbreiding, vestingbouw, waterverversing en andere stedenbouwkundige kwesties, hetgeen anders ten aanzien van de vraag of men hier telkens nieuwe opmetingen maakte, dan wel steeds met dezelfde gegevens werkte, zeker interessant zou zijn ³⁾. Wij volstaan met te wijzen op FOCKEMA ANDREÆ'S opmerking, dat ORLERS voor zijn Beschrijving van Leiden

¹⁾ Leids Jb. 1948, blz. 94 e.v.

²⁾ Zie B. VAN 'T HOFF in Tijdschr. v. Geschiedenis 60 (1947/'48) blz. 408. In coll. Bode1 NJENHUIS (U. B. Leiden) 14 nr. 13 afdruk van Bast met vierde vergroting, andere Burg en 1.0. Stedenmaagd. — Er zijn 2 verschillende platen van BLAEU, alsmede in het Rijks-prentenkabinet te Amsterdam proefdruk zonder de Marekerk.

³⁾ Het hier besproken materiaal bevindt zich in het Gem. Arch. te Leiden. De nummering verwijst naar de huidige handcatalogus. „Oud” = J. C. Overvoorde, Cat. v. d. prentverz. der gem. Leiden (1906). — De hier bedoelde stedenbouwkundige tekeningen zijn o.m. : nr 245-247. 261, 269—271 (oud : 50—52, 66, 74-76).

van **1614** een zuivere plantekening gebruikte ¹⁾ en wel van **JAN PIETERSZ Douw** ²⁾ met bovenaan — we mogen dat niet vergeten — een prospect uit het Zuiden.

Wat de archivalia vertellen

Ruim een halve eeuw later op 28 December 1667 krijgt zijn kleinzoon ³⁾, „**JAN Douw, lantmeter**”, opdracht „een perfecte grontcaerte van de stad (te) maken” (Burg. en Ger. Dgb. E. f. 35 v.).

Gaarne zouden wij willen aannemen, dat dit een eerste voorbereiding voor de nieuwe kaart zou zijn, maar het blijkt, dat de in die zelfde maand overleden commandeur van de binnenwacht, **PIETER PARETH**, reeds een kaart van de stad had gemaakt (zie Bijlage).

16 Januari 1669 ontvangt zijn weduwe 120 gld. als een „remuneratoire vereeringe . . . soo over de kaerte van de Stadt Leyden bij de voornoemde **PARETH** gemaakt en bij zijn weduwe aan burgemeesteren in haere vergaderinge overgegeven, als over de extra ordinare moeyte en diensten bij de selve in zijn leven te nutte en voordele deser stede gehadt en gedaen’ ⁴⁾).

Wij vermoeden, dat de kaart van **PARETH** niet naar de zin is geweest, maar dat men de weduwe van deze trouwe burger, die tevens in de kringen der regering geparenteerd was, op enigerlei wijze heeft willen helpen.

Bijzonder vlot gaat het voorbereidend werk van de kaart anders niet, want eerst **28** Juli 1669 dus anderhalf jaar na de opdracht aan **Douw** ⁵⁾ is men zo ver, dat burgemeester **GROENENDIJK** commissie krijgt de kaart op een plaat te doen snijden en „’t selve op ’t aller onkostelijkste (d.i. zo

¹⁾ S. J. **ROCKEMA ANDREÆ** en B. VAN ’T **HOFF**, Geschiedenis der kartografie van Nederland (1947), blz. 74.

²⁾ Zie over deze merkwaardige man: Nw. Ned. Biogr. Wb. 11 en J. W. **VERBURGT** in L. Jb. 1934 blz. 18 e.v.

³⁾ Uit het feit dat de kaart door **JOHAN Douw DE JONGE** gemerkt is (zie blz. 120 bovenaan) zou dit de kleinzoon **JOHAN** (1642—1690) en niet de zoon **JOHAN** (1605—1682) moeten zijn.

⁴⁾ Burg. en Ger. Dagb. E f. 45 v; Thes. Ord. 25 Jan. 1669 f. 213 v.; not. Burgem. A f. 6.

⁵⁾ De Thes. Extra ord. betaalt hem 19 Oct. 1669 742 gld en 1 st. over ’t caarteeren van de Stadt Leyden en over ’t doen van verscheide meetinghe tot dienst derselver stede volgens specificatie enz.

goedkoop mogelijk !) en curieuse te laten doen aanbesteden." ¹⁾. Maar pas ruim een jaar later, 24 Augustus 1670, blijkt de „schepen **BLAEU** te Amsterdam", de bekende uitgever van kaartwerken, het maken van de kaart te hebben aangenomen voor f. 1000.— ²⁾. Men wordt dan ook ongeduldig, want 13 October (Not. Burg. A f. 76) worden de twee stadssecretarissen „gelast van nu afaen zonder nader of speciaelder ordre te bezorgen dat de chaerte van der stadt aen N. **BLAAUW** tot Amsteldam aenbesteldet magh werden, bevordert en eindl. afgedaen".

3 November krijgt zekere **ROELAND WIJMAN** 40 gld en 12 st., te weten 23 gld. voor 4 dagen uittekenen van gedeelte van de stad tot het maken van de nieuwe kaart en f. 4 voor assisteren bij zeker persoon en 12 gld. 12 st. voor onkosten volgens ordonnantie van burgemeesteren van 27 October (Thes. Ord. 1670 f. 225). Wat dit uittekenen geweest is, zal straks nog een punt van overweging uitmaken.

Mr **ABRAHAM TOORENVLIET**, die telken jare burgemeester-wapens, decoraties enz. voor beeldhouwers e.d. ontwerpt, ontvangt 7 November 157 gld en 18 st. over 't geene hij verdient heeft met het teykenen van Stadtkaat (Thes. Extr. Ord. 1670 f. 127).

Het duurt echter weer tot October 1672 voor **BLAEU** zijn eerste f. 400 ontvangt (Not. Burg. A f. 148) en tot Augustus 1674 voor de gehele nota betaald wordt (t.z.p. f. 193). Wel wordt er besloten te betalen, maar het bedrag bleef oningevuld.

Uit een overigens niet gefiatteerde nota van **BLAEU** ³⁾ blijkt niet alleen, dat de kosten aanzienlijk hoger liggen dan de eerst genoemde f. 1000.—, maar tevens wordt het duidelijk, dat **BLAEU** eigenlijk de functie van makelaar, promotor of organisator heeft gehad, want zoals we uit het volgende zien, liet hij zowel het graveren, als het drukken door anderen doen, terwijl ook de verkoop geheel in handen van de stad werd gehouden. Dat wij deze afwijkingen niet in de burgemeestersnotulen terugvinden, is zeer wel verklaarbaar door het feit, dat de zaak immers door de beide secretarissen zou worden afgedaan.

¹⁾ Not. Burg. A f. 38.

²⁾ Not. Burg. A f. 71. — In het bestedingboek van deze jaren is echter niets te vinden.

³⁾ Secr. arch. na 1575 no 1050a.

In de eerste plaats de nota van de graveur HAGEN aan
BLAEU :

Anno **1674 10 Julius. Mein** heer JAN BLAUW debet van decaerte voer
de **herren** burgemeesteren van Leyden.
Voor 4 **plaat**en van de stadt in **plano** f 400
Voor 4 **plaat**en mit wapens „ 210
Nogh 8 **plaat**en (kennelijk de gezichten) het stücke 36 . „ 288
Nogh 3 **platen** van de stadt in **perfiel** „ 240
An koper voer **schooten** „ 63.—19
Voor het schirent (schuren) van de **Platens** „ 25.—10

f 1227.— 9

UE Dinstwillig

CHRISTIAEN v. HAGEN

Deze nota heeft BLAEU in de volgende rekening verwerkt:

De EE Grootachtbare **Heeren** de **Heeren** Burgemeesteren
en regeerders der stadt Leyden **debent** Ao 1674 voort snij-
den van de stadt Leyden volgens rekeningh van C. HAGEN f 1227.9.—
Adii 9 Jan. voor 3 boeck groot atlas papier tot het **mae-**
cken van proeven aen de plaatsnijder VAN HAGEN **ge-**
levert „ 3 —
11 Junii **voor** 2 boeck idem te **gebruicke** „ 2 —
27 ditto voor 8 riemen groot **altas** papier **gelevert** aan de
drukker JAN CARELSEN volgens ordonnantie . . „ 240
24 July — g riem kleyn **mediaen** fijn **gelevert** als boven a
gglp.riem „ 81 —

f 1553.9.—

Van hare EE Grootachtbaerheden ontfangen door **CHRIS-**
TIAEN VAN HAGEN adii december 1672 „ 500 ¹⁾

restant f 1053.9.—

JOAN BLAEU als procuratie hebbende
van mijn Moeder.

Ook is bewaard gebleven in de bijlagen van de thesaurier
ordinaris (en thans bij het voorgaande stuk gevoegd) de
wel gefiatteerde, doch pas een jaar later betaalde nota
van de drukker JAN CARELSEN, welke zo belangrijk is,
omdat daar de grootte van de oplaag en ook enige correcties
uit blijken.

¹⁾ BLAEU weet het blijkbaar niet meer precies, want volgens de reke-
ningen van de stad (zie boven) werd toen slechts f 400.— betaald.

3 November 1674 voor het drucken van 10 groote platen	
op elck 500, het honderd a 4	f 200
Voor 8 kleine platen 500 op elck, het hondert a f 2	„ 80
130 van een groote plaet waerin nae datem wat te ver-	
anderen is geweest te weten 1 brugh	„ 5.3
noch op elck kleine plate 12 afdruck maecken saamen 96	
afdrucken	„ 1.19.—
1675 op 3 groote plate die onder aen de stadt komen op	
elk 75 maeckt samen 225 afdrucken	„ 9
op het platie van de nieve fonderde kerck nae het veran-	
deren van de plaet gedrukt 300 het hondert a 2	„ 6
noch van de kleyne platie op elck 25 afdrucken maeckt	
samen 200	„ 4
25 afdrucken maeckt samen 200	„ 4
een riem kleyn pampier	„ 3.3.—
voor de kas daar de konst in is	„ 2.10.—
VOOR 3 slooten : van 12,1 van 6,1 van 2 st.	„ 1
op de verste reise von kruyen naeds schut	„ 1.5.—
	soma f 314.—
in begin van ianuri 1675	
hier op ontfangen sama	„ 200
	rest noch soma f 114

Uw E. DW Dienaer
JAN KARELS

Volgt ordonnantie overeenkomstig Z. f. 34 (16.10. 1675).

Het lange tijdsverloop, hetwelk nodig was voor het drukken, kan wellicht verklaard worden door de brand van 23 Februari 1672, waarbij BAEUS drukkerij in vlammen opging, als mede door de dood van JOAN BLAEU (28 Dec. 1673), welke laatste gebeurtenis ook verklaart, waarom zijn zoon JOAN namens de weduwe tekent.

De rode December 1674 wordt besloten, dat de kaart verkocht zal worden : 't geheel f. 4., de kaart in 't plat 2 gld. 6 st., de kaarte v.d. stadt onder (d.i. het prospect) voor f. 1., de ornijder (dat zijn de afzonderlijke gebouwen) 2 st. 8 penningen, de wapens 15 st. ¹⁾). Verscheidene personen krijgen de kaart als geschenk: Dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland, de raadsheren de BYE en GOOL. Op iedere hal; voorts iedere capitein van de schutterij, de weduwe MEERMAN (een van de 4 burgemeesters uit 1670, wier wapens bovenaan staan) en ten slotte het waterschap Woerden ²⁾).

¹⁾ Op 12 Dec. 1677 besluit men de grote kaart voor f 3.— en de kleine voor f 1.— te verkopen.

²⁾ Notulen Burgem. A f. 204.— KRAMM (Levens en Werken der Holl. en Vl. kunstschilders 11, blz. 629) zag een exemplaar op het stadhuis te Delft.

De kaart was wellicht wat omvangrijk, want 25 Juni 1675 ontvangt de graveur **CHRISTIAEN HAGEN** wederom betaling (Thes. Ord. 1675 f. 255) voor de „cleyne caerte”.

nota van 8 Juni 1675 van HAGEN voor burgemeesteren van Leiden.	
Voor de kaart bedongen	f 315
An koopert darto	„ 49 (doorgehaald)
voor een riem papir	„ 14
voor het voorandernt	„ 57
voor onkosten en vor seymde teyt tot Leyden	„ 39
voor twee kaarten geplackt en afgezet . . .	„ 8
	f 499

Volgt: Ordonnantie ter grootte van f. 425 (volgens ordonn. boekZf. 21.)

Dit maal is **BLAEU** blijkbaar geheel uitgeschakeld en is **HAGEN** de man, waar men alles mee afrekent, ook het drukken.

Het zal deze kleine kaart zijn geweest, welke volgens de notulen van Burgemeesteren van 15 Juli 1675 (f. 221) aan alle predikanten van de Neder- en Hoogduitse, de Waalse en de Engelse Gemeente werd geschonken.

Men wilde de zaak nu geheel in eigen hand nemen, want 12 Oct. 1675 (Thes. Extr. Ord. f. 115) krijgt **HAGEN** „91 gld. 10 st. over inkoop van een drukpers met zijn toebehoren voor de stadt gekoft tot het drukken van stadtscaerten”, terwijl 4 Januari 1676 (Thes. Extr. Ord. 1676 f. 104) **AERNOUT DOODE** 157 gld 10 st. krijgt voor „het drukken van de groote en kleyne stadt caerte”.

Ten slotte werd er nog blijkens het Ordonnantieboek van de Thes. Ordinaris (Z. f. 81) op 5 September 1676 een nagekomen rekening van de weduwe van de stadsmeestertimmerman **WILLEM VAN DER HELM** gehonoreerd „van 't gunt wegens 't afsetten (d.i. kleuren), drukken en andere onkosten gevallen (is) op 't maecken van des stadtscaerte ingevolge van de quitantie etc”. — Ja ! hadden we die in de bijlagen helaas onvindbare quitantie maar ! We zouden wellicht heel wat minder onzeker zijn t.a.v. de opgeworpen vraag of **VAN DER HELM** heeft meegewerkt aan deze voor Leiden zo uiterst belangrijke kaart.

Maar ook verder doen zich ruimschoots vragen voor zoals: Is de uit Bremen geboortige en blijkens zijn nota's de Nederlandse taal maar matig beheersende plaatsnijder **CHRISTIAEN VAN HAGEN** behalve als graveur ook als tekenaar verantwoordelijk voor deze kaart ? Wat deed **PARETH** en waaruit bestond

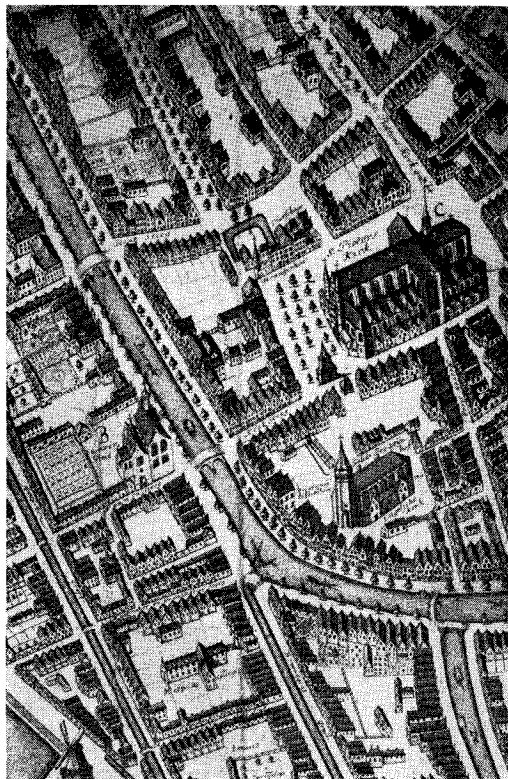


Foto Gemeentearchief

DETAIL PROEFDRUK „GROTE HAGEN”. — Gemeentearchief nr 279. — De architectuur der voornaamste gebouwen op enkele punten met de pen verbeterd. Ook opschriften met de pen.



Foto Gemeentearchief

DETAIL VAN „GROTE HAGEN” De voornaamste gebouwen gecorrigeerd (doch acadcmietoren nog midden op het dak). S.B. Toren Bagijnhof (Un. Biblioth.) Gracht op het Gerecht vervallen.

het uittekenen door ROELAND WIJMAN en welk aandeel had de landmeter DOU in de voorbereiding ?

Welke kaarten bewaard zijn

Een getekende plattegrond van DOU, welke betrekking had op deze kaart, hebben we niet kunnen vinden, zodat we moeten aannemen, dat deze bij de voorbereiding (mogelijk bij de brand bij **BLAEU**) verloren ging ¹⁾.

Onder nr 276 (oud: 80) wordt een plattegrond van de stadsomvang van 1659 bewaard met enkele schetsmatige aanduidingen van voorname gebouwen. Enige spelfouten als Galckwater, Brandewinsteeg en Attergraft zou op vreemde herkomst kunnen duiden, zodat het niet uitgesloten is, dat we hier met de kaart van de uit Genève afkomstige **PARETH** te doen hebben ²⁾.

Dan is er een proefdruk van de kaart van **HAGEN** (nr 279, oud: 83), waarin echter de voornaamste gebouwen een opmerkelijk slechte, geheel van de latere staat afwijkende uitbeelding vertonen. Links boven is een kennelijk uit een oudere kaart gesneden cartouche geplakt met het adres: A Amsterdam chez **HENRY HONDIUS**. In de verder blanco cartouche is geschreven: Lugdunum Batavorum vulgo Leyden. Er zijn kleine correcties met de pen aangebracht, zoals de dakruiter van de Pieterskerk en het dak van de Academie. Ter rechterzijde, buiten de Hoogewoerdspoort heeft men op deze proefdruk schuiten getekend. De namen van de straten en grachten zijn eveneens met de pen toegevoegd.

Een tweede proefdruk (no 278, oud: 82) vóór alle letter en ook vóór alle bijwerk vertoont in rood krijt nieuwe plannen voor de versterkingswerken, ook aan de Westzijde, waar zij nimmer werden uitgevoerd. De architectuur der hoofdgebouwen is thans aanzienlijk verbeterd tegenover de eerste staat. Zij zijn veel beter en vooral veel rijziger getekend ³⁾.

¹⁾ Met het oog op het door de graveurs toegepaste doordrukken waren deze tekeningen veelal op dun papier getekend, hetgeen vooral bij zulke grote lappen conservering waarschijnlijk ook zeer bemoeilijkt heeft.

²⁾ De schaal is iets kleiner dan de kaart van **HAGEN**. De stad is door kleuren in verschillende wijken verdeeld geheel overeenkomstig de **vendel**-verdeling (verg. Sted. Prentverz. 288 (oud: gr), hetgeen de herkomst van **PARETH** zou steunen, maar niet het doel van een nieuwe kaart.

³⁾ Wel zij opgemerkt, dat bijvoorbeeld het boterhuis en de waag, alsmede de Pieterskerk (behalve dan bij de laatste de dakruiter) onveranderd bleven.

We mogen uit het feit, dat de eerste staat zulke slechte architectuur laat zien, welke later verbeterd werd, wel aannemen, dat VAN DER HELM de eerste kaart zeker niet verzorgde, doch mogelijk wel corrigeerde.

De definitieve staat van de kaart zelf heeft als bijwerk: links boven: cartouche met octrooi van 12 Juli 1675 voor de tijd van 15 jaar ¹⁾; rechts boven: cartouche met schaal en „... Afgemeten en Afgeteykent door JOHAN Douw DE JONGE”; links onder: de aanwijzingen van de namen van straten en gebouwen en rechtsonder: de namen van schout en 40 raden. De allegorische figuren, welke deze aanwijzingen vergezellen, zijn van een sobere aard.

Het stadsprospect en zijn voorgangers

Alvorens het aan de onderzijde van de kaart aangebrachte stadsprospect uit het Zuiden nader te beschouwen, moeten we eerst onze aandacht schenken aan zijn onmiddellijke voorganger, waarbij wij de profielen of prospecten van PIETER BAST uit 1601 en bij ORLERS uit 1614 slechts weer terloops noemen.

In de tijd, dat BLAEU zijn stedenatlas omstreeks het einde van de tachtigjarige oorlog liet verschijnen, is er een prospect van Leiden van vier grote bladen in druk verschenen en wel gezien uit het Zuiden (nr 2985; oud: 587). Links staat PALLAS naast een cartouche in kwabstijl met twee lezende putti en een opdracht door JACOBUS SAVRY aan de stadsbestuurderen van 1646/7. Het adres luidt: „'t Amsterdam bij JACOB SAVRY exc. 1647.” Iets meer naar rechts, onderaan in de voorgrond: Nobilissimo viro CL Riveto in venter (sic). De namen der voornaamste gebouwen, ook die van particulieren, zijn in de lucht genoteerd. De stoffering is aardig en vertoont de costumes uit de tijd. De architectuur is redelijk, behalve bijvoorbeeld een detail als de bekroning van de zuidelijke kruisbeuk van de Hooglandse kerk, welke als bijkans uivormige toppen zijn weergegeven. Het meest rechtse (vierde) blad is buitengewoon belangrijk, omdat het ons de situatie aan de Oostzijde van de stad, tussen Nieuwe

¹⁾ Op de nog bewaarde koperen platen is het octrooi vervallen en vervangen door een windroos. Aldus kan men nagaan of het al dan niet oorspronkelijke druk is.



„DE KLEINE KAART VAN HAGEN” (1675).

Foto H. Kleibrink

Gemeentearchief. — Naar de „Grote kaart van Hagen”, vermeerderd met de gezichten van de stadspoorten.



„DE GROTE KAAFT VAN HAGEN” (1670).

Foto H. Kleibrink

Prent. Sted. Museum „De Lakenhal”. — Het prospect onderaan werd, behalve de nieuwe bolwerken op de rechterhelft en de uitleg van 1659, eveneens rechts, grotendeels gecopieerd naar de prent van 1647. — Academietoren op prospect en gezicht boven de Noord-gevel; op kaart (verg. detailafb.) midden op dak.

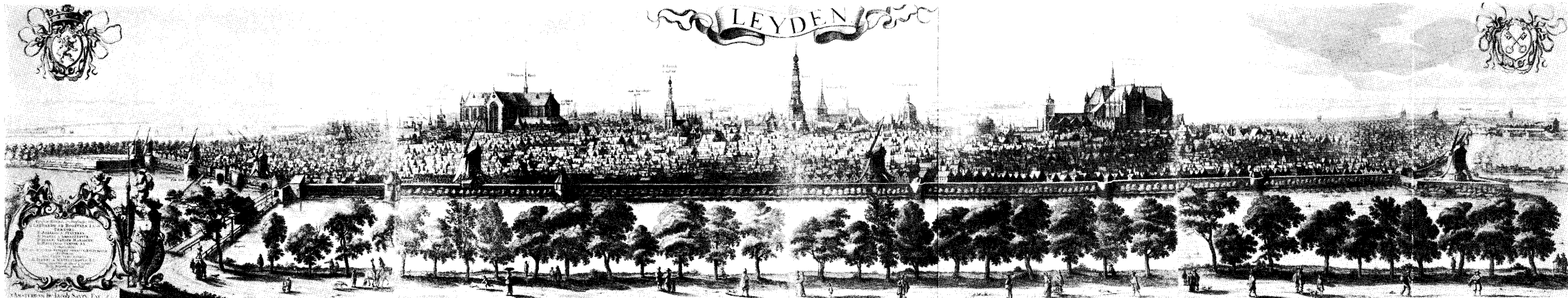


Foto H. Kleibrink

GEZICHT OP LEIDEN UIT HET ZUIDEN. — Prent van 1647 naar tekening van CLAUDE RIVET van 1640. — Gemeentearchief Leiden nr 2985. — Links Koepoort; voorts oude stadsmuren met o.m. de toren Oostenrijk. Rechts bolwerk vóór de v.m. Hoogewoerdsport (waar thans de Wielmakerssteeg op de Hogewoerd uitkomt). De vestwal aan de Oostzijde werd na 1659 Heerengracht.

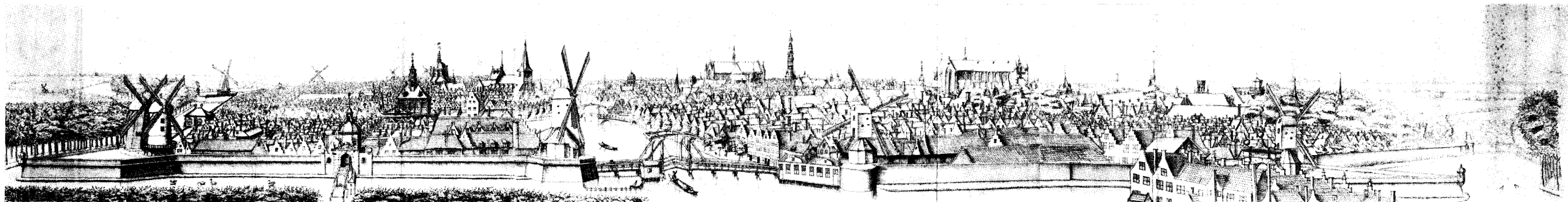


Foto H. Kleibrink

GEZICHT OP LEIDEN UIT HET WESTEN (ca 1670). — Pentekening Gemeentearchief nr 3007. — Links op de voorgrond de Morspoort, waarachter Blauwpoort, Marekerk en Vrouwekerk. In het midden Galgenwater met Lange Houtenbrug, waarachter Bostelbrug, Hooglandsekerk en Stadhuis-toren en meer naar rechts torentje van de Saaihal, Pieterskerk met klokhuis, Bibliotheek (tevens Engelse kerk; voorheen Begijnhofskerk). Rechts op de voorgrond Witte Binnen- en Buitenpoort, waarachter Academie (zonder toren, dus vóór 1670).

en Oude Rijn laat zien na 1644 en vóór de laatste uitbreiding van 1659. Ook krijgt men een goede indruk van de oude Hogewoerdspoort ter hoogte van de Kraaijerstraat.

Een betaling op 23 April 1640 (Thes. Ord. Ordonn. boek N f. 193) van 150 gld. aan CLAUDE RIVET „voor de presentatie van afteyckeninge van dese stadt Leyden by syne E. mette penne gedaen aen dese Stadt geleverd”, geeft de verklaring van het ietwat duistere opschrift.

Het moet RIVET memoreren als de tekenaar. Hij was de in 1646 overleden zoon van de bekende theoloog ANDRÉ RIVET, CLAUDE, 1641 gehuwd met de Leidse hoogleraarsochters GEERTRUID VAN BURGERSDIJK, en „edelman ordinaris” van FREDERIK HENDRIK ¹⁾.

Naar deze prent is een copie (nr 2984; oud: 586) van veel mindere kwaliteit gemaakt, eveneens gemerkt Nobilissimo viro CL RIVETO inventer, waarvan thans de verdere opdracht is van CLAES JANSZ VISSCHER, terwijl de kaart gedrukt is bij J. BLAEU. De vier bladen zijn genummerd 1-4.

Van deze tweede uitgave bezit het archief een met de hand gekleurd exemplaar, dat bovendien onderaan een strook heeft met een gedrukte tekst in het Nederlands, Latijn en Frans over wetenswaardigheden betreffende de stad, gedrukt bij CL. J. VISSER 1650 ²⁾. Bovenaan is een zwarte strook met vergulde letters bevestigd, welke sterk herinnert aan het in 1614 door WILLEM JANS (BLAEU) uitgegeven profiel van Venetië ³⁾.

Men heeft nu deze prenten van 1647/50 geheel gecopieerd in een pentekening, zelfs inclusief stoffering en de cartouche met Pallas (no 2988; oud: 589). Er zijn echter ook enige noodzakelijke aanvullingen aangebracht. De nieuwe uitleg van 1659 aan de Oostzijde van de stad, dus rechts, is namelijk volledig toegevoegd, waarbij men het oostelijke aanzicht van de stad zeer handig naast het zuidelijke heeft geplaatst.

De tekenaar heeft, in tegenstelling tot de hiernaar uitgevoerde prent van HAGEN, de Koepoort nog niet gemoderni-

¹⁾ Verg. de beide dissertaties van respectievelijk H. J. HONDERS en A. J. VAN OPSTAL over ANDRÉ RIVET.

²⁾ Het onderschrift gaat waarschijnlijk op een oudere tekst terug, want ORLERS uitgave van 1614 wordt aangehaald en niet die van 1641.

³⁾ Afgebeeld cat. „de Blaeu's”, Amsterd. Hist. Museum 1952 nr 106.

seerd, maar wel ziet men duidelijk **VAN DER HELMS** fraaie academietorentje doch . . . midden op het dak en niet aan het noordelijke einde van het gebouw, een fout, welke wel in Hagens prent hersteld werd maar niet in de kaart !

De gehele tekening, die in potlood ook enige schetsmatige details vertoont, is in rood gekwadreerd. Achterop, eveneens in rood, schetsmatige aanduiding van wallen, alsmede hulplijnen voor de perspectief.

Gezien de staat van de nieuwe in deze periode door **VAN DER HELM** ontworpen bouwwerken, moet deze tekening omstreeks 1670 gedateerd worden, hetgeen ook geheel overeenstemt met de officiële datering van de uitgevoerde kaart. Daar de tekening, behalve dan de uitleg, grotendeels een copie is, doet de tekenaar niet zo heel veel ter zake. Zij heeft, iets breder, gediend voor de prent van **HAGEN**, waarbij niet alleen nog enkele gebouwen, zoals de Koepoort, gecorrigeerd maar ook de stoffering gemoderniseerd werd ¹⁾.

Hoewel niet dienst gedaan hebbend voor de grote kaart, moet hier zeker melding worden gemaakt van een juweel van een getekend stadsprospect uit westelijke richting (nr 3007; oud: 606) met op de voorgrond de 1669 gedateerde nieuwe Morspoort, het Galgenwater met de Lange Houtenbrug en de Witte Poort. Het is een van de mooiste, maar helaas ook onbekendste documenten van deze zo rijke verzameling. Daar het nieuwe academietorentje nog niet is aangebracht, moet deze tekening ca 1670 worden gedateerd. Mogelijk heeft men gewaagd tussen dit en het zuidelijke aanzicht van de stad, of wel wilde men een tweede prospect aan de kaart toevoegen.

¹⁾ De talloze copiën op kleinere schaal, welke nog herhaaldelijk naar deze prent gemaakt werden, zouden wij voorbij kunnen gaan, indien er niet een eveneens gekwadreerde tekening naar de prent van **HAGEN** was bewaard (weer wat minder breed dan de eerste tekening), welke diende voor een door **T. DOESBURG** gegraveerde prent, waarvoor ook de proefdruk bewaard werd (respectievelijk **Gem.-arch.** nr 3042, 3040, 3041; oud: 637, 635, 636). Uit het feit, dat tekening en proefdruk in het Gemeente-archief bewaard bleven, mag wel geconcludeerd worden, dat een en ander op bestelling van de stad gebeurde en, gezien de verdere werkzaamheden van deze Doesburg, waarschijnlijk in het begin van de 18de eeuw. Niet alleen het prospect van 1670 werd in de 18de eeuw gecopieerd. Ook dat van 1647, dus zonder de uitleg van 1659, werd toenmaals herhaald door **MATTHIAS ZEUTTER** te Augsburg.

De acht afbeeldingen met gebouwen

Wenden wij thans onze aandacht naar de 8 prenten met de voornaamste gebouwen van de stad: Pieterskerk, Hooglandse kerk, Mare kerk, Nieuw Gefundeerde kerk (nimmer verder gekomen dan de fundamenteën, maar toch afgebeeld!), Stadhuis, Burg, Lakenhal en — gecombineerd met de kruidtuin — de Academie. Een aantal tekeningen, waarschijnlijk te verdelen in twee series, waarvan één meer bouwkundige notities en sporen van doordrukken vertoont en derhalve als onmiddellijke voorbereidingen moeten gelden, zijn ten dele bewaard ¹⁾.

Wie is nu verantwoordelijk voor de tekeningen voor deze 8 prenten? Wij menen, dat de stoffering met de typische figuurtjes door de graveur, dus HAGEN, zijn toegevoegd ²⁾. Maar heeft deze ook de architectuur getekend? Of was dat ROELANT WIJMAN, verder volkomen onbekend, die in November 1670 betaald werd voor vier dagen uittekenen van gedeelten van de stad? Het kan evengoed, dat dit betrekking had op de nieuwe uitleg, zoals deze aan het prospect moest worden toegevoegd. Dat WIJMAN vier dagen aan de kaart zelf getekend heeft, lijkt ons, gezien de uniformiteit van de kaart in verband met het korte tijdsbestek van vier dagen, niet wel mogelijk.

¹⁾ Enkele dezer tekeningen afgebeeld in „Oud Leiden”, veertien reproducties van oude tekeningen, uitgegeven door de Ver. „Oud-Leiden”, 1931. De andere serie heeft wellicht gediend als voorbeeld voor de stuntelige prentjes in SIMON VAN LEEUWENS reeds in 1672 verschenen „Korte beschrijving van . Leyden”, waarvan de tekst evenals bij het prospect van 1650 oorspronkelijk bedoeld was als begeleiding van de eerst in 1675 verschenen grote kaart van HAGEN (Verg. VAN LEEUWENS inleiding). De tekening van de Marekerk komt namelijk geheel overeen met het prentje bij VAN LEEUWEN, die ook nog de Waag van Post afbeeldt, een gebouw waarvoor men blijkbaar bij de kaart geen plaats meer had. VAN LEEUWEN had geen prentje van de kruidtuin. De tekeningen van deze prenten moeten derhalve reeds in 1672 gereed zijn geweest. De Nieuw Gefundeerde kerk is in spiegelbeeld. Uit dit laatste feit en ook uit de omstandigheid, dat de stoffering iets groter is en niet die typische zich telkens herhalende figuurtjes van deze gezichten en het prospect vertoont, verklaart de post der boven reeds genoemde rekening. Ook de prent van de Burg heeft grotere figuren. Nu is het opmerkelijk, dat een proefdruk (nr 18418; oud: 1819) bewaard is, met de pen getekend: C. DECKER fec., waarvan de stoffering vrijwel geheel met HAGEN overeenstemt, maar kennelijk de stijl van deze in de trant van ROMÉIN DE HOOGHE werkende graveur vertoont.

²⁾ Verg. bijv. zijn prent van ‘t Zand bij Katwijk.

De wapens

Ten slotte de bovenkant met het opschrift LUGUDUNUM BATAVORUM 1670 (men liet het „Vulgo Leyden “weg) en de wapens van de stad en van de vier in dat jaar regerende burgemeesters. Hoewel niet afzonderlijk vermeld lijkt het toch voor de hand te liggen dat **ABRAHAM VAN TORENVLIET**, die steeds in deze jaren onder Allerhande uitgeef van de Thesaurier extraordinaris vermeld staat, wegens het tekenen van wapens, ook hier de tekening heeft geleverd.

De „kleine Hagen”

Zoals we zagen, werd ook een kleine kaart gemaakt en gedrukt. Deze is gelijk aan de grote, doch men heeft thans ook nog de poorten, waaronder die van **VAN DER HELM**, toegevoegd, terwijl de burgemeesterswapens overeenkomstig die van 1675 zijn aangebracht ¹⁾).

Samenvatting

Samenvattend zouden wij willen veronderstellen, dat het stadsbestuur, na de laatste vergroting van 1659, tegen het einde van 1667 plannen maakte voor een nieuwe afbeelding van de stad, in overeenstemming zowel met de nieuwe omvang als met haar vermaardheid, derhalve een waardige propaganda.

Reeds eerder had **PARETH** een tekening gemaakt, maar de landmeter **JAN DOU** zou een nieuwe opmeting maken en heeft deze kaart blijkens het opschrift binnen de cartouche niet alleen opgemeten, maar ook getekend. Het is evenwel onzeker of hij ook de gebouwen in opstand tekende, al is het bedrag van 742 gld., waarmee gehonoreerd werd, wel zeer hoog. Het duurt echter meer dan anderhalf jaar voor de kaart in tekening gereed is. Burgemeester **GROENENDIJK** wordt belast met het laten snijden en aanbesteden. Maar eerst Augustus 1670 is sprake van een contract met **BLAEU**. Of men **HAGEN** door bemiddeling van **BLAEU** vond, is onzeker, al wijst de afrekening daar wel op. De architectuur van de kaart is deskundig gecorrigeerd, mogelijk door **VAN DER**

¹⁾ **Latere copie: F. DE WIT EXC. Amstelodami**, met later adres: t'A-sterdam bij J. COVENS en C. MORTIER (Verg. VAN 'T HOFF, Ned. archievenblad, 1942, blz. 123).

HELM. **ABRAHAM TORENVLIET** ontvangt in verband met de kaart een aanzienlijk bedrag, te groot voor alleen de wapens aan de bovenkant, zodat hij mogelijk ook aan de kaart werkte. Het prospect werd grotendeels gecopieerd naar een oudere prent naar de tekening van **RIVET** uit 1640, doch met aanvulling ter rechterzijde. Door **TORENVLIET**, **WIJMAN**? De 8 plaatjes kunnen door dezelfde zijn getekend, ook wel door **HAGEN**, die waarschijnlijk, evenals in het prospect, de figuurtjes tekende. (Behalve bij Burg en Nieuw Gefundeerde Merk? Zie blz. 123 noot 1). Al met al blijft dus het auteurschap van de verschillende onderdelen een vrij onzekere zaak, al zou men uit de tegenstelling van **HAGENS** „fecit” voor het prospect en de plaatjes en „sculpsit” voor de kaart en de wapens mogelijk eigenhandige tekening van **HAGEN** voor de eerste groep kunnen concluderen.

Maar eigenlijk behoorden we deze kaart niet als die van **HAGEN** aan te duiden, doch als van **JOHAN DOU DE JONGE** !

Gaan we tot slot nog eens de gedrukte kaarten van Leiden na, dan blijkt, dat de kaart van **LIEFRINCK** bij **GUICIARDINI** en **BRAUN-HOGENBERG** ¹⁾, ondanks de vogelvlucht de vorm van de stad vrij aardig overeenkomt met het geometrische grondplan.

BAST liet het geometrische grondplan varen en koos, evenals bijvoorbeeld **CORNELIS ANTHONISZ** destijds voor Amsterdam deed (vergelijk ook diens oudere voorbeeld: Venetië !), de onder een schuine hoek geziene vogelperspectief, terwijl hij het jaar daarna een profiel graveerde, zowel „int’ open als int’ gezicht”, zoals het bij de betaling heet ²⁾.

In 1614 hebben we **PIETER** Dou's geometrische kaart met enkele gebouwen in opstand, in 1640 een getekende (in 1647 gegraveerde) prospect van **RIVET**, terwijl **BLAEU** enige jaren later voor een kaart **BAST** weer navolgt.

In 1670 koos men weer de zuivere geometrische kaart met alle gebouwen in opstand. Behalve een prospect voegt men thans ook ter documentatie 9 stadsgezichten toe.

Het was een wanddecoratie van sterk documentaire en propagandistische aard. Maar al werd zij gelijk elders soms wel in atlasvorm gebruikt, vooral wanddecoratie.

¹⁾ Verg. L. Jb. 1948 blz. 95, met afbeeldingen.

²⁾ Leidsche Courant 16.6.1880 (**RAMMELMAN Elsevier**).

VAN 'T HOFF ¹⁾ heeft deze met de grote landkaarten aan de wanden onzer voorouders te vergelijken stadsplattegronden als „barok” bestempeld. Voor de Leidse kaart kan men deze aanduiding bezwaarlijk volhouden. Het principe van een kaart met prospect en taferelen of veduten rondom is misschien typisch voor de 17^{de} eeuw ²⁾, maar de wel zeer nuchtere kaart van **HAGEN** ontbeert, tenzij men aan de afmetingen denkt, iedere allure van „barok”.

Wel mag dit gezegd worden van de latere Hollandse voor de wand bestemde stadsplattegronden, die waarschijnlijk in navolging van Leiden ontstonden, zoals Delft door **JOHAN DE RAM** uit 1675, waarvan we alle gegevens, in tegenstelling tot Leiden, dank zij een volledig door de oud-burgemeester **VAN BLEYSWIJCK** bijgehouden administratie zo prachtig weten ³⁾.

Hier hebben we een prospect en een profiel, terwijl zeer talrijke gebouwen zijn afgebeeld, alsmede enige kaartjes van nabijgelegen plaatsen ⁴⁾.

C. ELANDTS kaart van Den Haag is wat stijf. Er is een stadsprofiel (geen prospect !) en verder (bij gebrek aan belangrijke gebouwen ter plaatse ?) een reeks kastelen uit de omgeving.

Zeker mag de term barok gebruikt worden voor Haarlem

¹⁾ Ned. Archievenblad 49 (1941/2) blz. 125. Het verdient aanbeveling na te gaan in hoeverre de grote kaart van Friesland van 1664 (zie **VAN 'T HOFF** t.a.p. blz. 123) Leiden geïnspireerd zou kunnen hebben.

²⁾ Het zou interessant zijn de begeleidende, al dan niet in compartimenten of cartouches gevatte afbeeldingen op gedrukte kaarten en tapijten met elkaar te vergelijken. Bijv. het Lanckaerttapijt met het ontzet van Leiden (1587); de kaart van Holland van **WILLEM JANSZ (BLAEU)** (1608; reproductie *Vigilate Deo confidentes*, 1951); tapijt slag bij Nieuwpoort door **MAX. VAN DER GUGHT** te Brussel (1647; afb. cat. tent. Vrede van Munster, Delft 1948 nr 263), waar documentatie, allegorie en heraldiek hand in hand gaan. **VAN 'T HOFF** wees ons nog op de zeer belangrijke stadsplattegrond van Brussel uit 1640 met prospect en 5 afbeeldingen van gebouwen, waarvan 4 met een historische tekst in een Rubeneske, inderdaad zeer barokke, omlijsting bevat zijn. (Opdracht door M. DE TAILLY aan koning **PHILIPS IV.** Vervaardigd door N. v. D. HORST en A. SANTVOORT. Ex. Un. Bibl. Leiden, Bod. 68-I.)

³⁾ OBRENS Archief III blz. 197 e.v.

⁴⁾ In de atlas **BODEL NIJENHUIS** (U.B. Leiden) bevindt zich onder 17 nr 28 een handleiding voor het opplakken, waarin verwezen wordt naar de plattegronden van Leiden en Den Haag.

(1688) ¹⁾ en Rotterdam (1690) ²⁾ beide door **ROMEIN DE HOGHE**, die trouwens ook reeds zijn medewerking te Delft verleende. Vooral in het „bijwerk” zijn deze kaarten veel „schilderachtiger”. Zo zijn de gebouwen overhoeks gezien en niet frontaal als te Leiden, terwijl een overvloedige decoratie van guirlandes, wapens en allegorische figuren zijn toegevoegd, welke laatste bij **HAGEN** wel heel bescheiden zijn. Bovendien valt Haarlem op door de toevoeging van allegorie en stadshistorie in de documentaire prenten en Rotterdam door de overigens niet erg smaakvolle overvloed der vroedschapswapens. Leiden — dat mogelijk de stoot gaf — is daarbij vergeleken bepaald saai

E. PELINCK

BIJLAGE

Wij kennen deze **PARETH**, **PERETT** of **PORRETH**. Hij was oorspronkelijk schilder ³⁾. 13 April 1650 tekent hij als „schilder jongeman van Geneve” aan met **BEATRIX HASIUS**, zuster van de kapitein van de burgerij **CORNELIS SYMONS HASIUS** en van de burgemeester **WILLEM SYMONS HASIUS** ⁴⁾. Het schilderen blijkt hem niet genoeg te hebben opgeleverd, want nadat hij reeds eerder de post van commandeur van de binnenwacht had aanvaard ⁵⁾ houdt hij Juli 1658 geheel op met schilderen, omdat zijn ambt hem daartoe niet genoeg tijd meer laat. Hij mag zijn schilderijen in veiling brengen ⁶⁾. Hij moet December 1667 zijn overleden ⁷⁾.

¹⁾ Een fraai exemplaar de vestibule van Rijnlandshuis.

²⁾ Afgebeeld bij VAN 'T HOFF a.w. vóór blz. 97.

³⁾ Volgens BREDIUS (THIEME-BECKER XXVII, 274; aant. RKD) zouden er twee verschillende PIETER PORRETHS zijn geweest.

⁴⁾ Notaris A. RAVEN, not. arch. 775 nr 654.

⁵⁾ Dit hield behalve het bevel over de stadssoldaten ook zekere belasting-functies in. Ook werd hij belast met de instructie der schutters. (Verg. Thes. Ord. 1667 f 227.)

⁶⁾ Gerechtsdagboek GG f 191.— Hij blijft nog wel lid van het gilde tot zijn dood, al betaalt hij minder (OBREEN, Arch. Ned. Kunstgesch. V, 200).

⁷⁾ 8 Augustus 1668 krijgt zijn weduwe 120 gld. voor een geheel jaar tractement, dat hem 3 Augustus zou zijn toegekomen voor inmaninge en executie van de verpondinge voor de stad en de vrijdommen, als hij niet December 1667 was overleden (thes. ord. 1668 f 223; hetzelfde bedrag ook reeds bij de thes. ord. 1667 f 230).

KATHOLIEK REVEIL IN LISSE

Wanneer men van de veronderstelling uit mocht gaan dat niets zo gemakkelijk is als het schrijven van geschiedenis, dan diene men deze mening toch wel zeer grondig te veranderen. Reeds het zich bezig houden met kerkelijke geschiedenis is geen sinecure; wanneer men dan bovendien nog verward dreigt te geraken in de netten van de oud-vaderlandse twisten, voortkomend uit de verscheidenheid van standpunten en echt-Hollandse eigenschappen, dit alles versierd met een hoeveelheid van gegevens, die ternauwernood voldoende is voor een opstel, dan is de lust tot geschiedschrijving wel zeer spoedig vergaan. Dit alles heb ik ontmoet bij mijn talrijke pogingen om gegevens te verzamelen over de plaatselijke kerkelijke geschiedenis van Lisse. Hoe jammer is het dan dat men de historie van deze markante heerlijkheid moet gaan aanvullen met wat men fantasie pleegt te noemen. Geromantiseerde geschiedenis ligt onze eeuw niet meer; een oorzakelijke opsomming voldoet slechts het moderne denken. Vergeef mij, lezer, daarom gedachtesprongen, wanneer deze plaats mochten vinden. Het was bittere noodzaak.

Hoe gecompliceerd bij een eerste aanblik de kerkelijke toestand in de Nederlanden na de Reformatie zich ook voordoet, bij nader inzien valt de sluier weg en ziet men naar een land dat zich, hoewel hier en daar naar vernieuwing grijpend, poogt vast te klemmen aan wat verloren dreigt te gaan. En daar waar de wereldlijke macht, in de vorm van ambachtsheer of schout, of geestelijke ingreep, is het niet tot een groot verlies gekomen. Hoewel het nieuwe geloof van hogerhand werd beschermd en bevoordeeld, het oude zelfs op zware straffen verboden, de eigenaardige rechterlijke constellatie van ons vaderland is er de oorzaak van geweest dat er gebieden waren, waar men de regels van de Overheid negeerde, en dit ook ongestraft kon doen, omdat men zich, onlangs of in het verleden, juridische vrijheden had verworven, welke elke Overheidsbemoeiing met plaatselijke toe-

standen illusoïr maakten. Toen in het jaar 1583, na het aanstellen van SASBOUT VOSMEER als Apostolisch Vicaris, een aanvang werd gemaakt met het herstel van de kerkelijke orde, werden in deze enclaves vaste punten gevonden, waarin en van waaruit met meer vrucht kon worden gewerkt, omdat het gehalte van de tegenkanting veel minder was dan elders. De verblijfplaats van VOSMEER, Delft, werd, naast Haarlem, een centrum van activiteit. In de laatstgenoemde plaats ontdekte men een bijna verloren gewaand orgaan van het bisdom Haarlem, het kapittel, dat nog vitaal genoeg bleek, om zijn aandeel in de werkzaamheden op te eisen. In deze stad ontstond ook, onder invloed van de vele hier verblijvende geestelijken, het z.g. klopjeswezen, een instelling die eerst door Haarlems magistratuur werd beschermd; onder druk van de Staten van Holland werd de tutela opgeheven, maar toen wierpen zowel Amsterdam als Delft, in het bezit gekomen van enkele begijnhoven, zich op als hun beschermers. Op elke strafmaatregel tegen deze godgewijde maagden, helpsters van priesters en bouwsters aan de wederopbloei van het kerkelijk leven, wisten zij uitzonderingen te verkrijgen. Voor de wederontluiking van het geestelijk leven, de uitzwerming van priesters en de contrôle op hun werkzaamheden bleef Haarlem een centrum van het grootste gewicht. Aan deze twee plaatsen, Delft en Haarlem, is het te danken, dat een groot gedeelte van het Westen voor het oude geloof is bewaard gebleven.

VOSMEER had daarvoor zijn eigen methode. Wel inziend, dat een voortdurend contact van geestelijken en gelovigen meer bereikt dan een bezoek af en toe, was het zijn streven, om, waar de toestand en het aantal priesters dat toeliet, vaste staties te stichten. De reguliere geestelijkheid, vooral Jezuïeten, konden deze zienswijze niet delen. Zij letten meer op de schijnbare chaos, terwijl de juridische onderwerping aan de vicaris voor hen blijkbaar onoverkomelijke bezwaren meebracht. Zij waren de voorstanders van de grabbelmethode. Waar het kon, daar werd gepredikt. De Tijd heeft geleerd dat de methode van de seculieren, onder leiding van de vicaris, de meeste vruchten heeft afgeworpen. Jammer was het dat het geschil over de werkmethode en de onderlinge naijver aanleiding waren tot meningsverschillen, waarbij men elkaar soms tot in Rome probeerde zwart te maken. Ondanks

gesloten contracten etc. heeft het tot een begin van de 18de eeuw geduurd, voordat men kon spreken van een groei in rust en orde.

De streek tussen Leiden, welke stad in de jurisdictie van het nieuw gevormd kapittel van Utrecht viel, en Haarlem werd in de eerste jaren na het verbod van het Rooms-Katholicisme verzorgd vanuit deze twee steden. Hoewel de bewerking niet intensief kon zijn, heeft het, gezien de huidige toestand, wel degelijk vruchten afgeworpen. De voornaamste bron van kracht echter werd gevonden in enkele landgoederen, waar katholieke edelen de omwonenden gelegenheid gaven hun kerkelijke plichten, al was het dan ook beperkt, te vervullen. Terwijl vele plaatsen bovendien ambachtsheerlijkheden waren, zodat ook dus een juridische bescherming van het oude geloof mogelijk was door schouten en heren, kwam het enige gevaar van de Baljuw van Rijnland en van die van Noordwijkerhout (Rijnlands gevolg, waartoe ook Lisse behoorde). De langzame toeneming van het aantal geestelijken, vooral door de activiteiten van de opleidingscolleges te Keulen, later Leuven, voor het gehele vicariaat, en Pulcheria te Leuven speciaal voor het werkterrein van het kapittel van Haarlem, stelde de opvolger van VOSMEER, PHILIPPUS ROVENIUS, in staat voor de plaatsen Sassenheim, Lisse, Warmond en Voorhout een pastoor te benoemen, onder de titel van Pastoor van Sassenheim. In de tabula chronologica ¹⁾ van het bisdom Haarlem vinden we aangetekend: 1 April 1631, Sassemii primus ordinarius introduxit JOANNES ALTIUS (DE HOOGH). JOANNES ALTIUS wordt benoemd als eerste pastoor te „Sassem”. Deze priester, overgeplaatst uit de omstreken van Enkhuizen, had daar, samen met een collega FRANCISCUS PETRI, een rijk aandeel gehad in de strijd tegen de vicaris, die de regulieren hadden gevoerd en waaraan enkele seculieren met de meeste vreugde hadden meegedaan. De tact van ROVENIUS had deze twee werkers weer op het goede spoor gebracht, zodat van hem in het Necrologium Harlemense ²⁾ staat aangetekend: 1635, D. JOANNES ALTIUS, post multas turbas reconciliatus cum Illus, V.A. tandem pastor in Warmond, obiit peste 2 Nov. JOANNES DE HOOGH,

¹⁾ Zie Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem, dl V.

²⁾ Zie De Katholiek. 1869-1870.

na talrijke verwickelingen verzoend met de Apostolisch Vicaris, stierf ten gevolge van pest op 2 November 1635. In een rapport aan Rome van 1635 vertelt **ROVENIUS** met zekere trots, dat ook te Sassenheim een pastoor is benoemd, en dat de plaatsen rond het Haarlemmermeer weinig ketters tellen.

Opvolger van **DE HOOGH** werd **ENGELBERTUS ROXELIUS** uit Munster, een zeer gewaardeerde hulp, die eind November zijn taak aanvaardde, en er in geslaagd is het uitgebreide werkterrein met succes te verzorgen. Wanneer in 1643 **SEBASTIAAN FRANKEN**, in opdracht van het Hof van Holland, in verband met de voorbereiding van een nieuw plakkaat tegen de Katholieken, een onderzoek instelt, naar het aantal priesters, hun werkzaamheden en andere gegevens, vinden we in het verslag aangetekend, dat **ENGELBERTUS ROXELIUS** van Munster, oud 40 jaar, verklaard heeft reeds 8 jaar in deze plaatsen werkzaam te zijn; verzorgd wordt hij door de „geestelijke dochter” **GEERTRUYT BOUMANS**, en hij heeft zijn intrek genomen bij **PIETER JANSZ. PRONCK**. Hier blijkt, dat de pastoors reeds gebruik maakten van de diensten der klopjes, welke hulpverlening wel enig verband zal houden met de naam Klopjeshove en Klopjesbrug. Als we dan bovendien nog de eigendommen van **PRONCK** kunnen localiseren in een morgenboek ¹⁾ dan blijkt, dat de pastoor van Sassenheim zijn intrek heeft genomen nabij de scheiding van Lisse en Sassenheim, waar nu Klopjeshove wordt gedacht. In het gedeelte van Lisse, van de Broekweg tot Sassenheim, beoosten de Heereweg, wordt een der laatste percelen, groot 2½ morgen, in eigendom bezeten en gebruikt door **PIETER JANSZ. PRONCK**.

Wanneer **JACOBUS DE LA TORRE**, als provicaris van de oude **ROVENIUS**, in 1656 ²⁾ aan Rome verslag uitbrengt over het wel en wee van de kerk, herinnert hij aan de hernieuwde moeilijkheden tussen regulieren en seculieren, waarvan het onderzoek van **FRANKEN** o.a. een gevolg was, en tekent dan aan: „Pastoor te Warmond, Sassenheim, Voorhout en Lisse, met zetel Sassenheim, is **ENGELBERTUS** uit Munster, de opvolger van **JOANNES ALTIUS**, die bij zijn hulp aan de pestlijders aan deze ziekte is overleden.” Verdere gegevens,

¹⁾ Zie Archieven van Rijnland. Inv. 1933, nr 5632.

²⁾ Zie Archieven van het Bisdom Utrecht, dl 10-II.

zelfs niet over waardering van werk en andere zaken, worden niet gevonden. Het is echter wel te begrijpen, dat het geheel een drukke werkkring met zich meebracht, vooral wanneer men denkt aan de aantallen gelovigen en de uitgestrektheid, waarover men zorg had te dragen. In deze jaren blijkt bovendien nog, dat de heer VAN ALKEMADE, die Meerenburg, een buiten in Lisse bewoonde, (toentertijd de enige katholiek, die in de Ridderschap van de Staten van Holland beschreven was) een priester op zijn landgoed had, THEODORUS GROENHART, een kanunnik van het kapittel van Oldenzaal. Op **14 Mei 1654** verklaart de baljuw van Noordwijkerhout, dat hij maar één priester in zijn ambtsgebied kent, nl. op het goed van de heer VAN ALKEMADE, met de zachte wenk aan de Overheid, dat deze priester toch de werkzaamheden niet te beletten zijn. Het spreekt welhaast voor zich, dat ook deze „hofkapelaan” zijn zorgen heeft uitgestrekt over de omwonenden ; waar vandaan anders de vele klachten van andersdenkenden in deze tijd over deze priesters, en waarvandaan anders ook de gunstige berichten over de groei van het Katholicisme in deze tijd ?

Na de dood van ROXELIUS op 29 April 1659, komt er een opvolger in de persoon van ADRIAAN HOECKGEEST een man die de geest van Holland zeer goed kende. Hij was een zoon van vooraanstaande ouders uit Den Haag, en had zijn opleiding genoten aan Pulcheria te Leuven. In deze jaren vond tevens een wisseling van Apostolisch Vicaris plaats. Na de korte ambtsperiode van CATS, opvolger van ROVENIUS, kreeg van NEERCASSEL de taak om het schip der kerk door de woelingen van tegenkanting en naijver te brengen. Het gelukte hem wonderwel. Door zijn beminnelijk karakter, en door de tact, waarmee hij optrad, wist hij de onderlinge naijver weldra tot bijna nul te reduceren, maar daarnaast was hij dusdanig geveerd in de hogere kringen, dat hij zeer vele hooggeplaatste personen tot zijn intieme kennissen mocht rekenen. Bovendien kwam hem een steeds meer groeiende verdraagzaamheid in bestuurskringen te hulp; men wilde zijn gezicht redden t.o.v. de andere mogendheden, b.v. Venetië en Portugal, omdat men zag, dat wrijvingen daarmee de handelsbelangen wel degelijk konden belemmeren. Componeren, geld aanvaarden door schouten en baljuws voor het toelaten van uitoefening der Katholieke Godsdienst bij wijze van

recognitie, werd steeds meer gebruikelijk, en het bleek weldra onmogelijk deze gewoonte van hogerhand te doen verdwijnen. Naar zijn werkzaamheden was **HOECKGEEST** voor ons een totaal onbekende. Wanneer hij op 23 Januari 1687 overlijdt, blijkt het, dat de werkzaamheden zich gedurende de jaren zo hebben uitgebreid, dat naast de pastoor reeds twee kape-laans werkzaam zijn. Een er van, **TOBIAS NUMIUS**, volgt hem op als pastoor van Sassenheim, Warmond en Voorhout. De provicaris **COUSEBANT** achtte het, ondanks het reeds aanwezige aantal priesters, raadzaam, om de parochie van Lisse, eertijds toegewijd aan de H. **AGATHA**, te herstellen.

In de „Descriptio sacerdotum trium Episcopatum Har-lemensis, Leowardensis et Groningensis” ¹⁾ door **COUSEBANT** op 6 Sept. 1688 opgesteld, lezen we: „**TOBIAS NUMIUS**, pastoor te Sassenheim etc., werkt met grote ijver en bezielt de laksen. **JOANNES VAN DE WERVE**, een prachtkerel, bemind bij God en de mensen, pastoor te Lisse; toen voor twee jaar Sassenheim en Lisse een grotere parochie uitmaakten, heeft **JOSEPHUS COUSEBANT**, provicaris van Haarlem, haar in twee parochies gescheiden, door welke daad het godsdienstig leven een grote vooruitgang heeft geboekt.”

VAN DE WERVE, een burgemeesterszoon uit Haarlem, had zijn opleiding ook genoten aan Pulcheria te Leuven, en was onder de vele studenten van de Universiteit aldaar een uitblinker geweest. Batavia Sacra noemt hem dan ook Theologus Lovaniensis. Met welk een vreugde en trots hij zijn arbeid in Lisse aanvaardde, moge blijken uit de aantekening, waarmee hij op 3 Maart 1687 het doopboek heeft geopend: Baptisati a R. Dno. **JOAN. DE WERVEN**, primo pastore in Lisse post Reformationem ²⁾. Dopelingen van de Eerw. Heer, **JOAN. VAN DE WERVEN**, eerste pastoor in Lisse na de Hervorming.

Welk een voldoening moet het tevens voor deze jonge priester geweest zijn, dat het eerste huwelijk, dat in de nieuwe parochie werd ingezegend, het huwelijk was tussen **WILHELMUS DE WAEL** (de pastoor tekent aan **TOPARCHA** in Lisse), en **AGATHA BIJL**, op 26 Juli 1687. Slechts korte tijd

¹⁾ Zie Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem, V. 107, I 391.

²⁾ Zie Inventaris van doopboeken in het Algemeen Rijksarchief : Lisse, nr 8.

heeft Lisse mogen profiteren van de overige arbeid van deze priester; reeds op **13** Juli 1697, na nauwelijks 10 jaar pastoraat, overlijdt hij, flore aetatis, in de bloei van zijn jaren.

De Amsterdammer **LAMBERTUS SCHAAP**, na vele jaren vice-pastoor te Alkmaar te zijn geweest, werd nu benoemd tot pastoor, na aanvankelijk voor Noordwijk bestemd te zijn geweest. Van hem, ook kanunnik van het Kapittel van Haarlem, staat aangetekend: post extractas illic pastorales sedes perelegantes, na de pastorale zetel aldaar, verwoest geweest, weer tot bloei te hebben gebracht, sterft hij op 10 April 1709. In het jaar **1700** werd „priester **SCHAAP**” verwickeld in een proces wegens overtreding van 's Lands plakaten, omdat hij een kind, geboren uit een huwelijk van een Katholiek en een Gereformeerde, had gedoopt ¹⁾. Uit de aantekeningen rond dit geschil blijkt dat **SCHAAP** woonde te Sassenheim. Nadat de kerk tijdens de voorbereidingen van het proces reeds vier weken gesloten was geweest, werd de pastoor van Lisse veroordeeld tot het tekenen van een accoord, waarin o.a. de bepaling was opgenomen, dat hij aan de baljuw een sleutel moest overhandigen van het hek rond de pastorie, om bij eventuele latere delicten de baljuw toegang tot de kerk te verlenen. Hier blijkt dus reeds, dat kerk en pastorie in een gebouw zijn ondergebracht.

In 1709 aanvaardde **AARNOUD DE LEEUW** uit Bussum zijn taak, en het is hem gegeven geweest de katholieken van Lisse een eigen kerkgebouw te verschaffen. Meermalen vinden we in deze richting opmerkingen, en naspeuringen hebben ons aangetoond, dat het wel zo geweest moet zijn, maar het jaar van de bouw is niet nauwkeurig te achterhalen. In het verpondingsregister voor het jaar 1735 van het ambacht Lisse vinden we de aantekening: „(In de bedijckte Lisserpoel) 43. GERRIT HENDRICKSE HOOBKAMER, een huys bewoont bij den Roomsche Priester 10: 0.—”.

Wanneer we het morgenboek van Lisse van 1736 ²⁾ nagaan, dan blijkt hieruit, dat de genoemde **GERRIT HENDRICKSE HOOBKAMER** een aantal (5) morgens land bezit in de Lisserpoel, maar dat hij daarnaast nog goederen bezit in : , „andere percelen van landen, gelegen in denselve banne, bewesten

¹⁾ Zie Leidsch Jaarboekje 1905, blz. 134 e.v.

²⁾ Zie Archiven van Rijnland : inv. 1933. nr 5637-5658.

de Heereweg, van de banne van Sassenheim tot **VRANK DIRKS** woning toe". Blijkens verdere mededelingen in hetzelfde morgenboek is dit eigendom gelegen aan de Achterweg (Lijdweg), tussen het Mallegat en Katrijnenlaan. Wanneer we nu weten, dat rond de jaren **1830** de Wed. **TROMPERT** een huis heeft laten bouwen tegen de kerk aan, op hetzelfde perceel, zoals ook kadastrale gegevens ons leren, dan weten we uit de morgenboeken wederom dat dit perceel geboekt staat onder de titel van **GIJSBERT WOUTERSZ.**, een perceel, dat bij de metingen ten behoeve van de morgenboeken in 1543 een geheel was, maar later „in partijen verdeeld" is geraakt. In datzelfde perceel vinden we ten name van **GERRIT HENDRICKSE HOOGKAMER** staan „een perceel groot 92 r. daarop mede een hofstede staat".

Blijkens verdere naspeuringen in de morgenboeken is dit perceel in de jaren 1708—1712 van eigenaar gewisseld. Het bescheiden notarieel archief van Lisse helpt ons verder, wanneer men daarin een acte van boedelscheiding vindt, van het jaar **1708**; daar blijkt, dat **GERRIT HENDRICKSE HOOGKAMER**, als gemachtigde van zijn echtgenote **ANNA JANSZ. VAN DER SITS** een boerderij met 92 r. grond aanvaardt bij het Mallegat uit de erfenis van zijn schoonvader. (**HOOGKAMER** was op **16** Februari 1699 met genoemde **ANNA JANSZ. VAN DER SITS** gehuwd.) **HOOGKAMER**, die zelf ergens anders een veel groter bezit had, had deze boerderij niet van node. Uit de acte blijkt echter, dat de erflater ook niet op de boerderij gehuisvest was geweest. We moeten dan concluderen, dat hij verhuurd was. Al met al moeten we dan aannemen dat pastoor **DE LEEUW**, toen deze boerderij vrij van huur kwam, de gelegenheid heeft genomen om de gebouwen van zijn parochiaan te huren of te kopen. In het laatste geval is de grond echter op naam van de **HOOGKAMERS** blijven staan. Men kan echter ook de gebouwen alleen verkocht hebben. Rond welke jaren het gebeurd is? Naar mijn mening rond het jaar 1730, omdat de vermelding pas in 1735 in het verpondingsregister voorkomt. In ieder geval vermeldt de Tegenwoordige Staat, een boekwerk uit 1746: „de Roomsche gezinden van dit ambagt oefenen hunnen godsdienst in een net hedendaagsch gebouw, waarin ook de priester zijn woning heeft". Andere bronnen verklaren dat de woning van de priester annex gebouwd was, zodat we mogen aannemen,

dat de priester zijn intrek heeft genomen in de boerderij waaraan hij een kerk heeft kunnen bouwen gesteld onder de bescherming van de H. **AGATHA**, en met medewerking van de vele katholieken van Lisse, en de ambachtsheer, die in deze jaren reeds meermalen lastig was gevallen, omdat hij de katholieken zou hebben bevoordeeld.

Toen pastoor **AARNOUD DE LEEUW** op **17 Juli 1747** overleed, kon de parochie terug zien op de arbeid van een goed priester, die alles had gedaan en had kunnen doen, dank zij veler medewerking, tot profijt van de hem toevertrouwde kudde.

Ik heb het herstel of misschien beter de handhaving van het oude geloof in de heerlijkheid Lisse willen tekenen, aan de hand van de weinige gegevens die ons ten dienste staan, met zijn bekroning in de herbouw van de Parochiekerk aan de „Achterweg, een quaertier gaens buyten het dorp”. Hoewel de bouw plaats had nadat de arbeid van de handhaving was verricht, blijkt het succes toch wel zo groot geweest te zijn dat ruim 67% ¹⁾ van de inwoners van Lisse in 1830 het oude geloof hadden behouden. En toen Nederlands katholieken mochten gaan genieten van de vrije uitoefening van hun godsdienst, zonder een enkele kunstmatige beperking, hebben de niet aflatende pogingen van de geestelijkheid geleid tot het terugbrengen van de kerk naar het dorp in 1843. Moge de verdraagzaamheid, die de achttiende eeuw kenmerkte ²⁾, de bodem, waarop het reveil van katholiek Lisse stevig was gegrondvest, niet alleen bewaard blijven, maar uitgroeien tot een vriendschap en een behulpzaamheid, waarin de mensen, verschillend van inzicht, samen werken en samen bouwen aan eigen geluk en welvaart.

J. A. SCHIMMEL

¹⁾ Zie L. J. ROGIER : *Geschiedenis van het Katholicisme* in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw, dl. II.

²⁾ Een enkele maal kwam het echter in deze tijd ook nog wel tot incidenten, gelijk de belediging van twee prelaten te Sassenheim toonde. (Uitg. W. J. J. C. BIJLEVELD, *Verscheidenheden uit de omgeving van Leiden* (1951), blz. 79.)

DE OMMEKEER IN LEIDEN IN 1787

Nadat Prins **WILLEM** V in 1785, vertoornd als hij was over de rechten die de patriottische groepen meenden zich te kunnen aanmatigen, Holland had verlaten om zich te Nijmegen te vestigen, konden de Patriotten de baas spelen op een manier, die hun later zou berouwen. Immers hun optreden was ruw en soms zelfs kinderlijk kleinzielig: het dragen van Oranje werd verboden, de Oranjesociëteiten werden gesloten, men ging zelfs zo ver namen als Prinsesse-boontjes e.d. te verbieden. In Leiden, waar een grote meerderheid van het volk Oranjegezind was, kwamen herhaaldelijk relletjes voor. In 1785 waren de Patriottenleiders zelfs genoodzaakt de schutterij van Oranjegezinde elementen te zuiveren, daar de schutterij het volk ongestoord zijn gang had laten gaan met het plegen van ongeregeldeheden en sommige schutters hadden meegedaan met het zingen van Oranjeliederen. Ook in Leiden waren de Patriotten niet van plan hun triomf over de behaalde overwinning op bescheiden wijze te vieren. Integendeel, de patriottische heethoofden, zich gesteund wetende door hun exercitiegenootschappen, waren er steeds op uit hun tegenstanders te beledigen en lastig te vallen. Zo was in de nacht van 12 op 13 September 1785 in het Zwijnshoofd, een herberg waar ook een der patriottische sociëteiten gevestigd was, een rel ontstaan. Ter gelegenheid van de Leidse kermis werd aldaar een tuinfeest gegeven, waar vele mensen, ook Oranjegezinden, bij tegenwoordig waren. De mensen wandelden rond of zaten rustig bij elkaar, toen plotseling enige bekende Leidse Patriotten, onder wie **Mr JOHAN VERMEULEN**, kapitein bij de schutterij, tegen enkele Oranjegezinde burgers begonnen te vloeken en te tieren en hen zelfs met sabels sloegen. Later deed men van Patriottische zijde voorkomen alsof juist de Oranjeklanten, onder het zingen van strijdliederen, baldadigheden hadden gepleegd. Zij publiceerden zelfs verklaringen van lieden, die getuigden dat de nobele Patriotten de gehele avond, onder

het genot van een glaasje wijn, in het prieel met de dames hadden zitten kouten; het relaas van enige eenvoudige lieden, die verklaringen overlegden van de chirurgijn, die de wonden behandeld had, spreken echter boekdelen.

Het is dus alleszins te begrijpen, dat toen de Prins, door de hulp van Pruisische troepen, in zijn Stadhouderlijke waardigheid hersteld was en het getij voor de Patriotten keerde, overal de volkswoede tegen hen losbarstte. Wel deed de regering van Leiden alle moeite het grauw te bedwingen, het garnizoen werd gelast bij gevallen van verzet terstond met scherp te schieten, het baatte allemaal weinig, temeer daar het garnizoen lustig meedeed. De kopstukken van de patriottische partij hielden zich schuil of waren naar Frankrijk gevlucht, de aanhangers van het tweede plan moesten het ontgelden. Vooral in de dorpen rond Leiden laaide de woede van het volk hoog op, doch ook in Leiden zelf heeft men geducht huis gehouden. Wanneer men bedenkt, dat de Prins op **20** September 1787 zijn intrede in Den Haag deed en dat nog op **15** Februari 1788 een groot aantal burgers, studenten en vrouwen door straatvolk werden lastig gevallen, moet men toch wel vaststellen, dat de haat groot was.

Navolgende brief is geschreven door zekere **ZANDER**, terwijl de naam van de geadresseerde ontbreekt. Hij werd aangetroffen in de verzameling **DUMONT PIGALLE**, een Franse journalist en medewerker van de *Gazette de Leyde*, van wiens hand de in het Frans gestelde noten en bijschrijvingen zijn. De brief verdient m.i. vermelding, omdat hierin een aantal namen worden vermeld, die ook nu nog in Leiden voorkomen :

„Den nacht van den 7den en 8sten October (1787) hebben zij de glazen bij **SCHILD**, de tambour-majoor, ingeslagen. 's Morgen om 3 uren was zijn huys bezet met twee stads-soldaten aan zijn deur, met het geweer cruyslings over de deur, dat er geen mensch in of uyt kon, op de Breedestraat stonden 4 burgers en in de steeg 4 en op den Rhijn 4, vervolgens wierd er visitatie in zijn huys gedaan of er geen kruyt of lood wierd gevonden, omdat men zeyde dat hij geschoten had, hij is in arrest gezet, men heeft bevonde dat de kogel van de straat gekomen is, terwijl hij nog in de post van de deur sat, hij is heden los en in zijn huys. Den 8sten dito 's avonds om 9 uren of half tien zijn zij op de Haven gekomen, om de

glazen in te slaan, het eerste huys, dat zij aanrande, was op de Haarlemmerstraat bij LAZAAR, dekenfabriqueur, vervolgens bij NIOT, de bakker, en zo verders de geheele Haven daar zij wisten dat patriotten woonden, aan ieder huys eer dat zij daar begosten, songen en sprongen ze en vervolgens haalden ze de rijzijsteen uyt de grond om er mede de glazen in te smijten, toen dit werk volbragt was, haalden ze het lood van de vensters met schippershaaken. Bij zekere vrouw **VAN DER JACHT** (weduwe), zijn de zakken van grutten, rijs, meel etc vol met brokken glas geweest. Bij de kuyper **DECK** is er een geweest die met zijn halfve lijf door de vensters kroop om verders in huys te geraken, hetwelk hem belet wierd. Bij de bakker **VAN LEEUWEN**, zo lang het canaille op de Haven is geweest, heeft die man niet bevrijd geweest, van brood, kaas, bier, genever, koffie en geld te geven aan dat volk en aan de soldaten, die aan de poort de wacht hadden, en die dit pretje met het grootste genoegen aanzagen, de smit **ORSOY** heeft mede als den bakker van alles moeten geven, terwijl het canaille in huys de baas speelden, gelijk ook bij zekere **DUMONT PIGALLE**, die mede van alles aan dat volkje heeft moeten geven, gelijk ook aan de soldaten, die er nog geld bij afpersten, welke soldaten waren van het eerste Bataillon van Oranje Nassau, die 's anderendaags zijn vertrokken en geremplaceert door het tweede Bataillon, die nog in Leyden zijn. Een week of 4 daar naar zijn zij bij zekere **VAN DER REYDEN** op de Breedestraat geweest, voortgevende dat hij geschoten had op hun, hetwelk zij zelfs gedaan hebben ¹⁾. Zij hebben daar de glazen ingeslagen en verders de deur ingetrapt om hem uyt zijn huys te slepen, maar hebben hem niet gevonden, hebben vervolgens alle glazen in het huys ingeslagen en het huys vol water gepomd, maar niet aan de meubelen geraakt. Ziet hier de namen van de genen waar zij de glazen ingeslagen hebben die ik weet:

Bij **WIJTINGS** op de Kalvermarkt,
 ,, **SNARENBERG** op de Nieuwe Heeregracht,
 ,, **MUSSCHAART** in de Groene Steeg,
 ,, **OOSTERBAAN**, orfèvre au coin du Koorenbrugsteeg,

¹⁾ Les malheureux, lorsqu'ils vouloient attaquer ainsi une maison, l'un d'eux tiroit quelques fois un coup de pistolet et alors ils s'écriaient tous qu'on avait tiré sur eux et en tiroient ainsi un prétexte de se venger.

Bij **NELISSEN** } op de Hooygraft,
 „ **MR VREEDE** }
 „ **DE RIJK SMIT** sur le Kort Rapenburg,
 „ **FLEUR** }
 „ **KLEUTERS** } op de Hoogewoerd,
 „ **ROCHEL** }
 „ **BURGER**, spiegelmaker op de Nieuwen Rijn,
 „ **SCHOLS** op de Turfmarkt,
 „ **PRET** in de Korenbrugsteeg,
 „ **STEENWINKEL** }
 „ **LIGTVOET** }
 „ **DE ZWAGER** }
 „ **VAN GELDEREN** } op de Oude Vest,
 „ **WI JTINGS** }
 „ **VAN BEEK** }
 „ **WALENCAMP** }
 „ **KOUWENBERG** in de Vrouwe Steeg,
 „ **DE WILDE** } op de Kerkgraft,
 „ **THOON** }
 „ **CLEMENT** sur le Korte Heeregraft, ils y ont cassé les
 vîtres bien trois fois,
 „ **VAN BEEK** in de Jan Vossesteeg,
 „ **FLEUR** op de Mare,
 „ **HAKKEBERG** }
 „ **VAN OERLE** }
 „ **LAZAAR** }
 „ **ROGGELING** } op de Haarlemmerstraat,
 „ **VAN DER BERG** }
 „ **VAN DER MEYDEN** }
 „ **KOK** }
 „ **VAN CAMPEN** bij de Havenbrug,
 „ **VAN DER LAAR** agter St. Pieterskerk,
 „ **GROENEVELT** op de Appotekersdijk,
 „ **Mr VAN BEURTEN** }
 „ **VAN DER REYDEN** } op de Breedestraat,
 „ **VAN DER MEY** }
 „ **SCHILD** }
 „ **DE RIDDER** }
 „ **HENKES** } op de Oude Heerengragt,
 „ **PELTENBURG** }

Bij	NIOT	}	
, ,	LEENNAARS		op de Haven; bij
„	BROUWER		P IGALLE hebben zij de glazen
„	BONTEN		niet ingeslagen, maar hebben
„	Vrouw VAN DER JACHT		alles uytgeplundert.
„	DECK(ER)		
„	WIJTINGS		
„	WIJTINGS op de Kalvermarck,		
„	VAN DER PLAS op de Ouderijn,		
„	VAN DER HOVEN op de hoek van de Bakkersteeg,		
„	MULDER, aan de Roomse Kerk op de Appelmarck,		
„	het Zwijnshoofd op de Stinkgraft.		

La canaille a aussi détruit une partie des meubles chez
POMPE au coin du Galgewater.”

W. A. FASEL

ANNO 1887

In een raadsvergadering van **20** Januari 1887 van de Gemeente Alkemade werd gelezen een verzoek van **ARIE VAN WIETINGEN**, reiziger en reparateur van naaimachines te Leiden, daarin te kennen gevende dat het voor zijn dagelijkse bezigheden nodig was een vélôcîpède te gebruiken en dat mag doen in alle Gemeenten waar zijn dienst gevraagd wordt. Dientengevolge verzoekende dat hem de gunst verleend worde, dat ook in deze Gemeente te mogen doen.

Is overeenkomstig advies van Heren Burgemeester en Wethouders eenpariglijk goedgevonden, adressant te kennen te geven dat zijn verzoek, als met het oog op alinea **2** van art. **12** der Gemeenteverordening niet voor inwilliging vatbaar is, gewezen van de hand.

De heer **VAN WIETINGEN** heeft het er niet bij laten zitten, want in een raadsvergadering van **25** April wordt gelezen een missive van Heren Gedeputeerde Staten, dat de heer **ARIE VAN WIETINGEN** wonende te Leiden van beroep reparateur en onderrichtgever van naaimachines, de tussenkoms van Heren Edel Grootachtb. heeft ingeroepen ter beking van opheffing van het verbod, van in deze Gemeente met een vélôcîpède te mogen rijden. Vervat in alinea **2** van art. **12** der verordening op de openbare wegen en voetpaden in deze Gemeente en onder bijvoeging van het door **VAN WIETINGEN** ingediend adres, te kennen gevende, dat de klachten die gebleken zijn tegen de toepassing van het absolute verbod te rijden. Hun Edel Grootachtb. uit het oogpunt van belemmering van de algemene industrie en dus van het algemeen belang niet gegrond voorkomen, met ernstige uitnodiging aan Heren Burgemeester en Wethouders om aan de vergadering het voorstel te doen, de bestreden bepaling te herzien in dier voege dat zij uit de verordening verdwijne.

Gehoord de bedenkingen van de Heren Burgemeester en Wethouders tegen het doen van een zodanig voorstel.

Is, na gehouden deliberatie eenpariglijk goedgevonden

aan Heren Burgemeester en Wethouders op te dragen, de Heren Gedeputeerde Staten te berichten, dat deze vergadering na rijpe overweging geen vrijheid heeft gevonden het verbod, om op de openbare wegen en voetpaden alhier met vélocipèdes te rijden op te heffen, aangezien de wegen in deze Gemeente in den regel langs diepe wateren lopen, zodat het gebruik van vélocipèdes alhier stellig tot grote onheilen aanleiding zou geven.

G. M. ZOETEMELK

REGLEMENT VAN HUISELIJKE ORDE

Ten huize van Dr W. P. **VAN RHIJN**, arts te Leiderdorp van 1854—1900, hing in de gang een „reglement van huiselijke orde”, dat door alle huisgenoten moest worden nageleefd. Het werd in 1869 samengesteld door **BART VAN VELTHOVEN**, koetsier van Dokter **VAN RHIJN**. Op 5 December 1889 werd het stuk door **VAN VELTHOVEN** herzien. Het hieronder afgedrukte reglement is van 1889 ¹⁾.

Het tegenwoordige Postkantoor aan de Hoofdstraat te Leiderdorp is het toenmalige doktershuis. B. C.

REGLEMENT VAN HUISELIJKE ORDE

ART. 1. Bij het binnentreden van het huis wordt men beleefd verzocht bij morsig weder de schoenen of laarzen goed af te schrappen aan het aangewezen voetijzer staande ter rechterzijde van de voordeur.

ART. 2. De schoenen of laarzen goed schoon te maken aan de voetmat liggende achter de voordeur.

ART. 3. Men verzoekt beleefd de deuren der kamers alsmede de knoppen of krukken niet met vuile handen aan te vatten.

ART. 4. De deuren van het gansche gebouw niet open gooien of slaan, dat nadeelig is voor de schrenieren der deuren alsmede voor de voorwerpen die zich in de kamers bevinden vooral voor spiegels en schilderijen.

ART. 5. Wel toe te zien dat er niet op de drempels der kamers wordt getreden.

ART. 6. Bij het binnentreden der kamers zal men de meeste zindelijkheid in acht nemen.

f) Thans in het bezit van de heer W. **VAN RHIJN**, **Molen „De Valk”**.

ART. 7. Geen asch van sigaren of snippers papier op de kleeden te werpen, dit wordt ten strengste verboden.

ART. 8. Er moet gezorgd worden dat men niet met eenig voorwerp tegen de wanden onverschillig van welke aard stoot.

ART. 9. Er moet gezorgd worden dat er niet met vuile handen aan de meubelen gekomen wordt.

ART. 10. De ruiten der ramen zoowel boven als beneden der woning zullen ten allen tijden schoon gehouden moeten worden.

ART. 11. Tot sieraad van de keuken moeten de witte tegelsteentjes ten allen tijden goed schoon gehouden worden.

ART. 12. Wordt beleefd verzocht de voor- en trapdeur te sluiten wanneer die openstaan of dat men dezelve in, uit, op of af gaan, alsmede het ijzerhekje aan de Rijnkant.

ART. 13. Al de huisgenooten alsmede het dienstpersoneel worden beleefd verzocht aan dit Reglement gestand te doen, voor ieder artikel dat men overtreedt zal een halve Cent boete betaald worden ten voordeele der Armen.

BLADVULLING

In de bladvulling in het Leidse Jaarboekje **1952** kwam de mededeling van **1854** voor, dat bij officiële gelegenheden ouderlingen en diakenen geen steek, mantel en bef meer zouden dragen, maar een zwarte jas en witte das. In 1952 werd bepaald, dat bij officiële collecten geen jacquet en hoge hoed meer verplicht was, maar een gewoon donker costuum.

F. A. LE P.

DE „OUDE LIJN” EN HET EERSTE STATION VAN LEIDEN

Het is zo bekend, dat onze voorouders van ca 120 jaren geleden niets voor een experiment met „ijzeren spoorwegen” of „railroutes” gevoelden, dät wij voor dit onderdeel naar de algemene spoorweggeschiedschrijving ¹⁾ verwijzen. Volkomen er aan voorbijgaan kunnen wij echter niet. In de zomer van 1834 leed het plan voor een eerste verbinding Amsterdam—Keulen échec, niettegenstaande onze vooruitstrevende Koning **WILLEM 1** met *f* 400.000.— uit zijn privé-vermogen intekende. Doch de geldwereld zag geen perspectief op een behoorlijk rendement en aldus kwam dit plan, geboren uit een naijver op België, dat bezig was met een verbinding tot stand te brengen van Antwerpen over Brussel met Duitsland, niet tot uitvoering. Als route voor het Hollandse plan had men gedacht: Amsterdam, Laren, Ede, Arnhem enz. De woorden van één van de twee geestelijke vaders van het plan Amsterdam-Keulen, nl. **WILLIAM ARCHIBALD BAKE** ²⁾ in zijn pros-

¹⁾ Zie o.m. : J. H. JONCKERS NIEBOER, *Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen*. 1907.

²⁾ BAKE was geboren te Woerden 9 Sept. 1783 als zoon van de stadsdokter aldaar, die 4 jaren later te Leiden tot stadsvroedmeester werd benoemd en die daar tot 1894 een zekere rol heeft gespeeld, ook op politiek gebied.

WILLIAM ARCHIBALD, de zoon, werd in 1802 artillerie-officier en was bestemd voor de bezetting van het fort Kaap de Goede Hoop in Zuid-Afrika. Aan een plotselinge ernstige ziekte was het te wijten, dat de jonge BAKE niet met de hem aangewezen zeevaarder kon vertrekken ; hij dankte hieraan zijn leven, daar het schip met man en muis on de reis verging. In 1814 geraakte BAKE in Russische krijgsgevangenschap ; in 1821 kwam hij bij de geschutgieterij in Seraing (België). Na de oorlog met België werd hij naar Engeland gezonden tot aankopen' van geschut. Aan de vele daar opgedane indrukken ontsproot zijn plan onze zeehavens door middel van een spoorweg in verbinding te brengen met Duitschland. Te Leiden heeft zijn naam bijzondere klank als de stichter van de (Koninklijke) Grofmederij in 1836. Intusschen gaf hij zijn militaire carrière niet op. Hij overleed 10 Dec. 1843 als generaal majoor der artillerie te 's-Gravenhage.

Zie Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek, deel 111 kolom 56.

pectus¹⁾: , , zoo ooit geldt thans het Nu of Nimmer" vielen door de onthouding van de haute finance helaas in de laatste zin uit.

Sedert een aantal jaren had **BAKE** met een ingenieur **WILLEM CHRISTIAAN BRADE** nauw contact gehad. Op 17 Sept. 1834 zendt de laatste, mede namens de heer **BAKE**, een request aan de Koning om een voorlopige toezegging van concessie „VOOR hun of een door hun te formeeren maatschappij van een spoorweg Amsterdam-Rotterdam met zijdtak naar Leiden, Den Haag, Delft, Schiedam". Of wel provisioneel tot een proef van Amsterdam tot Haarlem. Wat in het uitvoerige stuk zo ongeveer stond kan men wel gissen. Handel en fabriekswezen zouden worden gediend, alsmede het reizend publiek; bestaande belangen, van de schipperij in het bijzonder, zouden niet worden gekwetst en, zó dit al mocht geschieden, zouden zij schadeloos worden gesteld; het belangrijkste van de inhoud van het request was, dat men Rotterdam wilde doen delen in de voordelen van de gedachte verbinding Amsterdam-Duitsland. Adressanten dachten zich de navolgende rijtijden: tot Haarlem $\frac{1}{2}$ uur, tot Leiden $1\frac{1}{2}$ uur, tot 's-Gravenhage 2 uur en in $2\frac{3}{4}$ uur zou Rotterdam zijn bereikt.

Onmiddellijk zond Zijne Majesteit het request om bericht en raad naar de Ministers van Binnen- en Buitenlandse Zaken. De reden, waarom de laatste in deze binnenlandse zaak werd gekend, was, dat hij in het ontwerp voor de Keulsche spoor was betrokken geweest en aldus wenste de Koning hem nu niet buiten de spoorwegzaken te houden. **BAKE** werd naar de Hofstad ontboden en kreeg van zijn superieuren te horen, dat hij als luitenant-kolonel der artillerie niet in spoorwegen had te doen; hij verontschuldigde zich jegens de Minister van Binnenl. Zaken, dat zijn mederequestrant **BRADE** het request buiten zijn voorkennis en tegen zijne intentie had verzonden ! ²⁾).

In deze jaren kende men nog geen afzonderlijk Ministerie van Waterstaat ; de dienst ressorteerde onder Binnenlandse Zaken; de Minister raadpleegde de hoofdingenieur in alge-

¹⁾ Bewaard in het Gemeente-archief van Amsterdam, portefeuille Spoorwegen.

²⁾ Zie archief van het Kabinet des Konings (Algemeen Rijksarchief) omslag 1835 D 179 W. en de betrekkelijk de spoorlijn daarna ingekomen stukken en rapporten.

mene dienst van de Waterstaat **BERNARDUS HERMANNUS GOUDRIAAN** ¹⁾), die op 2 Juli 1835 van advies diende.

Het is thans nog, na zo veel jaren, in hoge mate interessant te lezen wat deze bekwame man van het geesteswerk van de vooruitstrevende compagnons **BAKE-BRADE** aan het schrift heeft toevertrouwd, te meer daar Leiden bij deze eerste verbinding zou zijn betrokken.

De technische opzet was van **BRADE** afkomstig en hield in dat de spoor bezuiden Haarlem om zou lopen over een kettingbrug over het Zuiderspaarne buiten De Hout langs; dan evenwijdig aan de Spanjaardslaan langs het buitenverblijf Eindhoven ²⁾ zou hij op de vaart aangetrokken worden; hij zou deze passeren, de zandweg volgen tot aan de Noordwijkerhoek, waar hij de vaart zou verlaten; van daar zou hij afgaan op een punt ten Oosten van Rijnsburg, van waaruit een zijtak naar Leiden zou aanvangen. — De Rijn zou met een kettingbrug worden gepasseerd, verder de Haagse straatweg doorsnijden, tot even voor het huis Ten Deil haar route vervolgen en achter het overbosch van Raaphorst tusschen de straatweg van Voorburg en die van Den Haag voortgaan, enz.

De verdere tracering laten wij hier onbesproken. Vóór **GOUDRIAAN** zijn rapport uitbracht hadden enige Amsterdamse zakenlieden bij de Koning adhesie aan het plan **BRADE** betuigd; hieronder worden de namen gelezen van **PAUL VAN VLISSINGEN** en **DUDOK VAN HEEL** (oprichters der Amsterdamse Stoomvaartmaatschappij) en mede van J. H. L. **FORTIKE**, die tot voor enige jaren te Leiden een textielfabriek had geëxploiteerd en bij zijn algemeen erkende vooruitstrevendheid het daar zo duf en benepen vond, dat hij zijn zaken naar Amsterdam overbracht ³⁾. Het koninklijk dossier was

¹⁾ Geboren 5 Juni 1796, overleden 13 Mei 1842. In de kracht van zijn jaren werd Goudriaan aan zijn gezin en zijn arbeid ontrukt. Het grote werk in kwestie heeft hij niet gereed gezien. Zie: Nieuw Nederl. Biografisch Woordenboek, deel VII, kol. 964.

²⁾ Eindhoven of Endenhout tegenover de Spanjaardslaan, toenmaals groot ruim 10 HA en toebehorende aan A. W. baron van Bienen te Amsterdam (Aardr. Wordenb. van **VAN DER AA.**)

³⁾ **JOHANNES HENDRICUS LAURENTIUS FORTIKE** Jzn. volgens het volkstellingregister 1839 te Leiden wonende en bedrijf houdende aan de Heerengracht, R.K., geb. 1799 te Amsterdam, in genoemd jaar ongehuwd. Hield huisknecht en dienstbode. Hii had een stoomfabriek waarin polemiëten, vlaggedoek, saaien, enz. werden vervaardigd. Zie verder over deze: R. V. ROIJEN, *Thorbecke en de stad Leiden*. 1951, blz. 15—16.

in letterlijke zin uitgedijd door ettelijke rapporten van allerlei autoriteiten, te veel om te noemen, Kamers van Koophandel en Fabrieken inclus, die zich ten stelligste tegen het plan van spoorwegverbindingen in dit met waterwegen zo rijk gezegend land verklaarden.

Ook het zo leesbare rapport **GOUDRIAAN** kunnen wij niet van alinea op alinea vervolgen. **GOUDRIAAN** was van oordeel dat een vervoersgelegenheid, die veel sneller en voor de helft van de vroegere vrachtprijzen zou vervoeren, daarmede haar bestaansrecht bewees en als een belangrijke verbetering moest worden beschouwd. De vergunning kon z.i. te eerder aan de onderneming worden gegeven, daar het risico voor haar is. Het publiek zal bewijzen of het goed of niet goed is gezien. De vrachtdiensten van thans, aldus **GOUDRIAAN**, die via de kanalen van pakhuis naar pakhuis gaan, zullen niet vernietigd worden.

Het is na 119 jaren nog een genot een zo heldere zienswijze ontvouwd te lezen als **GOUDRIAAN's** nota bevatte en waarvan we helaas slechts enkele passages konden aanhalen. De opzet van **BRADÉ**, aldus **GOUDRIAAN**, onderstelt enkel spoor; hij acht echter, bij de verwachting van 200 talrijke passagiers, „dubbeld spoor” een vereischte. Het is de eerste keer, dat men met dit begrip wordt geconfronteerd (1835). Hij adviseert dan van de ingenieur **BRADÉ** een nader uitgewerkt plan met cijfers te vragen, waarop het ontwerp kan worden beoordeeld.

Het woord was thans aan de Minister van Binnenlandse Zaken. In zijn rapport aan de Koning d.d. zo Juli 1835 schreef deze het volgende: Zijn departement was bij het ontwerp van de lijn Amsterdam-Keulen van mening, dat men, als er geen strijd was met het algemeen of bijzonder belang, men de zaak aan handel en publiek kon overlaten. Misschien zou het wenselijk geweest zijn, aldus deze Minister, dat die onderneming tot stand zou zijn gekomen. Maar nu er zich zoveel autoriteiten tegen het plan **BRADÉ** verzetten, is de zaak anders. De organen van handel verklaren dat de zaak buiten enig belang is. Het ontwerp kan dus alleen uit een oogpunt van binnenlandse communicatie worden gezien. En deze achtte de Minister hier menigvuldig en min-kostbaar. Doch ook al stelt hij dit ter zijde, dan nog meent hij, dat de voorstelling dat al het personenvervoer per beurtschip of particuliere schippers naar de spoorwegen zal overgaan,

onjuist. Hij zou dit niet wenselijk achten voor het publiek en het zou de nijverheid niet bevorderen. **BRADE** had in zijn request aangegeven, dat de spoorwegen niet alleen dit vervoer tot zich zouden trekken, maar bovendien nog de helft meer, dus 150%. Dit lijkt de Minister ondenkbaar en ongetwijfeld zou daardoor de opbrengst der tolln op de wegen geheel te niet gaan. **BRADE** had dit voorzien, schadeloosstelling daarvoor belovende, maar de Minister betwijfelde het of de opbrengst dit zou toelaten. Met alle omzichtigheid behoort hier volgens de Minister van Binn. Zaken, dus te worden gehandeld, die zich ten slotte bij **GOUDRIAAN**'s advies aansluit : grondiger gedetailleerd ontwerp te produceren !

Dan volgt de oprichting van de Holl. IJzeren Spoorwegmaatschappij in 1835 door **LOUIS JAN JACOB SERRURIER, RODOLPHE LE CHEVALIER** en **WILLEM CHRISTIAAN BRADE**, de laatste mede als haar ingenieur, om in vereniging, na het mislukken van het plan van de ijzeren spoorweg Amsterdam-Keulen, de beide Nederlandse zeehavens te verbinden en eerst een proeflijn Amsterdam-Haarlem aan te leggen. Van de aanvang af heeft het in de boezem van de directie niet geboterd en het heeft er toe geleid, dat men **BRADE** heeft laten vallen, van wie met **BAKE** de eerste spoorwegplannen in ons land zijn uitgegaan. Het schijnt de moeite waard, dat hieraan eens een onderzoek wordt gewijd. **BRADE** acht zich blijkens zijn tientallen requesten aan de regering in hoge mate verongelijkt; hij is met zijn gezin, vrouw en vijf kinderen, aan het nijpendste broodsgebrek prijsgegeven geworden en werpt zich dan op andere vraagstukken en op 4 April 1840 zendt hij aan de Koning een ontwerp van een brug over het IJ bij Amsterdam en kort daarop van een beursgebouw. Is **BRADE** onrecht aangedaan? Wij weten het niet, maar uit zijn eindeloos requesteren zou men het moeten opmaken; het doet echter nog — om het op zijn zachtst te zeggen — buitengewoon onplezierig aan, dat men zich verwaardigde met 's mans project voort te gaan en op het door hem afgeleverde verder te bouwen, terwijl hij en de zijnen aan honger en ellende vervielen. Misschien een querulant ? Zelf geeft hij als de reden, waarom hij gequitteerd werd, op, dat invloedrijke beurskringen een zekere **VAN HALL**, een niet op eigen verzoek ontslagen cavallerie-officier en broeder van de latere Minister **FLORIS ADRIAAN**, aan een betrekking wilden helpen.

In deze jaren woonde hij met zijn gezin : Warmoesstraat 130 ¹⁾.

Wanneer op 22 Juni 1840 — enige jaren zijn intussen verstreken en de verbinding Amsterdam-Haarlem als proeflijn is reeds in gebruik de Koning concessie verleent de spoor door te trekken tot Rotterdam, is F. W. CONRAD (geb. 1800, overl. 1870) ²⁾ reeds een jaar aan de H.IJ.S.M. verbonden. De directie had aan de regering verzocht een „effectief” ingenieur aan te wijzen om BRADE te vervangen. Bij de genoemde concessie wordt aan de maatschappij opgelegd te zijner tijd voor dubbel spoor te zorgen, zodra de regering de noodzaak te kennen zou geven ³⁾.

In een memorie van 29 Juli 1840 besprak CONRAD de op

¹⁾ Aan het Centraal Bureau voor Genealogie, Nassaulaan 18, 's-Gravenhage kon schrijver dezes nagaan, dat BRADE in 1792 moet zijn geboren; in 1817 was hij kapitein der genie te Gouda, blijkende uit een brief, waarin hij een vader zijn deelneming betuigt bij het overlijden van diens zoon, een onder hem gediend hebbend eerste luitenant. BRADE trouwde 30 Juni 1820 te Amsterdam met GEESSE VAN DER STEEGE; hij is dan oudkapitein-ingenieur en civiel ingenieur en architect in de hoofdstad. Bij de geboorte van het eerste kind woont het jonge echtpaar op het bekende buitengoed Amstelstroom; in 1826 te 's-Gravenhage, in 1829 te Luik; gelijk hiervoor reeds gezegd is in 1834 en volgende jaren te Amsterdam; in 1849 daar nog, zoals zal blijken; BRADE overleed op 66 jarige leeftijd de 27ste April 1858 te Brussel. Op 29 September 1849 richt hij zich te Amsterdam per brief tot Mr W. H. VAN HASSELT, Keizersgracht bij de Amstel, waarin hij meedeelt een verzoek te hebben gedaan, dat aan de heer SARPHATI, directeur van de Landontginning en Landbouw in handen is gesteld en vraagt Mr v. HASSELT om bescherming. BRADE zegt „dat zijn existentie van de reussite dezer onderneming” afhangt. „Al wat ik op de wereld bezat, heb ik aan de ondernemingen der spoorwegen en waterleiding opgeofferd. Degeen aan wien het vaderland de spoorwegen te danken heeft, is genoegzaam tot gebrek gedoemt; het late nageslacht zal als onpartijdig regter dat na dienste wraken.” De onderneming, die hem bezighoudt, doch die hij niet nader aanduidt, „is mijn eenig plegtanker van behoud”. Onderscheiden heden hebben hun steun verleend en hij nadert reeds de helft van het benodigde „montant”. — Blijkens advertenties, in genoemd Centraal Bureau bewaard, is BRADE in zijn procedure tegen de H.IJ.S.M. in 1839 door de arr. rechtbank te Amsterdam in het gelijkgesteld; in hoger beroep bij het Gerechtshof werd de eisch van de Maatschappij toegewezen.

²⁾ Zie over hem Nieuw Nederl. Biographisch woordenboek 11 kolom 313.

³⁾ Het is minder bekend, dat de oorspronkelijke spoorbreedte bij de aanleg beduidend groter was dan thans. Toen de regering in 1865 genoemde verklaring had uitgesproken, legde de maatschappij een nieuwe spoorlijn op de nieuwe breedte naast de bestaande; deze was 5 April 1866 gereed. Zij versmalde vervolgens de oude lijn. Het 2de of linker smal spoor was over het gehele traject tot Rotterdam op 7 Dec. 1868 klaar. Welke zorgen en kosten één en ander, ook voor het wagenpark der maatschappij heeft medegebracht, laat zich moeilijk denken.

verzoek van de Minister van Binnenlandse Zaken door **BRADE** ingezonden uitgewerkte plannen. Deze had drie verschillende trajecten voor mogelijk gedacht. Het eerste voerde ten Zuiden van Haarlem langs de Haarlemmermeer. Dit werd door **CONRAD** zeer bezwaarlijk geacht; het tweede plan van **BRADE** hield in, dat Leiden en 's-Gravenhage door zijlijnen met de grote lijn zouden worden verbonden en dit achtte Conrad in strijd met de woorden van de concessie, die het passeren van de eerste stad voorschreef ¹⁾. Zijne Majesteit had in 1789/90 aldaar gestudeerd en had blijkbaar dergelijke herinneringen aan zijn studietijd behouden, dat hij de oude academiestad het voorrecht van een spoorverbinding deelachtig wenste te doen worden; het derde plan van **BRADE** volgde de trekvaart Haarlem-Leiden, maar de uitvoering van de baan bracht vele opruiming en door het slingerend verloop zou het vele nadelen bij de exploitatie hebben. Ten slotte was er nog een vierde plan, ontstaan uit een van gouvernementswege ingesteld onderzoek: Door Haarlem tot nabij de Brouwersvaart tot voorbij de Manspadbrug nabij het huis Kroesbeek ²⁾, door de niet zeer hoge duinen van de Vogelenzang de vaart schuins doorsnijdende; tussen de trekvaart en de hoogten bij Hillegom en Lisse lopende tot nabij het Mallegat, oostwaarts langs de ruïne van Teilingen, de R.K. Kerk van Sassenheim, 't huis te Warmond; nabij Leiden de trekvaart bij de Marepoort overgaande en voorts in rechte lijn op 's-Hage. Dit laatste of vierde beloop werd verreweg het verkieselijkst geacht.

Ten slotte kwam **CONRAD** met het voorstel tot het volgende traject, dat aanvaard werd: Benoorden Haarlem een bocht met een straal van 500 meter, dan een recht stuk van 6,2 km, de westzijde van de trekvaart volgende langs de buitengoederen Boekenrode ³⁾, Leiduin ⁴⁾, Woest-

-;) Hieruit is te verklaren, dat het bestuur van Leiden volkomen passief de ontwikkeling afwachtte.

²⁾ Genoemd naar een waterloop bij de Glip in het Zuiden van de Gemeente Heemstede.

³⁾ Landgoed onder Bloemendaal, 1 uur ten Zuiden van het dorp, destijds de oppervlakte beslaand van 294 ha en behorende aan de kinderen van **JACOB ADRIAAN VAN LENNEP** Pz. en **ANNA WILLINK**. (Aardr. Woordenb. van **VAN DER AA.**)

⁴⁾ Ten Zuiden van vorenstaande bezitting, destijds 52 ha, met 2 herenhuizen, waterval, enz., behorende aan Mr H. A. **VAN LENNEP** te Amsterdam. (Aardr. Woordenb. als voren).

duin ¹⁾ en Kroesbeek, zonder deze te schaden; dan zou het traject bij de laan van de Vogelenzang een flauwe bocht krijgen met een straal van 4500 meter; daar de trekvaart schuin passeren en vandaar over 12 km een volmaakt recht beloop hebben tot benoorden Hillegom; achter langs de grote buitengoederen Veenenburg ²⁾ en Keukenhof ³⁾, doch over de gronden daarvan, zou de lijn de trekvaart naderen en steeds recht doorgaan tot nabij Voorhout; hier zou de derde bocht komen met een straal van 1500 ellen en vervolgens weder recht doorgaan tot het Warmonderhek, waar de Leede moest worden gepasseerd. Hierna kwam de vierde bocht met een straal van 1500 ellen over een lengte van 1750 ellen en vervolgens zou het van de Haarlemmertrekvaart tussen de beide zaagmolens bezuiden Poelgeest rechtuit op 's-Gravenhage aan gaan. „In een volmaakt rechte lijn lang 15500 ellen kan aan de spoorweg een fraaye rigting gegeven worden tot die stad”, aldus CONRAD. De voorzichtige wijze waarop de buitengoederen onder Voorschoten, Duivenvoorde en Ter Horst werden ontzien, waartussen door de spoor juist kon worden geleid, had CONRAD in BRADE's projecten aangegeven gezien.

De bezwaren van de eigenaren van genoemde buitengoederen, waarbij ook nog Wassergeest ⁴⁾ moet worden gevoegd, waren zonder tal. CONRAD gebruikt na afloop van het werk de woorden : Ongelofelijke inspanning, die hun tegenstand hem hadden bezorgd. — Hun oppositie kan men nu van geen belang meer noemen; zij doet nog slechts curieus aan. De eigenaren voorzagen de ondergang van hunne bezittingen,

¹⁾ Aan de trekvaart bij de Manpadsbrug, destijds ruim 60 ha behorende aan Mr H. S. VAN WICKEVOORT-CROMMELIN (bron als voren).

²⁾ Een zeer groot landgoed, uitmakende het noordelijk deel van de Gemeente Lisse en behorende aan J. LEEBRUGGEN, bankier te Amsterdam. Er stond een landhuis op, waarvan een afbeelding voorkomt in de collectie schetsboeken van de jong overleden kunstschilder LEEBRUGGEN te Hillegom, welke door de zorgen van de heer W. J. J. C. BULEVELD werden behouden en die bewaard worden in het Gemeentearchief van Leiden.

³⁾ Toenmaals 228 ha groot en behorende aan Jhr J. STEENGRACHT VAN OOSTKAPELLE.

⁴⁾ Aan de straatweg lag het fraaie huis, 1/4 uur ten Zuiden van Lisse. Het was kort voor 1795 gebouwd voor Mr SAAC VAN BUREN uit Leiden, die hierheen de prachtige planten van zijn tuin „America” in de Rode Laan bij Leiden overbracht. Zie Gemeente-archief Leiden, prentverzameling 7200 en 77975 e.v. Het goed Wassergeest was in ± 1840 18.4 ha groot. Het behoorde aan en werd bewoond door Jhr D. P. J. VAN DER STAAL VAN PIERSHIL.

omdat de genoegens van het buitenleven zouden verdwijnen en hiervan zou weder de ondergang van de in de nabijheid gelegen dorpen het gevolg zijn. Het was immers volgens hen duidelijk, dat, zonder de buitengoederen, geen timmerlieden, metselaars, verwers, smids, bakkers en slaggers een genoegzaam bestaan in die dorpen zouden kunnen vinden, gezwezen nog van de tuinlieden, knechten en arbeiders. En hoe zou men ter plaatse hun bijdragen aan Kerk en Armen kunnen missen !

In hun eerste adres zeggen zij, dat, wanneer de regering de verlenging van de spoorweg „waarlijk voor het algemeen nuttig en wenschelijk mogt beschouwen”, laat de maatschappij de spoor dan leggen langs de Westzijde van de Haarlemmertrekvaart. Mocht dit niet gaan, dan langs of op enige afstand van de thans reeds grotendeels bestaande binnendijk van de Haarlemmermeerdroogmaking. Dit zou een minder kostbare onteigening geven, een korter traject en een betere communicatie met de dorpen. Op II Februari 1841 antwoordde de directie: Langs de Westzijde van de vaart bleek de grond ongeschikt. Dit tracé was destijds niet met voldoende kennis van zaken ontworpen. Er zou dan een niet geringe omweg gemaakt worden met sterke en gevaarlijke bochten, kortom een slingerend beloop. De directie voelde zich gestreeld, dat de heren-eigenaren in hun adres tot de Koning CONRAD als een volmaakt onpartijdig en onomkoopbaar man schetsten, als hoedanig hij ook bij Zijne Majesteit bekend stond. Schrikbeelden noemde de directie hun bezwaren alsof door de spoorweg hun bezittingen zouden verdwijnen. Op 14 Juni 1841 requesteren de eigenaren opnieuw: Zij willen de lijn van het Noorden af aan de Westzijde der vaart hebben en die bij Piet Gijzenbrug laten oversteken, met plaatsing van een station bij Halfweg en P.G.brug. Zij achten dit preferent boven een overgang bij Bennebroek en een station aan de Hippelaarsbrug(station Hillegom). Zij zien dan tevens een bestemming voor het kapitale gebouw van de steden Haarlem en Leiden, dat nu bijna geen waarde meer heeft. Dit was lang geleden voor de exploitatie van de trekvaart gesticht ¹⁾.

¹⁾ Van dit gebouw, waarvan de bouwtekeningen uit het midden der 17de eeuw nog bewaard zijn gebleven, o.a. in het Gemeente-archief van Leiden (prentverz.), maakten de gedeputeerden der beide steden gebruik om de zaken van de trekvaart te bespreken. Het moet zeer fraai ingericht geweest zijn. Er was stalling voor 24 paarden van de jagers der schuiten.

Op 21 Juni 1841 voegt Mr H. P. HOOG als eigenaar van het landgoed Leeuwenhorst ¹⁾ zich bij het koor. Ook hij wenst de Westzijde van de trekvaart en komt mede op voor Berg en Daal ²⁾ van de Graaf VAN BYLANDT, verder voor Noordwijk „de zo gewichtige plaats met deszelfs instituten van opvoeding, bloemen- en kruidenteelt en visscherij”. Bij deze route zou Noordwijk slechts een $\frac{1}{2}$ uur verwijderd zijn en de kromming van de baan zou een geschikte plaats opleveren voor het station. Wel zou van zijn landgoed een stuk nodig zijn, doch tot de afstand daarvan zal men hem bereid vinden. Niet om het genoegen van een spoorweg en een station, doch alleen om het belang van Noordwijk.

Maar thans nemen wij afscheid van de voormalige heren-eigenaren. Hillegom was geporteerd voor de Oostzijde, want kwam het station aan de andere kant, dan moesten zijn ingezetenen telkens een terrein passeren „hetwelk als zeer zandig, open en vlak, zeer onaangenaam is”.

CONRAD had gezegd: „Het pleit is genoegzaam beslist.” Alle moeite der heren was voor niets geweest. Reeds op 11 Febr. 1841 had de Raad van Administratie dit aan de Minister van Binnenlandse Zaken geschreven. Men ging door. Warmond voorbij.

Bezuiden Poelgeest aan de Haarlemmertrekvaart lagen destijds twee zaagmolens, waarvan één nog gaaf aanwezig is; de andere werd iets meer naar de stad toe aangetroffen en nog nu ziet men het oude houtbedrijf, hoewel de molen daarop is verdwenen. De eigenaar van beide was de Leidenaar PETRUS ARNOLDUS BRONGEEST en met lede ogen zag hij van de Lede af de spoorbaan recht op zijn bedrijf afkomen. Precies tussen beide molens door zou de lijn gaan. Het zou een grote schade in zijn dubbel bedrijf betekenen en het valt dus niet te verwonderen, dat hij zich niet voetstoots gewonnen gaf. Slechts 21 roe grond vroeg de H.I.J.S.M. hem te willen verkopen. Een jaar heeft hij onderhandeld en volgehouden en intussen was het spoorlichaam de trekvaart genaderd. De directie aarzelde intussen niet tot de aanbesteding, gunning en het leggen van de brug over te gaan, hoewel zij niet verder

¹⁾ Genoemd naar het aldaar tot het beleg van Leiden gestaan hebbend Cisterciënser nonnenklooster. Het landhuis was voor de raadpensionaris FAGEL gebouwd.

²⁾ Onder Voorhout, destijds 109 ha en behorende aan O. A. Graaf VAN BYLANDT.

kon. De nieuwe onteigeningswet van **1841** bepaalde, dat de Koning had te beslissen, na de Raad van State te hebben gehoord. En toen deze raad als zijn mening uitsprak, dat in het geval van **BRONGEEST** geen sprake was van het door de wet geëiste „voorafgaand overleg” met eigenaren, was voor de H.I.J.S.M. Holland in last. De Raad van State oordeelde, dat de Maatschappij zich te voren met **BRONGEEST** over de te nemen route had moeten verstaan; hier werd het mes op de borst gezet. **BRONGEEST** stond sterk en zeide eindelijk dat hij dan de heren de gevraagde **21** roeden wilde verkopen voor **f** 29.500.—.

Thans zou men — in acht nemende de altijd blijvende bedrijfsschade — dit niet buitensporig achten, doch tot een dergelijk standpunt was men in 1841 nog niet gevorderd. Deze bittere pil zou de directie wellicht wel hebben geslikt, ware het niet, dat verder op, bij het gaan tussen de landgoederen Ter Horst en Duivenvoorde, de verhoudingen precies zo lagen. Openlijk kon zij die exorbitante som niet uittrekken.

De zaak eiste bij de directie en de Raad van Administratie veel overleg en per slot kwam **CONRAD** op het denkbeeld de aannemer van de spoorwegwerken bij de Haarlemmertrekvaart in de arm te nemen. Intussen ging de maatschappij er toe over op het eind van de gereedgekomen baan, aan de Oostzijde van de nieuwe spoorbrug, een tijdelijk station te plaatsen, „provisioneel” zoals zij dat noemde. Achter de molenwerf werd verder aan het spoorlichaam doorgewerkt en mede werd met de bouw van het station buiten de Rijnsburgerpoort begonnen. „Het provisionele station buiten de Marepoort”, zogenoemd, werd **17** Aug. 1842 geopend en van toen af werd het baanvak Leiden-Haarlem over de volle afstand bereden.

Begrijpelijk is het, dat deze tegenvaller grote aandacht trok, niet alleen te Leiden, doch in het gehele land. Daarbij kwam de bijzondere belangstelling in het nieuwe vervoermiddel. Op 5 Augustus 1842 had Koning **WILLEM** 11 met een „bijzondere wagentrein” een reisje gemaakt van de Postbrug af tot Haarlem en de couranten vermeldde, dat Zijne Majesteit de afstand van 4 uren gaans in $\frac{1}{2}$ uur aflegde; bij het beginpunt was hij door de „bestuurders van den 1 Jzeren Weg opgewagt” en gebruikte te Haarlem met zijn gezelschap aan het station enige verversingen. Op 10 Augustus vond de proefrit van het provisionele station Leiden af plaats, dat

men begrijpelijk met groen en vlaggen had versierd. Te rekenen van de openingsdag af reden de diligences van 's-Gravenhage te Leiden komende via het Noordeinde, Paardensteeg, Oude Singel, Korte Mare, Marepoort, langs de Haarlemmertrekvaart naar het provisionele station. De eerste dienstregeling van de spoorweg besluit met de navolgende mededeling : „zullende de meeste der bestaande diligencediensten voorlopig ook naar Haarlem en Amsterdam blijven doorreizen, zodat het aan de verkiezing der reizigers wordt overgelaten al dan niet van den spoorweg gebruik te maken”.

De dag zelf, waarop voor het eerst van Leiden af werd gereden, nl. **17** Aug 1842, deed de Minister van Financiën, J. J. **ROCHUSSEN**, zijn beklag bij zijn ambtgenoot van Binnenlandse Zaken over het feit dat het traject Veenenburg—Leiden vervroegd, zonder zijn voorkennis, was opengesteld, ten gevolge waarvan niet tijdig van hogerhand wijzigingen konden worden gebracht in de loop der diligencediensten. Hij hoopt dat niet op de ingeslagen weg zal worden voortgegaan, die tot botsingen met postwagenondernemers kan voeren, Men had beter tot **1** Sept. kunnen wachten. De Minister van Binnenl. Zaken draagt dan de Raad van bestuur der H.I.J.S.M. op hiermede in het vervolg rekening te houden.

In korte woorden wijden de dagbladen aan de nieuwe verbinding aandacht. Het valt echter op, dat dit alleen betrekking heeft op de Zondagen van **24** en **31** Augustus. Het was buiten de Marepoort die dagen zwart van mensen en men kon de menigte gerust op ettelijke duizenden schatten, daar op de eerstgenoemde Zondag aan het provisionele station 3000 plaatskaarten werden genomen, op de tweede 500 meer ! De couranten vermeldde dat op **31** Aug. de genoemde Minister **ROCHUSSEN** en de Minister van Justitie, Mr F. A. **VAN HALL**, aldaar, komende van Amsterdam, uitstapten, de volgende dag de Minister van Binnenlandse Zaken, Mr W. A. baron **SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE**. Het is grappig dat wij van de Zondagsreis van beide eerstgenoemde Ministers nog weten hoe het hunne excellenties is vergaan. Opnieuw schrijft namelijk de Minister van Financiën aan die van Binnenl. Zaken over de spoor; onverwacht had de directie iets in de treinenloop veranderd, zonder de bevoegde autoriteiten te waarschuwen en dan vervolgt de heer **ROCHUSSEN**: . . . „maar ik ben ook met onzen Ambtgenoot

„voor het Departement van Justitie in de gelegenheid geweest „persoonlijke ondervinding op te doen omtrent de wijze waarop „de dienst op dien weg wordt verrigt. Deze ondervinding „is zoo zeer ten nadeele van het bestaande, dat ik mij verplicht „heb gevonden aan de Directie der bedoelde maatschappij „de aanschrijving te rigten, waarvan ik de eer heb een „afschrift tot de informate Uwer Excellentie hiernevens te voegen”. Wat was de zaak geweest?

De Ministers van Justitie en Financiën dachten te Haarlem de laatste trein ¹⁾ naar Leiden te nemen, doch toen zij aan het station kwamen, bleek de trein zo minuten vertraging te hebben, doordat de van Amsterdam verwacht wordende verbinding „ten achteren” was. Dit was voor het temperament van iemand als de heer ROCHUSSEN te veel.

„Het komt mij voor”, zo schreef hij aan zijn collega van Binnenlandse Zaken, „dat er maatregelen behooren genomen „te worden om zoodanige vertraging, die geschikt is om alles „in verwarring te brengen, in de toekomst vóór te komen. „Vervolgens de reis naar Leyden aangenomen hebbende, „ondervonden wij, na het reeds geleden tijdverlies, in eene „dubbele mate het nadeel in het telkens ophouden der „spoorreinen aan een zoo groot getal intermediaire stations, „meest al op zeer onbeduidende plaatsen, voortvloeyende. „Het oponthoud hierdoor veroorzaakt is zoodanig, dat de „spoorweg op die wijze grootendeels haar doel moet missen. „Er bestaat derhalve bij mij geen twijfel of hierin zal eene „verandering behooren te worden gemaakt.

„Maar wat van nog veel grooter belang is, ja waardoor „het leven der reizigers zich tijdens mijne doorreise aan een „dadelijk gevaar bloot gesteld heeft gevonden, bestaat hierin, „dat wij in de nabijheid van het station bij Lisse gekomen „waren, de machinist zich niet ontzag den geheelen trein „weder achteruit naar Veenenburg ²⁾ te doen stoomen om, „zoo men zeide, in een gebrek aan water te voorzien. En dit „niettegenstaande de wachters met hunne signalen zich niet „meer op de hun aangewezen plaatsen bevonden; eene on-

¹⁾ Van 7.35 uur ees avonds.

²⁾ Het Aardrijksk. Woordenb. van VAN DER AA vermeldt: „Ter hoogte van deze hofstede is de halte van den Hollandschen Spoorweg Veenenburg met haltegebouw en koffiehuis. De ketel neemt aan deze halte, welke aan de Leydtsche trekvaart ligt, water in.”

„voorzigtigheid welke mij toeschijnt van dien aard te zijn, „dat zulks alle de voorzorgen, die voor de openbare veiligheid „worden genomen of voorgeschreven, op losse schroeven „stelt en welke de Regeering tot dekking harer eigene verant- „woordelijkheid niet onopgemerkt mag laten voorbijgaan.” En Minister ROCHUSSEN vervolgt dan zijn brief tot de directie: „Ik vermeen alzoo U W.Ed. te moeten uitnoodigen om „de aanleiding tot het één en ander, waarvan ik zelve de „ondervinding heb, met ernst te doen onderzoeken; voorts „de nalatige beambten der maatschappij, gelijk zij dit ver- „dienen, te bestraffen en eindelijk gepaste maatregelen tot „wering van zoodanige misbruiken voor de toekomst te „nemen, zullende het mij aangenaam zijn *spoedig* met het „resultaat van het één en ander te worden bekend gemaakt.”

Uit dit merkwaardige verslag kan men opmaken dat de driftige heer ROCHUSSEN lang niet van inzicht in de mogelijkheden van de nieuwe communicatie was verstoken, maar tevens kan worden aangevoeld, dat hij de directie van de nog maar nauwelijks geopende spoorlijn niet erg gunstig gezind was. Hij was in 1836 tot lid der commissie voor advies inzake de spoorwegen benoemd en had ook uit dien hoofde veel belangstelling in deze zaken.

Onmiddellijk zond CONRAD, die te Bennebroek woonde, het ministeriële schrijven bij de commissarissen der H.I J.S.M. rond en reeds de 5de Sept 1842 ging het antwoord der directie af, die meende, dat de heer Minister van Financiën „wat heel boos was over deszelfs eerste spoorreis”. Naar ingenieur CONRAD vernomen had, was de Minister verleden Zondag (dus de 4de Sept.) wederom „over onzen spoorweg getransporteerd”. Hij hoopt met beter gevolg en dat hierdoor de eerste verkeerde indruk wat zal weggenomen zijn. Het terugzetten van de trein was gekomen door „gebrek aan memorie van de machinist, die de order van dien middag omtrent de veranderde plaats van wateropneming had moeten doorgeven”. Er is gestraft en hiermede zal aan de Minister voldoening zijn gegeven. De directie zal haar best doen, meer kan toch niet worden gevergd. CONRAD deelt dan nog, om de Minister vriendelijk te stemmen, enige wetenswaardigheden mede, o.m. dat door het stukje van BRONGEEST de ingebruikneming van het nieuwe station buiten de Rijnsburgerpoort nog in het verschiet ligt en besluit met de mededeling, dat de „effecten” van de Maatschappij steeds laag van koers

blijven, Men zegt, schreef hij, dat het geld op zou zijn. Maar dit is er echter verre van. De kosten zijn wel groot, maar eenmaal zullen de inkomsten de verwachtingen ver overtreffen ¹⁾).

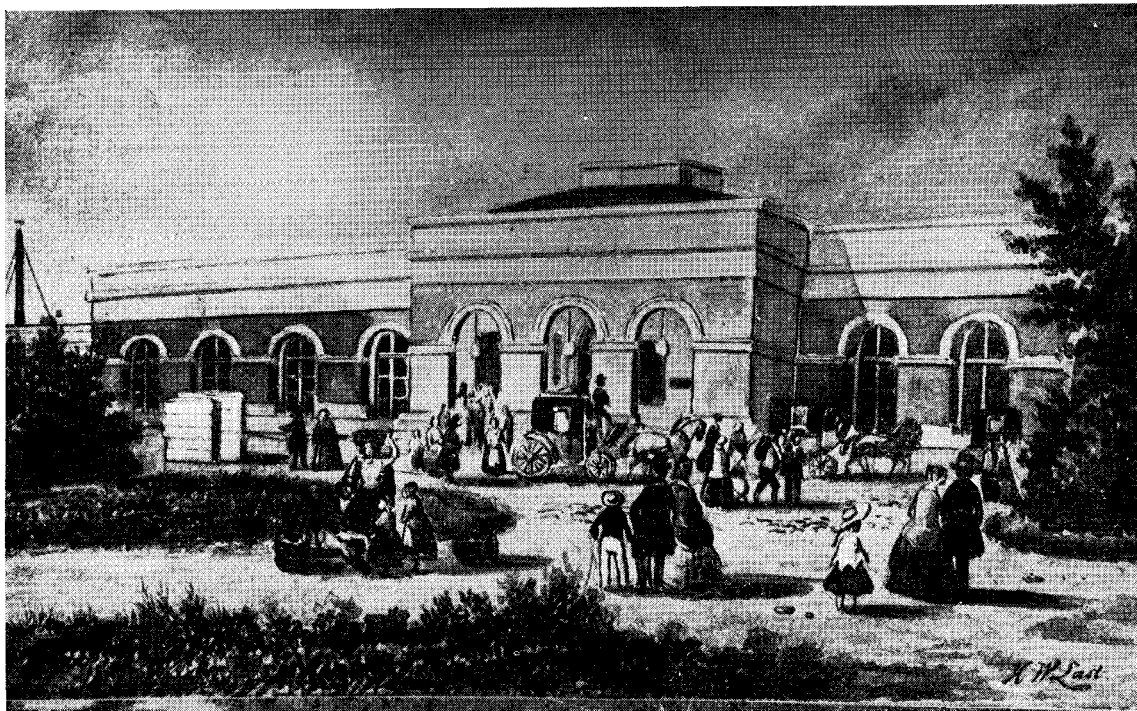
Aan elke weerstand komt een eind en ook die van **BRONGEEST** heeft zijn slot gevonden. **ARIE VISSER** uit Sliedrecht was de aannemer van de werken om en nabij de Haarlemmer-trekvaart; in de winter van 1843 wist hij **BRONGEEST**, die hij dagelijks zag en sprak, voor zich in te nemen en stelde hem voor $1\frac{1}{2}$ ha grond, waarin de 21 roeden gelegen waren, aan hem, **VISSER**, voor zijn aannemingsbedrijf te verkopen. De lange winteravonden en het jeneverglas hebben het hunne gedaan en **VISSER** droeg het begeerde stukje voor f 1500.— aan de H.IJ.S.M. over. Het is natuurlijk alles vertoning geweest met het oog op de eisen van de grote landeigenaren onder Voorschoten, van wie er één tijdens de werkzaamheden met vacantie naar Parijs vertrok, wat als gevolg had dat de directie op een gegeven oogenblik niet door kon laten werken en het werkvolk daar moest ontslaan.

15 Juni 1843 rijdt van af het nieuwe station de eerste trein naar Amsterdam. Iemand die mocht menen, dat de maatschappij door de onverzettelijkheid van **BRONGEEST** grote schade zou hebben geleden door de zoveel latere opening, vergist zich. Niet zonder trots deelt **CONRAD** aan de Minister mede, dat de kosten van het provisionele station dubbel en dwars zijn goedge maakt, want hierdoor ging men veel vroeger van Leiden af rijden, dan anders het geval geweest zou zijn. Nu wij van Leiden af (van buiten de Marepoort) rijden — aldus **CONRAD** kort na 17 Aug. 1842 — komt voor het eerst het eigenlijke reizigersverkeer op de lijn; deze sectie (Amsterdam-Haarlem) heeft meer voor uitspanning van het Amsterdamse publiek gediend. En toen het definitieve Leidse station was opengesteld, rapporteerde de bekwame man, dat het reizigersverkeer en de opbrengsten, vergeleken bij voorheen, verdrievoudigd waren ²⁾).

R. VAN ROIJEN

¹⁾ Over 1841, een zeer ongunstig guur jaar, keerde de H. IJ. S. M. $2\frac{1}{2}$ % dividend uit. **CONRAD** achtte dit zeer voldoende, de slechte weersomstandigheden in aanmerking nemende. In de eerste tijd waren de wagons nog open.

²⁾ Aan schrijver past een woord van dank jegens de heer W. A. EASEL, verbonden aan het Algemeen Rijksarchief, voor de hulp hem enige jaren geleden, bij het opzoeken der stukken, verleend. Met de op blz. 147 noot 2 vermelde aanwijzing kunnen alle in bovenstaand artikel besproken brieven en rapporten zonder moeite worden teruggevonden.



Het Stationsgebouw van de H.IJ.S.M. buiten de Rijnsburgerpoort te Leiden, in gebruik genomen 15 Juni 1843. Na ruim 40 jaren dienst te hebben gedaan, werd het vervangen door het stationsgebouw, dat kort geleden werd afgebroken. Fotografische reproductie, welwillend beschikbaar gesteld door de firma A. VAN VLIET, van een aquarel door H. W. LAST, aanwezig in het Spoorwegmuseum te Utrecht.

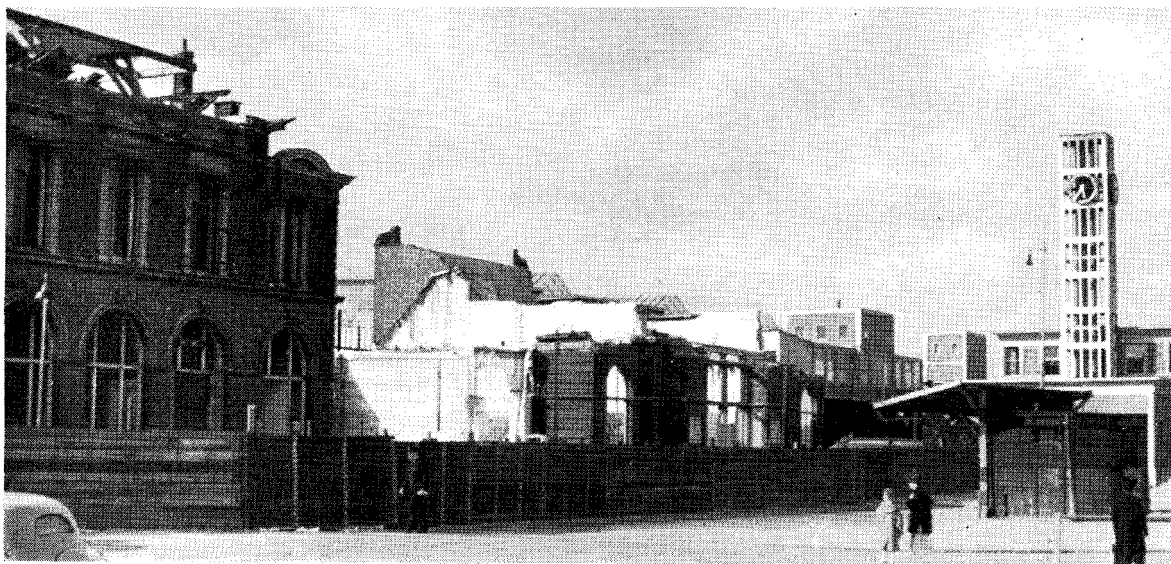


Foto H. Kleibrink

AFBRAAK VAN HET OUDE EN OPBOUW VAN HET NIEUWE STATION

LEIDSE SPOORWEGWERKEN

In Augustus 1953 werd het verkeer over de Rijsburgerweg voor de laatste maal opgehouden voor de gesloten overwegbomen van de spoorwegkruising met de lijn Leiden-Amsterdam.

Werden deze overwegbomen al veel minder gesloten sinds het ogenblik dat de nieuwe hoge spoorbaan in Mei 1953 in dienst werd gesteld, in Augustus waren de werkzaamheden zover gevorderd, dat de voor het opbreken der verlaten sporen nodige werktreinen deze overweg ook niet meer behoefden te passeren en deze dus geheel kon worden opgeheven.

In feite was met deze opheffing een belangrijke phase bereikt op weg naar het gestelde einddoel van de Leidse spoorwegwerken : het te Leiden omhoog brengen van de spoorbaan Amsterdam-Rotterdam, tot een zodanige hoogte, dat alle overwegen in deze Gemeente door viaducten onder de spoorbaan door worden vervangen. Onnodig is het te zeggen dat de situatie zoals die zich in Augustus voordeed, nog slechts een tussenstap te zien geeft waarbij nog vele tijdelijke voorzieningen waren toegepast. Immers bij de voormalige Rijsburgeroverweg gaat het verkeer nog via deze oude overweg onder een stalen hulpviaduct door, in plaats van — zoals de eindtoestand dit aangeeft — onder een geheel nieuw viaduct van grote lengte.

Ook bij de Lage Morsweg, de Gevangenlaan, de Maredijk en de Haarlemmerweg moeten nog de nodige werken worden uitgevoerd om de eindtoestand te bereiken.

Hoe dan ook, een belangrijke verlichting voor het wegverkeer is reeds bereikt, een verlichting die wel degelijk vereist was, hetgeen de volgende gegevens wel mogen illustreren.

Een op een Donderdag en een Vrijdag in Augustus 1948 gehouden verkeerstelling bij de Rijsburgeroverweg toonde aan, dat tussen 6 en 24 uur deze overweg passeerden: ca. 19.200 voetgangers, 14.700 wielrijders + motorrijwielen + bakfietsen e.d., 2500 personenauto's, 1100 vrachtauto's, 80 bussen en 400 trams. Dit betekent dat bij een matige raming ongeveer 51.000 personen deze overweg passeerden.

Gedurende deze 18 uur was de overweg voor het laten passeren van treinen 93 maal gesloten, met een totale sluitingstijd van 5 uur en 33 minuten, d.w.z. gemiddeld 5 sluitingen per uur, met een gemiddelde sluitingstijd van 3 min. 35 sec. ; (min. 1 min. 5 sec., max. 12 min. 30 sec.) Het vorengenoemde betekent dat de sluitingstijd ca 31% bedroeg van de totale tijd, waarbij volgens dezelfde tellingen ca 35% van het verkeer werd opgehouden met een gemiddeld oponthoud van ca 4 min. voor de auto's, welk oponthoud merendeels werd veroorzaakt door de verkeersopstoppen bij deze overweg; ca 1800 voetgangers + wielrijders zagen een voordeel in het gebruikmaken van de voetbrug.

Behalve de hinder die deze overwegsluitingen dus voor het publiek veroorzaakten, mag de hieruit voortvloeiende economische schade van het oponthoud niet worden veronachtzaamd ,

Niet alleen het wegverkeer maar ook de Spoorwegen ondervonden hinder van deze Rijnsburgeroverweg, omdat het N.S. mede hierdoor niet werd toegestaan de frequentie van het treinverkeer op de lijn Amsterdam-Rotterdam te vergroten, waarbij een kwartierdienst als een vereiste wordt gesteld.

Beide factoren tezamen hebben er toe geleid dat de Minister van Verkeer en Waterstaat in 1948 het belangrijke besluit heeft genomen uitvoering te doen geven aan het Leidse spoorwegplan, dat voordien in gemeenschappelijk overleg tussen het Rijk, de Gemeente Leiden en de N.S. was opgesteld en hetwelk voorzag in het kruisingsvrij maken van alle overwegen in de Gemeente Leiden.

Dit in 1948 voor uitvoering vrijgegeven plan, was het eindresultaat van vele daaraan voorafgaande plannen, waarbij allerlei mogelijkheden onder de loupe waren genomen.

Omstreeks 1920 werd op verzoek van en in samenwerking met de Gemeente Leiden door N.S. begonnen met het maken van plannen tot een verbetering in de toestand rondom de Rijnsburgeroverweg.

Als eerste plan werd een verhoogde baan geprojecteerd tussen de Vink en de Haarlemmervaart, meer stadwaarts gelegen met een stationsgebouw op het Schuttersveld, kostenraming toen $\pm$ f 12.000.000.—. Hierna volgden plannen voor een ongewijzigde ligging van de spoorbaan,

maar alleen met tunnels onder de spoorbaan door, afzonderlijk voor voetgangers en voor wielrijders, doch tevens te gebruiken voor ziekenauto's voor het westelijk van de spoorbaan gelegen Academisch Ziekenhuis. Daarna kwamen er projecten voor grote onderdoorgangen voor het wegverkeer onder de bestaande baan door, waarbij de tram de spoorbaan nog zou blijven kruisen.

Bij deze plannen waren de tunnels en de onderdoorgangen steeds ontworpen ter plaatse van de Rijsburgeroverweg, waardoor weer het probleem ontstond hoe, in verband met de lange op- en afritten naar deze onderdoorgangen, de stad en het Stationsplein hierop moesten worden aangesloten.

Uiteindelijk zijn de betrokken partijen in 1943 eenstemmig tot de conclusie gekomen, dat slechts één aanvaardbare oplossing mogelijk zou zijn, namelijk die waarbij de bestaande spoorbaan Amsterdam-Rotterdam over zodanige lengte omhoog zal worden gebracht, dat door het maken van viaducten in de Gemeente Leiden uitsluitend vrije kruisingen zullen komen, zowel ter vervanging van de toen aanwezige overwegen als van die voorkomende op de uitbreidingsplannen van de Gemeente Leiden. Zo ontstond in 1946 een plan, hetwelk toen op ca. f 19.000.000.— werd begroot, en waarvan het Rijk 6, Leiden 5 en N.S. 8 miljoen zouden betalen.

Toen in 1948 de Minister zijn goedkeuring op dit plan gaf, bleken de prijzen inmiddels zoveel omhoog te zijn gegaan, dat dit plan allerwegen ten aanzien van gebouwen en sporen werd vereenvoudigd ten einde het toch nog voor het goedgekeurde bedrag te kunnen uitvoeren.

De na 1949 zich nog steeds wijzigende economische toestand, heeft vanzelfsprekend ook de kosten van dit plan weer beïnvloed; verdere versobering was niet meer mogelijk, zodat de eindraming in 1951 moest sluiten op ca. 25,4 miljoen. De verdeling der kosten werd in die voege gewijzigd, dat de bijdrage van de Gemeente Leiden nagenoeg onveranderd bleef.

Bij de ontwerpen voor de verhoogde spoorbaan moest vanzelfsprekend ten nauwste rekening worden gehouden met goede communicatie-mogelijkheden voor de ter weerszijden van deze spoorbaan gelegen stadsgedeelten, evenals voor de nieuw ontworpen woonwijken. Ook aan de ligging van de

toevoerwegen en van de snelwegen moest bijzondere aandacht worden besteed.

Deze factoren bepaalden dus de plaats en de grootte van elk der te ontwerpen viaducten, en tevens de mogelijkheden waarbinnen N.S. met het ontwerpen van haar sporenplan, perrons en stationsgebouw moest blijven.

Hierdoor is het duidelijk dat slechts in nauwe samenwerking tussen Gemeente en N.S. iets tot stand kon komen.

Als belangrijkste contactpunt is in deze zeker het Stationsplein te noemen, waar de reizigers zich verzamelen of weer verspreiden, hetwelk een Gemeente zo ordelijk en efficiënt mogelijk wil laten verlopen.

Voor N.S. wordt hierdoor aan het Stationsplein de ligging van het Stationsgebouw met de perrons bepaald, terwijl de Gemeente hiertoe de naar dit Stationsplein leidende wegen moet ontwerpen; op dit plein moet zij het mogelijk maken om reizigers enz. al dan niet gebruik makende van particuliere of openbare vervoermiddelen (trams en autobussen), te ontvangen en weder te distribueren.

Ter verkrijging van een ruim Stationsplein, werd aanvankelijk alleen gedacht aan een sanering van de tussen het oude stationsgebouw en de Morssingel gelegen woonwijk, daar de bebouwing hiervan grotendeels bestond uit rug aan rug woningen. Aan de Noordzijde zou dit plein worden verlengd, waartoe het restaurant Zomerzorg met naaste omgeving zou moeten verdwijnen.

Voorts zou het onmiddellijk vóór het stationsgebouw gelegen goederenemplacement van N.S. moeten worden overgebracht naar het daartoe te wijzigen en uit te breiden emplacement Witte Poort, gelegen langs de spoorlijn naar Woerden.

De bombardementen van Dec. 1944 hadden tot gevolg, dat verschillende van de in de nabijheid van het station gelegen te onteigenen panden werden vernield en dat het mogelijk werd de nodige stedenbouwkundige maatregelen, waaronder vorengenoemd saneringsplan, in een wederopbouwplan op te nemen.

Dit wederopbouwplan is door Ir J. A. **KUIPER** van het Architectenbureau **VERHAGEN, KUIPER en GOUWETOR** te Rotterdam in overleg met Gemeentewerken Leiden en N.S. ontworpen, zodanig dat het past in Leiden's uitbreidings-

plannen. Uiteindelijk is hieruit een Stationsplein gegroeid ter lengte van ca 450 m bij een breedte van max. 74 m, aan de uiteinden opgesloten door rondpoints.

Aan de Noordzijde van het Stationsplein komt voor de goede geleiding van het uit het Westen langs de Rijnsburgerweg komende verkeer, dit rondpoint te liggen tegenover het viaduct Rijnsburgerweg. Op dit rondpoint zal als onderdeel van de Noord-Zuid verbinding tevens worden aangesloten de ontworpen weg die door een overbrugging — ten Oosten van de molen „de Valk” — over de Rijnsburgersingel zal worden gevoerd; op de Lammermarkt zal deze weg worden samengebracht met de eveneens ontworpen Oost-West verbinding.

Het aan het zuidelijk einde van het Stationsplein ontworpen rondpoint komt te liggen tegenover de plaats waarin zich vroeger de bewaakte overweg naar het Legermuseum bevond. Op deze plaats zal nu een viaduct in de spoorbaan komen voor doorvoering van de ontworpen korte verbindingsweg naar de Rijksweg nr 4, bewesten Leiden. Deze verbindingsweg zal een onderdeel vormen van de Oost-West verbinding, waarover in de toekomst het uit de richting Den Haag komende verkeer via dit rondpoint, de Morssingel, de Lammermarkt en de te dempen Langegracht naar de Lage Rijndijk zal worden geleid.

Op dit rondpoint is nog een lus gemaakt voor de trams; hierdoor wordt het rangeren van tramdelen op het Voorplein tot een minimum teruggebracht en bovendien zal het later mogelijk zijn de H.T.M. met haar nieuwe materieel — waarbij alleen aan de voorzijde besturing mogelijk is — haar eindpunt op het Stationsplein te geven, waardoor de lijn in de Haarlemmerstraat zou kunnen komen te vervallen.

Op het Voorplein zelf zullen behalve de halten voor de trams (stadstram, N.Z.H.V.M. en H.T.M.), ook stopplaatsen en ca 20 standplaatsen voor de autobusdiensten komen, die thans wegens ruimtegebrek in de omgeving van het station hun halten of eindpunten hebben (Beestenmarkt, Boerhave-laan, N.Z.H.V.M. remise). Voor taxi's en particuliere auto's zal eveneens voldoende parkeerruimte aanwezig zijn.

Het aan dit Stationsplein liggende stationsgebouw werd ontworpen door de architect Ir H. G. J. **SCHELLING**. Mede om redenen van de uitvoeringsmogelijkheden werd het

tegenover de Stationsweg geprojecteerd, meer noordwaarts dan het oude gebouw. Als gevolg van de grotere breedte van het nieuwe emplacement met de twee 12 m brede perrons, kwam dit nieuwe gebouw meer stadwaarts te liggen.

Langs het zuidelijkste deel van de tegenover liggende zijde van het Stationsplein zullen volgens de richtlijnen van het wederopbouwplan uitsluitend kantoren, winkels, bedrijfs-garages, showrooms en dergelijke worden gebouwd.

Voor het overige deel en langs de Stationsweg zullen uitsluitend hotels, café's, restaurants, winkels etc. mogen komen.

Aan de Oegstgeesterzijde van de nieuwe spoorbaan is aan het Terweepark nog een in/uitgangscontrole ontworpen, welke in rechtstreekse verbinding staat met de onder de spoorbaan gelegen perrontunnels. Volgens steeds wisselende plannen is dit gebouwtje ook ontworpen geweest met de mogelijkheid tot het aldaar kopen van spoorkaartjes; bezuinigingen moesten hier echter van af doen zien.

Door het slopen van 3 woningen, kon een pleintje worden gemaakt, zodat ook vrachtauto's hun lading kunnen afgeven aan de op dit pleintje uitmondende bagagetunnel. Vooral de belangrijke aanvoer van bloemen en van kwalijk riekende vis werd hierdoor zeer vereenvoudigd.

Ter plaatse van de bewaakte overweg Lage Morsweg werd een viaduct geprojecteerd met drie doorrijopeningen, waarvan alleen de middelste voor het wegverkeer; bij de Gevangenlaan en de Rijnsburgerweg komen 4 openingen, waarvan 2 voor het wegverkeer.

Nog meer zuidwaarts is een viaduct Gordelweg ontworpen, hetwelk het ten Noord-Westen van de spoorbaan gelegen Morskwartier via een later nog over de Rijn te bouwen brug, zal verbinden met het aan de Zuid-Oostzijde van de Rijn te maken plan Zuid-West.

De Hoge Morsweg kan ongewijzigd als bewaakte overweg blijven bestaan, zodat de nieuwe baan hier op de oude baan kon aansluiten.

Ten Noorden van het station is bij de Haarlemmervaart een groot gecombineerd kunstwerk ontworpen voor de onderdoorgang van de Mareijk, Haarlemmervaart en Haarlemmerweg.

De Mareijk zal een belangrijker functie krijgen dan vroeger, daar deze tot een tweede verbindingsweg met Oegstgeest

zal worden bevorderd. Om die reden krijgt de Maredijk in het viaduct 4 openingen en de Haarlemmerweg slechts 2, omdat laatstgenoemde in belangrijkheid zal afnemen. Het locale verkeer over de Rijnsburgerweg zal dus verminderen, waardoor tegemoet wordt gekomen aan het destijds door de A.N.W.B. geuite bezwaar, dat volgens haar oordeel het viaduct Rijnsburgerweg voor al het verkeer met slechts 4 openingen, te klein is ontworpen.

Voor de nog meer noordwaarts gelegen onbewaakte spoor-kruising met de Broekweg, stelden ditmaal de Spoorwegen de eis voor het maken van een viaduct. De verhoogde spoorbaan kon, in verband met de toelaatbare hellingen, hier namelijk nog niet tot het niveau van de oude baan zijn gezakt, zodat dus deze landweg omhoog zou moeten worden gebracht. Het vrije zicht van de weg op de spoorbaan en omgekeerd, zou ter plaatse dan onvoldoende worden, mede door de bocht die daar in de spoorbaan zit; hierdoor zou een gevaarpunt ontstaan.

Een viaduct met één opening werd voldoende geacht om aan dit bezwaar tegemoet te komen.

Behalve bovengenoemde viaducten over de verkeerswegen, werden nog 3 waterlopen gekruist, nl. de Haarlemmervaart, de Stinkslot en de Holle Mare.

Nadat dus vaststond welke overwegen door viaducten zouden worden vervangen, kon N.S. pas beginnen met het ontwerpen van de nieuwe spoorbaan. Als een der eerste richtlijnen gold, dat de hellingen niet steiler mochten zijn dan **1: 225** (algemene eis) en op het emplacement zelf **1: 400**, waarbij stilstaande treindelen niet meer uit zichzelf gaan rijden. De hoogteligging van de nieuwe spoorbaan werd bepaald door de doorrijdhoogte van de viaducten en de hoogteligging van de straten hierin boven het boezempeil. Voorts moest er rekening worden gehouden met 6 sporen en met 2 eilandperrons ter plaatse van het stationsgebouw. Als belangrijkste punt geldt natuurlijk dat de wijziging moet worden uitgevoerd zonder onderbreking van het spoorweg-verkeer, noch van het wegverkeer.

Vorenstaande betekende, dat ter verkrijging van de nieuwe spoorbaan de oude spoorbaan over ongeveer $4\frac{1}{2}$ km lengte max. 5 m omhoog zou moeten worden gebracht. Begrijpelijkwijze zou dit niet realiseerbaar zijn met een in dienst

zijnde spoorbaan, zodat òf de nieuwe baan naast de bestaande baan zou moeten worden aangelegd, òf, waar dit niet mogelijk zou zijn, de in exploitatie zijnde spoorbaan tijdelijk zou moeten worden verlegd, om zo voor de nieuwe baan ruimte te maken.

De eerste oplossing was mogelijk voor het noordelijkste gedeelte, waar de nieuwe baan even ten Zuiden van de Warmonder Leede in westwaartse richting van de oude spoorbaan zal afbuigen en daarnaast vrij zal worden aangelegd tot even ten Zuiden van de Haarlemmervaart.

Deze werkwijze was ook mogelijk voor het baangedeelte tussen het toekomstige viaduct Gevangenlaan en het meest zuidelijke einde, gelegen nabij de Vinkbrug.

Voor het tussen de Haarlemmervaart en de Gevangenlaan gelegen gedeelte, moest de andere oplossing worden gevolgd. Het voormalige emplacement moest, voordat het naar het emplacement Witte Poort zou worden overgebracht — welk project in het begin reeds werd genoemd — eerst nog stadwaarts worden verschoven; gelijktijdig moesten de perrons naar de Zuidzijde van het stationsgebouw worden verplaatst. Hierdoor ontstond tussen het stationsgebouw aan de ene kant en de kolenbunker van het Academisch Ziekenhuis aan de andere kant, juist voldoende ruimte om behalve de 2 verlegde laaggelegen hoofdsporen, een stukje nieuwe baan aan te leggen, voorlopig met 2 sporen met 2 perrons.

N.S. aanvaardde dit zeer beperkte sporenplan slechts als een noodzakelijke tussenphase, onder voorwaarde dat de verdere uitbreiding tot in totaal 6 sporen met goederensporen enz., zo spoedig mogelijk tot stand zal komen. Deze verdere uitbreiding zal eerst mogelijk zijn, nadat de oude spoorbaan buiten dienst zal zijn genomen en de sporen zullen zijn opgenomen en de viaducten geheel zullen zijn voltooid.

Aan het ontwerpen van de baanophoging en van de verschillende viaducten en bouwwerken enz., is een grondonderzoek vooraf gegaan. De resultaten gaven aan dat aan de Noordzijde de grond veel slechter was dan aan de Zuidzijde en dat de grond voor het bovenste gedeelte uit weinig draagkrachtige lagen bestond als zijnde veen, klei en mengsels van beide. Om deze reden bleek het o.m. noodzakelijk de onmiddellijk naast de nieuwe baan liggende Haarlemmervaart over dat gedeelte te dempen en de vaart dus achter de hout-

handel van **MULDER** langs om te leggen. Ook door het combineren van de spoorbaanonderdoorgangen van de Maredijk, Haarlemmervaart en Haarlemmerweg tot een groot viaduct, zijn zoveel mogelijk grondmechanische moeilijkheden omzeild.

Toch bleek bij de uitvoering, dat bij de Haarlemmervaart de ondergrond nog slechter was dan men aanvankelijk meende en dit kwam voornamelijk tot uitdrukking bij de ophogingswerken van de nieuwe baan. Algemeen bekend is, dat hoe langzamer een ophoging op een slechte ondergrond wordt aangebracht, des te minder gevaar er bestaat voor afschuivingen. Bij de Haarlemmervaart bleek al spoedig dat het tempo van de ophoging te snel was; tijd om te wachten tot op dit punt de ondergrond de baan wel zou kunnen dragen was niet meer aanwezig, zodat na lang beraad en vele onderzoeken werd besloten alsnog ter plaatse de spoorbaan te laten dragen op een gewapend betonnen plaat op palen.

De oorspronkelijke gedachte van hoogrijden, nl. zo Sept. 1952, moest als gevolg van deze tegenslag worden verschoven tot 4 Mei 1953.

Ook ter plaatse van de viaducten werden onderzoeken naar de diepteliggingen van de draagkrachtige grondlagen uitgevoerd; het bleek dat deze op 14 à 15 m diepte lagen, zodat alle viaducten enz. op betonpalen moesten worden gefundeerd. Doordat de diepteliggingen van deze lagen zeer varieerden, moesten grote variaties in paallengten worden toegepast; voor de Rijnsburgerweg evenals voor het stationsgebouw waren lengten van 13,50 m tot 19,50 m nodig.

Aan de uitvoering van de spoorwegwerken is in de plaatselijke pers zoveel aandacht besteed, dat hier kan worden volstaan met in het kort nog even het verloop te memoreren.

Het hele werk is onder te verdelen in 3 uitvoeringsperioden, waarvan de eerste diende om ruimte te maken voor de smalle hoge spoorbaan, die in de 2de periode werd aangelegd en in Mei 1953 in gebruik werd genomen. In de laatste d.w.z. de 3de periode wordt de oude spoorbaan opgebroken en de daardoor vrijgekomen ruimte opgehoogd en hierop het nieuwe stationsemplacement met het eerste perron voltooid.

In Dec. 1948 werd met de werken begonnen en wel met het dempen van de spoorweghaven en het wijzigen van het emplacement Witte Poort. In Jan. 1950 waren de werken

zover gevorderd dat de stadwaarts verplaatste spoorbaan in dienst werd genomen, waarmede dus de eerste periode was voltooid.

In de tweede periode moest het meeste werk worden verzet omdat hierin de hoge baan over $4\frac{1}{2}$ km moest worden gemaakt — waarvoor ca 750.000 m³ zand werd aangevoerd. Bovendien moest hierin ca 11 km spoor worden gelegd met bijbehorende bovenleiding enz.

Tevens werden in deze periode het stationsgebouw en alle viaducten gemaakt. De viaducten Rijsburgerweg en Gevangenlaan en ook de beide perrontunnels, konden nog niet geheel worden voltooid, omdat de nog laaggelegen spoorbaan zulks onmogelijk maakte.

Als gevolg van eerder genoemde tegenslag bij de Haarlemmervaart kwam deze periode pas in Mei 1953 gereed voor de hoofdsporen en in October 1953 geheel, toen ook de treinen in de richting Utrecht van het nieuwe 2de perron konden vertrekken.

Daarna volgde de derde periode; hierin moest eerst het oude Utrechtse perron met langsliggende sporen worden opgebroken, ook het seinhuis aan de Rijsburgeroverweg kon worden gesloopt.

Onmiddellijk werd begonnen om het viaduct Rijsburgerweg af te bouwen en de sluitmoten in de beide perrontunnels aan te brengen; van het viaduct Gevangenlaan moest nog de tweede helft worden gemaakt.

Ondertussen ving men aan met de aanvoer van ca 150.000 m³ zand voor de verdere ophoging van de spoorbaan. In verband met de aanleg van sporen, bovenleiding, beveiliging enz. zal deze laatste periode eerst in 1955 worden afgesloten.

In nauw verband met de uitvoering van de bovengenoemde viaducten enz., staat de uitvoering van de door de Gemeente te verrichten werken.

Zoals reeds is medegedeeld, moet een geheel nieuw Stationsplein worden aangelegd, bovendien moeten bij alle viaducten nog de toeleidende wegen worden gewijzigd of opnieuw gemaakt, veelal nog met speciale tussentijdse tijdelijke voorzieningen.

Door de uitvoering der werken moesten bij iedere spoorkruising alle leidingen en kabels worden omgelegd en dikwijls tijdelijke en kostbare voorzieningen worden getroffen.

Ook het rioleringsplan vergde bijzondere voorzieningen, daar, zowel onder de meesten der viaducten als onder het Stationsplein een geheel nieuw rioleringsnet moest worden aangelegd.

Deze werken dienden in tempo weer aan te sluiten op de werken aan de spoorbaan en zich tezelfdertijd te richten naar de eisen die het wegverkeer en ook de tramdiensten stellen.

Zo zal in nauwe samenwerking tussen Gemeente en N.S. in 1954 gewerkt worden aan het voor het wegverkeer openstellen van het viaduct Rijnsburgerweg, hetgeen naar wij hopen in de zomer haar beslag zal krijgen.

F. SCHALIJ

DE LEIDSE MONUMENTEN 1)

DE VERANDERINGEN IN HET STADSBEELD GEDURENDE HET JAAR 1953

De belangrijkste verandering in het stadsbeeld had plaats ten gevolge van de demping van de Lange- en de Stille Mare. De sfeer van het Hollandse grachtje is met zijn demping verdwenen en de Marekerk en het Huis ter Lucht (ten dele) hebben hun historische omlijsting verloren.

Het tweetal goed in de omgeving passende gevels Mare 76 en 78, eigendom van de heren A. H. VAN BRERO en P. J. J. VERSCHOOR, maakte plaats voor een nieuw pand met weinig karakter.

Tijdens graafwerkzaamheden op het door de Gemeente verkochte terrein achter het stadhuispoortje, tussen de huizen *Maarsmansteeg* 12 en 14, trof men een grote en diepe put aan, gebouwd van kloostermoppen van het formaat 13 x 27 cm, benevens een groot aantal scherven en kannetjes, merendeels uit de 15de en 16de eeuw daterende.

De restauratie van de *Latijnse School* 2) werd in het afgelopen jaar voltooid, waarbij ook het in Toscaanse stijl gebeeldhouwde poortje van Oberkirchnersteen een herstelling onderging. Bij een voorafgaand onderzoek is gebleken dat de verwerking van de zandsteen was veroorzaakt door een jarenlange lekkage van een op de verdieping gelegen waterleiding.

De restauratie door de Rijksgebouwendienst van de trapgevel *Papengracht* 21 3), is vrijwel beëindigd. Vermeldenswaard is de plaatsing van een uit Kampen afkomstige voordeur. Het ligt in het voornemen vóór dit huis twee van het pand Lange Mare 31 afgekomen smeedijzeren stoephekken te plaatsen. Laatstbedoelde stoephekken verwierf de Vereniging „Oud-Leiden” tijdens de demping van de Mare en werden voor het genoemde doel ter beschikking gesteld.

1) Achttiende vervolg.

2) Zie ook L.Jb. 1953 blz. 185.

3) Zie ook L.Jb. 1953 blz. 186.



G6 68 70 72 74 76 78 80

Foto G. aan der Mark

DE LANGE MARE VÓÓR DE DEMPING, N o . 66—80.

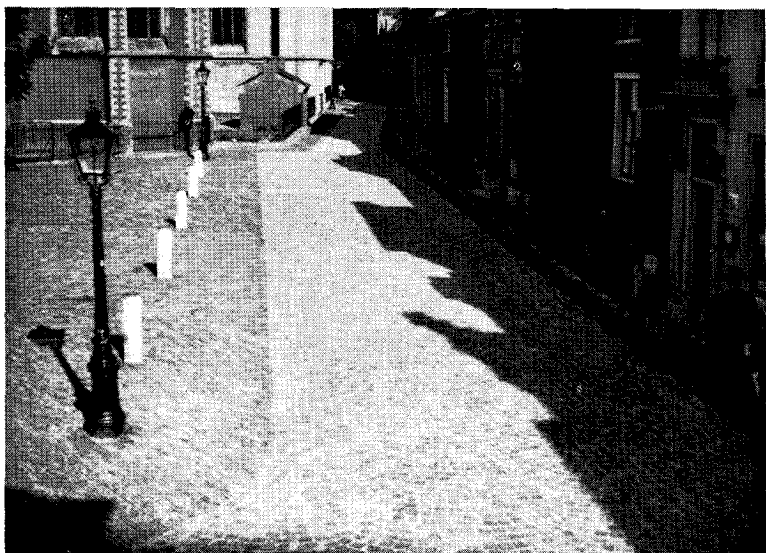
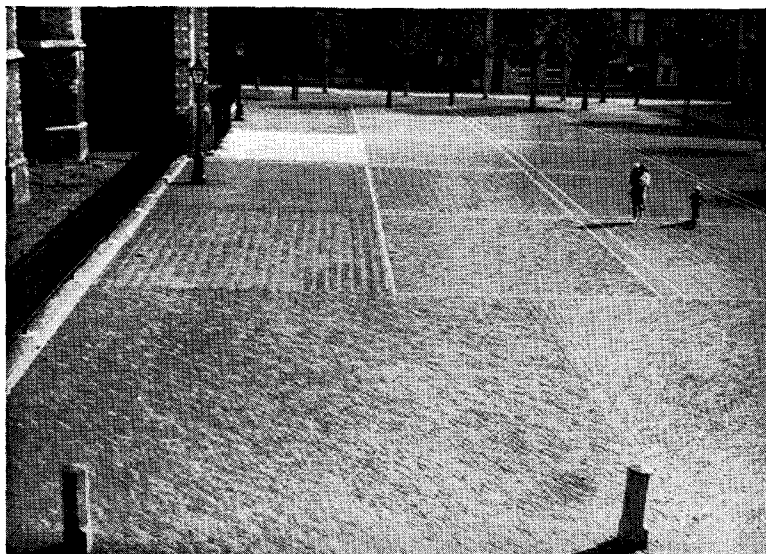


Foto G. van der Mark

HET PLAVEISEL VAN DE OUDE BINNENSTAD

Twee voorbeelden van de uitstekende zorg, welke de Dienst der Gemeentewerken tegenwoordig daaraan besteedt. — Pieterskerkhof en Kloksteeg.

Met financiële steun van „Oud-Leiden” werden drie gebroken stoeppalen voor het pand *Gevecht* 8, eigendom van Prof. Dr C. C. **BERG**, vernieuwd.

Op lofwaardige wijze vernieuwde de Dienst der Gemeentewerken de bestrating rondom de Pieterskerk en het Gravensteen.

De van het Gerecht af sterk in het oog vallende schoorstenen van het woonhuis *Houtstraat* 6, welke in 1950 ¹⁾ van een fraaie afdekking waren voorzien, verkregen in het afgelopen jaar een bekroning van smakeloze eternietpijpen.

Het bijzonder fraaie interieur van het woonhuis *Herengracht* 84, eigendom van de heer G. BIESIOT, werd, na van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen verkregen toestemming, ter verkrijging van magazijn- en kantoorruimte, uitgebroken. De uit architectuur-historisch oogpunt belangrijke onderdelen zijn voorlopig in het Stedelijk Museum „De Lakenhal” opgeborgen. Getracht zal worden hiervoor een waardige bestemming te verkrijgen.

De gevel van het pand *Langebrug* 83 ²⁾, eigendom van de N.V. Boek- en Handelsdrukkerij v/h J. J. GROEN en Zoon, kreeg garagedeuren. Tevens werd in de gevel van het pand *Langebrug* 85 ³⁾, van dezelfde eigenaar als voren, het ontbrekende derde benedenvenster weder aangebracht. Bedoelde veranderingen zijn een gevolg van het verwijderen van een op de scheiding van beide percelen staand transformatorgebouw. Ofschoon laatstgenoemde verandering een verbetering van de gevel betekent, valt toch te betreuren dat hiervoor geen voorafgaande toestemming van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is gevraagd. De stoeppalen, welke tijdens de verbouwing werden beschadigd, zijn verwijderd.

De trapgevel van het pand *Nieuwstraat* 47 ⁴⁾, eigendom van de heer A. DREEF, kreeg eveneens garagedeuren.

¹⁾ Zie L.Jb. 1950 blz. 154.

²⁾ Een tuitgevel uit het begin der 17de eeuw, waarin een gevelsteen met het opschrift „Tandem Bona Causa Triumphat”.

³⁾ Een halsgevel met pilastergeleding van de Ionische orde en zandstenen vleugelstukken, uit het midden der 17de eeuw. Het pand bestaat, naar de omschrijving te oordelen, als nr 83 vermeld op de *Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*.

⁴⁾ Vermeld bij Ter Kuile, de *Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, op blz. 136. 1ste helft der 17de eeuw.

Van het hoekpand *Breestraat 177*-Steenschuur, eigendom van B. S. VLES te Brussel, werd de houten kroonlijst in de oude vorm hersteld, evenals van het pand *Nieuwe Rijn 64/64a* ¹⁾, eigendom van mevrouw M. E. SPLINTER-SPRUYT. Een poging ook de fraaie gesneden voordeur en bovenlichten te doen herstellen, bleef zonder succes.

De restauratie van het pand *Hooglandse Kerkgracht 18*, eigendom van de heer B. J. YSSEL DE SCHEPPER, werd voltooid.

Eveneens werd voltooid de restauratie van de kelders onder het pand *Breestraat 113* ²⁾, eigendom van de heer G. TH. J. A. VAN SPAANDONK, die hierin en in het bovengelige huis een kunsthandel vestigde. De restauratie van deze kelder kwam met financiële steun van overheidswege tot stand.

De restauratie betreft het gedeeltelijk boven straatniveau gelegen onderhuis van een adellijke 13de eeuwse woning, welke volgens onderzoeken van de archivaris Mr R. VAN ROIJEN, het woonhuis was van de vroegmiddeleeuwse „castellani”, de vertegenwoordigers van het grafelijke gezag. Het onderhuis bestaat uit twee onderling verbonden ruimten, waarvan de vloeren op verschillende niveau's zijn gelegen. Zij zijn afgedekt door ribloze kruisgewelven, waarvan de vier gewelven van de achterste, nagenoeg vierkante kelder, dragen op gordel- en muraalbogen. De bakstenen gordelbogen rusten in het midden op een zandstenen zuiltje met basement en een in z.g. Schelde-gothiek geornamenteerd kapiteel. De baksteen van 3 gewelfvelden, de bogen en de wanden bestaan uit kloostermoppen van het formaat 8,5 x 17 x 34 cm. Het 4de gewelfveld bestaat uit 17de eeuwse rijnsteen van het formaat 4,5 x g x 18,5 cm.

De gewelven boven de voorste kelderruimte zijn geheel uit dezelfde rijnsteensoort opgebouwd. Deze laatste gewelven dragen evenwel, zonder gordelbogen, op een zandstenen zuiltje met basement en kapiteel van Rijns-Romaanse ornamentering. Tijdens de restauratie, waarbij de laatste gewelven wegens bouwvalligheid geheel werden vernieuwd, bleek dat zij later zijn gemetseld dan die boven de achterste kelder.

¹⁾ Vermeld op de Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en. Kunst.

²⁾ Zie ook L.Jb. 1953 blz. 187.



BREESTRAAT 111 (met buiten-trap) en 113.

Foto Goedeljee



Vóór de restauratie

Foto Jonker



Nå de restauratie

Foto G. van der Mark

Een in het stedelijk Museum „De Lakenhal” opgesteld Romaans kapiteel, hetwelk omstreeks de eeuwwisseling onder het pand is gevonden, moet de bekroning zijn geweest van een derde zuiltje, het tweede dus, van de voorste kelder. Deze voorste kelder heeft zich vroeger ook uitgestrekt onder het aangrenzende pand Breestraat **111** en zal 7,5 x 13,5 m groot zijn geweest. De vloeren van beide kelders waren $\pm$ 40 cm opgehoogd.

Reeds bij de eerste spadesteken in de achterste kelder, tot het weder op het oude niveau brengen van de vloer, werd een $\pm$ **10** cm dikke as- en puinlaag gevonden. De aangetroffen brand -en puinresten deden veronderstellen, dat wij hier te maken hebben met de gewelddadige vernietiging van het burggrafelijke huis, kort voor **1400**, toen alle Wassenaarse bezittingen werden verwoest. Alleen de kelderwanden, $\frac{3}{4}$ van de zoldering boven de achterkelder, de waterput, twee zuiltjes en het opgedolven kapiteel bleven over van de oudste periode.

Het boven de aslaag gelegen kruisgewelf (het $\frac{1}{4}$ gedeelte van de zoldering boven de achterste kelder) is tegen het einde der 16de eeuw in rijnssteen vernieuwd. Tegelijkertijd is het gewelf boven de voorste kelder aangebracht. Enige tijd later (**1608**) ontstond na verkoop door de weduwe van Jonkheer **STEVEN VAN BLITTERSWIJK** († 1591) aan twee burgerlieden, **PIETER VAN HEUSSEN** en de timmerman **CORNELIS FRANZ. VAN SWANEVELT**, een scheiding in twee panden, thans Breestraat **113** en **III**. De kelderzoldering van het huis Breestraat **111** bestaat uit vroeg-17de eeuwse zware eiken balken met daartussen geslagen tongewelfjes.

De aanzetten van de gordel- en muraalbogen zijn boven de voorste kelder bij de restauratie aangetroffen. De gordelbogen, die oorspronkelijk droegen op de beide middenzuiltjes, zijn bij het herstel in de 16de eeuw achterwege gelaten.

Een onderzoek van de heer J. G. N. **RENAUD** wees uit, dat de achterste kelder enige tientallen jaren later is gebouwd dan de voorste. De Breestraat heeft vroeger, blijkens een opgraving ter plaatse, ongeveer 0.80 m lager gelegen. De kelder had, voor zover viel na te gaan, aan die zijde geen toegang en was binnendoor bereikbaar.

Een uitgang met kwartcirkelvormig gemetselde buitentrap, van kloostermoppen, werd aan de achterzijde aangetroffen.

De tegenwoordige verbinding tussen beide kelders heeft dus oorspronkelijk niet bestaan. Wel had de oudste kelder in zijn vroegste staat een zeer nauwe- en lage uitgang naar de hof. Behalve een 17de eeuwse riolering, een regenwaterput op de scheiding met het pand Breestraat 115 (voor gemeenschappelijk gebruik waarschijnlijk) en een aarden kruik, werd ongeveer in het midden van de (volledige) voorste kelder een welwaterput gevonden, van ronde vorm, gemetseld van kloostermoppen en afgedekt met een gemetseld gewelf, waarop een puthals met recht zijvlak. De resten van de oude schouw, eveneens van kloostermoppen, zijn aangetroffen in de scheidingsmuur met perceel Breestraat 115, ongeveer 2 meter binnen de voorgevel. Merkwaardig is het nog volledig aanwezige 17de eeuwse schoorsteenkanaal boven deze 13de eeuwse schouw. In hetzelfde kanaal wordt op de 1ste verdieping nu nog gestookt.

Op de 1.50 m boven de Breestraat gelegen verdieping werd tijdens de verbouwing van het bovenhuis nog een zeer zware eiken moerbalk aangetroffen, compleet met geprofileerde sleutelstukken, muurstijlen en schoren. De vormgeving vertoonde sterke verwantschap met die in de Latijnse school.

Uit de latere periode van het pand valt nog een besluit op, van 28 Juli 1870 waarbij de Gemeente Leiden verkocht „het schoolgebouw met de afzonderlijk verhuurde kelder, Wijk 4 nr 300 en 299a” (thans Breestraat **113** !). Het betreft een voorgangster van de latere Meisjes H.B.S., voordien een particuliere instelling. Kort te voren was de nieuwe Meisjes H.B.S. op de Ruïne gebouwd.

In het Leidse adresboek van 1882 wordt vermeldt :
Breestraat **111** C. W. VAN DEN HOEK, leesbibliotheek ;
Breestraat **113** H. M. VAN DEN HOEK, boekhandelaar.

In 1886/1887 was de kelder onder nr **113** aangegeven als fruitwinkel, welke via een verdiept trapje bereikbaar was.

Met een belangrijke financiële bijdrage van de Vereniging „Oud-Leiden” werd de zijgevel van het pand Oude Singel 68, eigendom van de heer J. M. J. **POST**, hersteld en in baksteenkleur overgeverfd. De zich op die gevel aan de zijde van de Mare voordien aanwezige ontsierende reclames werden hierdoor aan het oog onttrokken.

Het houtwerk, de deuromlijsting en de zandstenengevelbekleding van het Snouck-Hurgronjehuis, *Rapenburg 61*,

eigendom van de Stichting „Het Leidsche Universiteitsfonds”, werden naar aanwijzingen van de Gemeentelijke Monumenten Commissie opnieuw geverfd. Tijdens deze werkzaamheden werd opgemerkt, dat de profilering van het zandstenen balcon van andere – grovere aard is, dan die van de gevel. Ook de wijze, waarop het balcon aan de gevel is bevestigd, wekt de veronderstelling, dat dit van later datum moet zijn dan de bouw van het herenhuis.

Door de Vereniging „Oud-Leiden” is een poging ondernomen, de ontbrekende vaasbekroning op het dak van het pand *Rapenburg 45*, eigendom van het Universiteitsfonds, als pendant van de bekroning boven het pand *Rapenburg 41*, wederom te doen aanbrengen. Bij een ingesteld onderzoek bleek, dat de ontbrekende vaasbekroning na een dakherstel in 1938, is verdwenen. In verband met de aan deze vernieuwing verbonden zeer hoge kosten moest het bestuur tot zijn spijt van deze actie afzien.

Een begin werd gemaakt met de voltooiing van het *Gravensteen-complex* en de inrichting daarvan tot Juridisch centrum.

Eind October voltooide de Gemeentelijke Monumentencommissie de plaatselijke monumentenlijst. Verwacht mag worden, dat deze, door uitvoerige omschrijvingen van Leidens meest waardevolle gebouwen en gevels gemotiveerde lijst, binnenkort door het Gemeentebestuur wordt vastgesteld. Met deze vaststelling zal een belangrijke schrede zijn gevorderd op de weg naar de verwerkelijking van de doelstellingen der Vereniging „Oud-Leiden”. Op deze lijst komt, ingevolge de bepalingen van de monumenten-verordening, echter uitsluitend datgene voor, hetwelk van de straat of het openbare water af zichtbaar is. Evenwel wordt Leidens schoonheid niet uitsluitend gevonden in de exterieurs van de huizen, doch vaak ook (en soms uitsluitend) in de interieurs. Deze dienen, zij het in beperkter mate, ook te worden beschermd.

Hebben niet juist de Hollandse interieurs de belangrijkste voorbeelden geleverd voor de schilderkunst onzer voorouders ?

Leiden,
Amerfoort, 31 December 1953.

A. BICKER CAARTEN
G. VAN DER MARK

GEBEURTENISSEN IN DE LAKENHAL

1951—1953

In zeer kort bestek de belevenissen van het Stedelijk Museum de Lakenhal over drie jaren vermelden moet tot een opsomming leiden, temeer omdat ondergetekende van deze drie jaren slechts een klein gedeelte aan de Lakenhal verbonden was.

Wat het museum zelf betreft werden de afgelopen jaren gekenmerkt door de herinrichting van de historische afdeling, hetgeen de veelzijdigheid van de verzameling en de bruikbaarheid van het museum in de opvoeding van de, vooral Leidse, jeugd ten goede kwam.

Ook de Harteveltzaal werd anders ingericht, zowel door het aanbrengen van twee kabinetten, als door de verrijking van de collectie schilderijen door een groot bruikleen van de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen, waarop wij nog terug komen.

Uiterst belangrijk in het museumleven was het gereedkomen in 1951 van de catalogus van beeldhouwwerken en boetseersels, wandtapijten en kussens, glasramen en drinkglazen, goud en zilver, door de heer E. **PELINCK** samengesteld, waardoor het museum, naast de schilderijencatalogus uit 1949, thans over twee geheel bijgewerkte en aan de hoogste eisen beantwoordende catalogi beschikt.

De museumverzameling kon door aankopen en schenkingen voortdurend worden uitgebreid. Door aankoop kwam in 1950 in het bezit „Gezicht op een dorp” door **JAN VAN GOYEN**, een vroeg werk van deze meester, gedateerd 1626, uit kunsthistorisch en artistiek oogpunt zeer belangrijk. Eveneens in 1950 werd een waskrijttekening van **VERSTER** uit 1895 „Avond” aangekocht en een zilveren tabakspot door **ABRAHAM FORTMAN**, gedateerd 1764.

In 1951 werd aangekocht een schilderij van J. **PORCELLIS** uit 1629 „Riviermond”, waarvoor de steun van de Vereniging van Belangstellenden in de Lakenhal werd verkregen; voorts

uit het legaat **HARTEVELT**, een kleine Kruisdraging, onmiskenbaar het werk van **CORNELIS ENGEBRECHTSZ.** In 1952 een schilderij van **P. C. LA FARGUE**, de vergaderzaal van het genootschap „Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen”, zoals deze was in 1774 en pendant van een door de directie van het Rijksmuseum in bruikleen gegeven schilderij met een voorstelling van dezelfde zaal, gezien uit andere richting ; een bijzonder fraaie vaas van Hizen porselein met Hollandse polychrome decoratie met betrekking tot de trekvaart Leiden-Haarlem. In 1953 ten slotte kocht het museum drie landschappen van de levende Leidse schilder **A. J. van DRIESTEN**, een schilderij van **VERSTER**, voorstellende een straatje in Rijnsburg; van **FRANS VAN MIERIS** 11, het portret van **JAN ALENsoon** en van **A. H. BAKKER KORFF** een tekening en in de laatste dagen van het jaar twee bij elkaar behorende portretten van een boer en boerin.

Naast de aankopen waren de schenkingen belangrijk. Wij vermelden slechts uit 1952 een schenking van de heer **S. J. SALA**, bevattende enige belangrijke schilderijen o.a. van **J. MARIS** en **SUZE ROBERTSON**.

Ook een aantal bruiklenen verrijkte de Lakenhal. In 1951 ontving het museum van de heer **J. C. TRAAS** te Leidsendam twee kleine paneeltjes van **ESAIAS VAN DE VELDE** uit 1624, belangrijk voor de ontwikkeling van het vroege 17de eeuwse landschap; van Dr **J. E. KROON** een waskrijttekening van **FLORIS VERSTER** „Narcissen in gemberpot”; in 1952 van de heer en mevrouw **J. JANNETTE WALLEN—KAMERLINGH ONNES** een doek van **VERSTER**, voorstellende „Paardenbloemen”. In 1953 werd het model van de koepel van de Marekerk, eigendom van de kerkvoogdij van de Nederlands-Hervormde Gemeente, uit het archief van de Pieterskerk naar de Lakenhal overgebracht, waar het, na hersteld te zijn, voor een tijd van twee jaar voor het publiek is opgesteld. Het belangrijkste bruikleen ontving de Lakenhal van de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen, bestaande uit g schilderijen van **JAN VAN GOYEN**, **JAN STEEN**, **H. VAN STEENWIJK**, **WILLEM VAN MIERIS**, **J. A. VAN STAVEREN**, welk bruikleen aan de collectie 17de eeuwse Leidse meesters zeer ten goede kwam.

Van de in de afgelopen drie jaren in het museum gehouden tentoonstellingen vermelden wij in 1950: de Nederlandse

Kring van Beeldhouwers; „Van FANTIN tot PICASSO”, een keuze uit het bezit van het Rijksmuseum KRÖLLER—MÜLLER te Otterlo en een tentoonstelling van winterlandschappen. In 1951: JAN SLUIJTERS. In 1952 een overzichtstentoonstelling van FLORIS VERSTER. Als deel van de feestviering ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Leiden organiseerde de directie van het museum, samen met Ir J. J. TERWEN b.i. een VAN DER HELM-tentoonstelling. In 1953 : schilderijen van BREITNER; een overzichtstentoonstelling van het werk van A. J. VAN DRIESTEN; „15 Hedendaagse Gentse Kunstenaars” en met Kerstmis een tentoonstelling van landschappen uit het midden der vorige eeuw: „Tussen Romantiek en Haagse School”.

I Januari 1953 werd aan de heer E. PELINCK, die sinds I Januari 1938 directeur van het museum is geweest, op zijn verzoek eervol ontslag verleend. In de vacature werd tijdelijk voorzien door Dr J. KEUNING, conservator aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde, totdat de Gemeenteraad op 22 Juni ondergetekende voor een jaar op proef tot directeur benoemde.

Ik moge dit overzicht besluiten met op te merken, dat de verhouding tussen Vereniging en Museum uitstekend is, als bewijs hiervoor moge dienen, dat zowel de jubileumontvangst ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Oud-Leiden, als talrijke vergaderingen in de Lakenhal gehouden werden.

J. N. v. W.

ENKELE RECENTE UITGAVEN ,
BETREKKING HEBBENDE OPLEIDEN OFOMGEVING

S. J. **FOCKEMA** **ANDREÆ**, Poldernamen in Rijnland. Oud-Leiden Serie 11. Leiden 1952.

J. H. **BEKOUW**, De emigratie uit Belle, Poperingen en Hondschooten tijdens de Spaanse overheersing. (Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie, VII (1953) blz. 99-138). — Belangrijk vanwege de zich toenmaals van elders te Leiden vestigende families.

M. **BLOEMENDAAL**, Het geslacht Bloemendaal, 1603—1953. (Vlaardingen) 1953.

J. R. **CLIFFORD KOCQ VAN BREUGEL**, Het geslacht Dorrepaal en aanverwante geslachten. — De Nederlandsche Leeuw, LXX (1953), k. 231-250, 263-279, 302-318. 352-371, 392-412. (Vele gegevens over dit o.m. te Katwijk en later o.m. ook te Voorschoten, (Adegeest) gevestigde geslacht).

A. F. **DE GRAAFF**, Ontmoetingen met welgeborenen. (Gens Nostra, 8ste jaarg. nr 3 (Maart 1953)).

60 Jaar **HARTOGS** & Co (Leiden 1953).

R. C. **HEKKER**, Vissershuisen. Neerlands Volksleven, 3de jaarg. 1953 nr 2. (Beschrijving van de Katwijkse visserswoningen).

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. 1950—1951. Uitg. E. J. Brill, 1952.

Oud Leyden, Uitgave Leidsch Dagblad N.V. 1953 (Album met 24 reproducties naar oude foto's).

E. **HULSHOFF POL**, Studia Ruhnkeniana, enige hoofdstukken over leven en werk van David Ruhnkenius (Diss. Leiden, 1953).

H. P. **SCHAAP**, De stichters van het bekende Sinte-Annahofje op de Hooigracht te Leiden en een afstammingslijn

van 16 generatiën tot op den dag van heden (1492—1951).
In : De Navorscher 93, 1951/2, blz. 136-143 (Zie ook blz.
173/4, J. F. Jacobs).

J. W. **SCHNEIDER**, Slachten en keuren. Schets van de vleesvoorziening der stad Leiden van de middeleeuwen tot de huidige tijd. Leiden 1953. (Gedenkboek naar aanleiding van het vijftig-jarig bestaan van het Openbaar Slachthuis).

P. **VAN DER STAR**, Descriptive Catalogue of the simple microscopes in het Rijksmuseum voor de geschiedenis der Natuurwetenschappen. Leiden 1953.

Vijfenzeventig jaar L.D.M., 1953 (Jubileumuitgave van de Leidse Duinwatermaatschappij).

D. **WIJBENGA**, Aan de wateren. Leiden en omgeving van $\pm$ 500— $\pm$ 1200 (Rond de sleutelstad). Leiden, 1953.

Het register op alle in de Leidse Jaarboekjes behandelde namen en onderwerpen is voor Leden van „Oud-Leiden” te raadplegen op het Gemeente-Archief.

INHOUD

	Blz.
Woord vooraf	5
Vereniging „Oud-Leiden”	
Bestuur en commissies.	6
Tweede aanvullende ledenlijst	9
Jaarverslag.	10
Rekening en verantwoording over 1953.	18
Korte Kroniek van Leiden e.o. over 1953	20
In Memoriam	
C. F. M. Pieck, door Dr C. C. KOK-VAN ALPHEN . . .	40
Antonius Henricus Maria Josephus Homulle, door Mr A. J. SORMANI	41
Prof. Dr P. C. T. van der Hoeven, door Dr P. C. R. MINGELEN	43
Dr A. A. van Rijnbach, door Dr W. WIER SMA. . .	45
Bijdragen	
De abdijkerk te Rijnsburg, opgravingen in 1951, door W. GLASBERGEN	46
Ter Does, door J. G. N. RENAUD.	50
De bedreigde Jufferswatering bij Hoogmade, door A. BICKER CAARTEN, J. H. KERN en S. J. VAN OOSTSTROOM	90
Overlevering, legende en relieken van het Beleg en Ontzet van Leiden, door E. PELINCK	100
De prijsbeheersing tijdens het Beleg van Leiden, door H. J. A. VISSER	108
De kaart van Hagen, door E. PELINCK.	113
Katholiek Reveil in Lisse, door J. A. SCHIMMEL . .	128
De ommekeer in Leiden in 1787, door W. A. FASEL	137
	183

	Blz.
Anno 1887, door G. M. ZOETEMELK	142
Reglement van Huiselijke Orde, medegedeeld door A. BICKER CAARTEN	144
Bladvulling, medegedeeld door F. A. LE POOLE . .	145
De „oude lijn” en het eerste station te Leiden, door Mr R. VAN ROIJEN	146
Leidse spoorwegwerken, door Ir F. SCHALIJ . . .	161
De Leidse Monumenten, door A. BICKER CAARTEN en G. VAN DER MARK	172
Gebeurtenissen in de Lakenhal, 1951—1953, door J. N. VAN WESSEM	178
Enkele recente uitgaven	181